

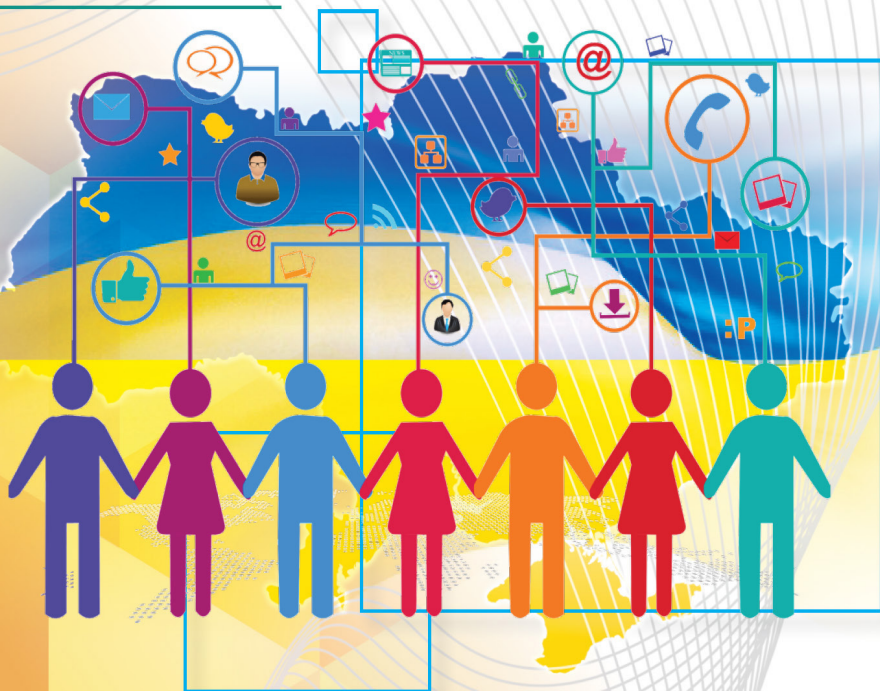
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

МЕТОДИКА навчання учнів ліцею громадянської освіти

Методичний
посібник

КОНВІ
ПРИНТ
Київ - 2021

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол №11 від 23 листопада 2020 р.)*

Рецензенти:

Возна З. О., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Пилипчатіна Л. М., заступник директора з навчально-виховної роботи, учитель основ правознавства, етики, громадянської освіти ХПСШ “Харківський колегіум”, вчитель-методист;

Сорокін О. Ю., заступник директора з виховної роботи, вчитель історії ТОВ Київський ліцей “КІ СКУЛ”.

Експерт:

Назаренко Т. Г., доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України.

Ремех Т.О., Пометун О.І. Методика навчання учнів ліцею громадянської освіти : методичний посібник [Електронне видання]. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. - 222 с.

ISBN 978-617-7724-97-0

Методичний посібник допоможе вчителю предмета “Громадянська освіта” ефективно навчати учнів ліцею громадянства, опанувати методикою викладання та підвищити свій професійний рівень.

У посібнику представлено інформацію теоретичного характеру та практичного спрямування щодо особливостей змісту та організації навчання громадянства здобувачів освіти, запровадження громадянської освіти на міжпредметній основі.

Особливу увагу приділено питанням методики громадянської освіти — умовам її ефективного викладання, структурі уроку та практичного заняття, специфіці оцінювання учнів із громадянської освіти тощо.

Посібник містить календарно-тематичне планування, базові моделі уроку та практичного заняття з громадянської освіти, методику й форми оцінювання результатів навчання учнів. Подані описи прикладів уроків, практичних занять із інтерактивними вправами.

Методичний посібник стане в пригоді вчителям громадянської освіти, педагогам, які організують і проводять позаурочні заходи громадянознавчого спрямування, методистам історичної та громадянської освітньої галузі, студентам — майбутнім учителям, суб'єктам підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

УДК 373.5.016:32](072)

© Ремех Т. О., Пометун О. І., 2021

© Інститут педагогіки НАПН України, 2021

© КОНВІ ПРІНТ, 2021

ISBN 978-617-7724-97-0

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ I. Становлення громадянської освіти в українській школі	7
Розділ II. Що таке громадянська освіта	31
Розділ III. Як можна реалізувати завдання громадянської освіти засобами різних предметів	43
Розділ IV. Які особливості змісту і методики предмета «Громадянська освіта» в 10 класі ЗЗСО	51
Розділ V. Як підготувати й провести уроки та практичні заняття з громадянської освіти для десятикласників	60
Розділ VI. Методичні розробки уроків і практичних занять	69
Розділ VII. Як оцінювати результати навчання учнів ліцею з курсу «Громадянська освіта»	163
Додатки	196
Календарно-тематичне планування з курсу «Громадянська освіта»	197
Приклади проблемних запитань та завдань для учнів	202
Вправи для навчання учнів громадянства	204
Опитувальники для учнів	213

ПЕРЕДМОВА

Шановні колеги,

Пропонуємо вам методичний посібник, присвячений теорії та практиці складного педагогічного феномена — громадянської освіти.

Очевидно, що його поява сьогодні не є випадковістю, бо підготовка вчителя до розв'язання серйозних і складних завдань цього напрямку освіти передбачає як його теоретичне зростання, так і вдосконалення методичного арсеналу. І це стає очевидним уже із декларованих у Законі України «Про освіту» та Державному стандарті базової середньої освіти складників поняття громадянська освіта — розвиток та соціалізація особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей тощо.

Водночас в Україні нагромаджений значний досвід навчання молоді громадянства, зокрема і в численних освітніх проєктах. Саме він і слугував для нас відправним пунктом при розробці цього посібника¹. Нашим завданням було, з одного боку, викласти в узагальненому вигляді цей досвід та основні теоретичні положення, на яких базується громадянська освіта в Україні й особливості навчання громадянства нині, в сучасних українських реаліях, коли цей напрям має безпосередній вплив на майбутнє нашої держави. З іншого боку, ми прагнули нагадати вчителям, які мали практику викладання громадянознавчих курсів чи участі у відповідних проєктах, певні способи організації пізнавальної діяльності учнів, що можуть бути ефективно використані й тепер. Окрім того, ми ставили перед собою завдання представити можливість міжпредметного підходу до громадянської освіти, формування громадянської компетентності та реалізації відповідних наскрізних змістових ліній засобами різних предметів.

Значну увагу у посібнику приділено навчання учнів окремого предмета — «Громадянська освіта», який викладають у закладах загальної середньої освіти із 2018/2019 навчального року. В цьому контексті ми намагались описати і показати вчителям на конкретних прикладах такі методи навчання, які легко вбудовуються в будь-який урок. За рахунок чітких і зрозумілих алгоритмів діяльності вони швидко і без значних зусиль сприймаються учнями, що сприяє їхній мотивації до навчання і значно полегшує роботу вчителя. Ці методи не потребують додаткових витрат на матеріали чи обладнання.

Проте, наголошуємо, що не можна обмежити зусилля вчителя лише заняттями й фрагментами уроків, описаними в посібнику. Така робота дає результати, якщо вчитель працюватиме так системно на кожному уроці, на

---

1 В окремих уроках, практичних заняттях і вправах використані матеріали різних видань із громадянської освіти, на які є відповідні посилання в тексті

основі глибокого осмислення сутності громадянської освіти в цілому. Дуже важливо обирати для кожного уроку ті методи, що відповідають змісту і цілям уроку, розуміючи глибинний зміст методу, а не тільки його привабливість. Механічне копіювання методів або їх застосування лише на так званих відкритих уроках не призводить до серйозних результатів.

Тому вважаємо за необхідне допомогти зацікавленому вчителю підвищити свій професійний рівень шляхом поступового опанування проблеми. Виходячи з цієї мети, ми й створили наш посібник.

У **першому розділі книги** «Становлення громадянської освіти в українській школі» подані відомості про розвиток цього освітнього феномену у період суверенної України, його основні етапи, характеристики і особливості.

Другий розділ «Що таке громадянська освіта» надає коротку втім необхідну інформацію щодо понять «громадянська освіта», «громадянська компетентність», «громадянськість як риса особистості» та «громадянська відповідальність», їх структури та складників. Окрему увагу приділено й тому, як цього навчати, зокрема опису різних моделей громадянської освіти як в Україні, так і в інших державах.

У **третьому розділі посібника** «Як можна реалізувати завдання громадянської освіти засобами різних предметів» ви знайдете ґрунтовну характеристику міжпредметної інтегрованої моделі запровадження громадянської освіти, яка є вкрай актуальною у зв'язку із завданням, що стоїть перед кожним вчителем-предметником — формувати ключові компетентності учнів, зокрема і громадянську. У посібнику представлено основні особливості різних галузей щодо реалізації їх громадянськознавчого потенціалу.

Четвертий розділ «Які особливості змісту і методики предмета «Громадянська освіта» у 10 класі ЗЗСО» висвітлює такі питання як: загальні характеристики змісту і методики курсу за чинною програмою; роль інтеракції в навчанні учнів громадянської освіти; вимоги до шкільних підручників із громадянської освіти та їх використання в навчанні. Хотілося б привернути вашу увагу до підрозділу цієї частини, пов'язаного з викликами до діяльності та особистості педагога, на які вам обов'язково доведеться відповідати. Без подолання внутрішнього спротиву, наявності певної мужності, працелюбності й відданості професії вам навряд чи вдасться подолати цей шлях.

У **п'ятому розділі** «Як підготувати й провести уроки та практичні заняття з «Громадянської освіти» для десятикласників» описані трьохчастинна структура уроку з громадянської освіти та особливості практичних занять. Ця модель навчання буде плідною для тих вчителів, хто вже сьогодні успішно запроваджує інтерактивні технології навчання на уроках із різних предметів.

На цих підходах базуються конкретні уроки та практичні заняття, рекомендації щодо проведення яких подано у **розділі шостому** «Методичні розробки уроків і практичних занять». Зокрема на основі концептуальної базової моделі практичного заняття, описаної у розділі п'ятому, подано ґрунтовні

рекомедації щодо проведення 21 (відповідно до наведеного у додатку варіанту планування) практичного заняття, які охоплюють всі частини змісту предмета за навчальною програмою. В описі кожного заняття ретельно розкриті його структура, методика реалізації кожної частини, ефективні методи тощо. Вчителі знайдуть багато цікавих рекомендацій щодо використання різноманітних практичних методів, які пропонує програма, як-от: проведення дебатів, рольових ігор та симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, виставок, організація досліджень, презентацій.

Посібник містить окремий **сьомий розділ** — «Як оцінювати результати навчання учнів ліцею з курсу «Громадянська освіта». Його включення у посібник пов'язано з тим, що чинна програма з предмета передбачає застосування вчителями формульованого оцінювання, яке допоки значною мірою є новим для вчителів ліцею. Тому ми вважали за потрібно не лише подати характеристику цього поняття, а й описати конкретні методи і прийоми такого оцінювання, які можна застосовувати на уроках і практичних заняттях із громадянської освіти.

Нарешті у додатках до книги вміщено варіант календарно-тематичного планування з інтегрованого предмета «Громадянська освіта» (10 клас), описи додаткових прийомів та інтерактивних вправ, які можуть використовувати вчителі різних предметів та/або класні керівники для громадянської освіти і виховання учнів.

Така побудова посібника робить його логічним, зручним та доступним для опрацювання вчителями, які прагнуть опанувати цю освітню інновацію досконало.

Разом з тим зауважимо, що багаторічний досвід нашої співпраці з учителями з опанування інноваційних технологій переконливо свідчить, що вчителі, які використовуватимуть інноваційні технології в межах традиційної освітньої системи, потребують спеціальної підготовки та великої підтримки з боку колег. Жодні декларації про важливість практичного й інтерактивного навчання учнів не розв'язують проблему. Тому бажаним для вчителя, який готується до навчання учнів громадянської освіти, є участь у спеціальних навчальних семінарах — тренінгах у системі формальної чи неформальної освіти педагогів.

Бажаємо успіхів!

Автори

РОЗДІЛ І

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

У чому актуальність громадянської освіти

Фундаментальними цінностями сьогодні визнають демократію, свободу, повагу до прав людини, солідарність та участь. Базовою умовою демократичного розвитку держави є громадяни, спроможні здійснювати виважений і раціональний вибір, критично мислити й аналізувати інформацію, розуміти значення права, толерантно ставитися до думок інших — ті, які активно цікавляться суспільним, політичним та економічним життям та беруть участь у ньому. Правові закони та демократичні інституції можуть ефективно функціонувати лише за умови, що вони ґрунтуються на культурі демократії, і саме освіта відіграє ключову роль у її забезпеченні².

Глибока і послідовна інтеграція держави в систему європейських і світових цінностей та демократії потребує наявності у її громадян знань, навичок, ставлень та ціннісних характеристик для підтримки, захисту й просування цих ідей. Тому Закон України «Про освіту»³ метою повної загальної середньої освіти проголошує різнобічний розвиток, виховання й соціалізацію особистості, яка: усвідомлює себе громадянином України; здатна жити в суспільстві та цивілізовано взаємодіяти з природою; прагне до самовдосконалення; проявляє готовність до свідомого життєвого вибору, самореалізації, трудової діяльності, громадянської активності.

Для України формування потужного громадянського суспільства — питання не вдосконалення держави, а, в буквальному сенсі слова, виживання. Події останніх років показали, що без свідомих, ініціативних і відповідальних громадян із міцною суспільно спрямованою мотивацією, здатних до об'єднання у різноманітні організації для реалізації права на участь у розбудові інститутів демократичної держави, відстоюванні

---

2 Рамка компетентностей для культури демократії. URL : <https://rm.coe.int/rf-cdc-vol-1-/1680966746>

3 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

демократичних свобод, контролі за органами влади, суверенітет України перебуватиме під постійною загрозою.

Розвиток громадянського суспільства як сфери самовияву вільних особистостей, добровільно сформованих асоціацій та горизонтальних (приватних) зв'язків передбачає наявність і вияв громадянської компетентності його представників.

Створення умов для формування особистості, для якої громадянське суспільство є осередком розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих і суспільних інтересів, залишається одним із головних завдань освіти в Україні. Формування й розвиток громадянської компетентності особистості є чільним завданням насамперед шкільної громадянської освіти. Освітній процес потребує суттєвого змістового й організаційного оновлення, коли визнання громадянських цінностей відбуватиметься не примусово, а внаслідок особистої прихильності людини до них. Актуальним стає розширення практичного досвіду громадянської участі учнівства, формування компетентної громадянськості й усвідомлення потреби вчитися цьому протягом життя.

Українська школа має формувати цілісну всебічно розвинену особистість із критичним мисленням; патріота з активною позицією; людину, здатну ухвалювати відповідальні рішення, поважати гідність і права людини; новатора, спроможного змінювати навколишній світ, розвивати економіку за принципами сталого розвитку, конкурувати на ринку праці, навчатися впродовж життя. Важливу роль у формуванні вільної особистості та відповідального громадянина відіграє демократичне шкільне середовище і можливість практичного досвіду демократичної участі. Одним із основних завдань освіти є формування й поглиблення демократичної культури, заохочення ініціативи учнів, розвиток їхнього критичне ставлення до дійсності, поцінювання різноманітності, взаємоповаги та відповідальності.

Поліетнічність, полікультурність українського суспільства посилюють актуальність громадянської освіти учнівства. Адже «неможливо раз і назавжди вирішити проблеми, пов'язані зі складним механізмом співжиття різних людей, різних соціальних, етнічних, релігійних, політичних чи економічних груп суспільства та навіть держав»⁴.

У п. 5 статті 5 Закону України «Про освіту» зазначено, що громадянська освіта спрямована на формування компетентностей людини, пов'язаних із реалізацією своїх прав і обов'язків, усвідомленням цінностей громадянського суспільства, верховенства права, прав і свобод людини

---

4 Експертна оцінка проекту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні.
URL : http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html.

і громадянина. Здатність людини до соціальної комунікації й активності, життя в громадянському суспільстві належить до ключових компетентностей учнів, визначених цим Законом. Формується й розвивається така компетентність зокрема засобами шкільної громадянської освіти.

Деталізує мету громадянської освіти України Державний стандарт базової середньої освіти (далі — *Стандарт*), де метою такої освіти проголошено «... розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу»⁵.

У переліку компетентностей, унормованих Стандартом, є громадянські та соціальні компетентності (п.9), пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей. Такі компетентності передбачають:

«спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової історії, усвідомлення їх впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію;

виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності»⁶.

---

5 Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ №898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

6 Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ №898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

Відповідь на питання *якою має бути громадянська освіта* знаходимо у вимогах Стандарту до громадянської та історичної освітньої галузі, де її метою визначено «...розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції»⁷. Громадянська освіта покликана надати учням цілеспрямований і змістовний навчальний досвід, що відображатиме сучасні соціальні та суспільні реалії та уможливить розвиток відповідних якостей особистості та її компетентності.

Водночас останніми роками на різних рівнях говорять про те, що випускникам закладів загальної середньої освіти бракує громадянської та соціальної компетентностей. Однією з основних причин називають скорочення й обмеження викладання суспільних предметів, та, зокрема, відсутність у школах громадянської освіти. Зведення предметів указанного циклу фактично до курсу історії аж ніяк не забезпечує потребу в підготовці учнів до реалій суспільного життя й активної громадянської участі.

Якщо ми прагнемо, щоб молоді люди ставали ефективними учасниками поступу демократичного суспільства, тоді громадянська освіта мусить бути важливою частиною навчального плану та шкільного життя, і не лише в ліцеї. Знання, вміння та навички, необхідні людині для поінформованої та свідомої участі в соціальному і громадському житті, вимагають їх систематичного формування. Навички активної, свідомої, осмисленої участі в житті власної держави та світу учні опановують за умов навчання в демократичній атмосфері, занурення в дискусії і самостійні дослідження, долучення до виконання соціальних проєктів. Такі навички потребують систематичного формування як засобами предмета «Громадянська освіта», інших предметів (правознавство, історія, географія, література), так і засобами позаурочної діяльності.

Які були витоки розвитку громадянської освіти в школах України наприкінці ХХ ст.

Для конструювання методики навчання учнів ліцею громадянської освіти слід звернутися до генези шкільної громадянської освіти в Україні — від елективних курсів кінця 1990-х років до предмета рівня стандарту інваріантної частини навчального плану «Громадянська освіта»

---

7 там само

(10 клас). Охарактеризуємо передусім предмети та курси, до розроблення або викладання яких ми були долучені.

Нами не розглядатимуться детально такі предмети як «Основи правознавства» 9 клас, запроваджений в 1995 року, який з 2002/2003 н.р. став обов'язковим в загальноосвітніх школах I-III ступенів і викладався до 2009 року; «Правознавство», 10 клас рівня стандарту, який викладали в освітніх закладах з 2009/2010 до 2017/2018 н.р.; «Правознавство», 10-11 клас, профільний рівень, донині збережений в окремих освітніх закладах, де є профільні правові класи/групи⁸. Однак окремі теми змісту цих предметів (основи виборчого права, державний устрій України, права людини тощо) є дотичними до громадянської освіти. Більше інформації з питання становлення шкільної громадянської освіти можна знайти в аналітичному звіті «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» (2013 р.)⁹.

Наприкінці XX століття тенденції оновлення змісту освіти, перехід старшої школи до профілізації призвели до появи в освітніх закладах курсів за вибором учнів, у тому числі й громадянознавчого змісту.

У 1995 році на науковому рівні було обґрунтовано необхідність викладання прав людини в школах та укладено програму відповідного курсу, винесену за рекомендацією Міністерства освіти і науки України на обговорення науковою й педагогічною громадськістю. Згодом були розроблені навчальні програми цього курсу відповідно до спеціалізації певного освітнього закладу та видано підручник за загальною редакцією Л.Заблоцької¹⁰, рекомендований Міністерством освіти України. З 1998 року в 10-11 класах низки спеціалізованих шкіл, гімназій і ліцеїв було запроваджено викладання курсу «Права людини». Фактично, це був перший курс громадянського спрямування в середніх освітніх закладах з часу становлення України, тож зупинимось на ньому детальніше.

Курс позиціонували як логічне продовження «Осн. правознавства» (9 клас). Його мета — надати учнівській молоді розуміння та сприйняття справедливості, рівності, свободи, миру, гідності, прав, демократії.

---

8 Ремех Т.О. Практико-орієнтовальне навчання учнів правознавства в Україні — від освітньої програми «Street Law» до предмета «Правознавство. Практичний курс» Інноваційні підходи к развитию образования и воспитания, І. Куприенко С.В., 2015. с. 68-89.

9 Аналітичний звіт «Сучасний стан громадянської освіти в Україні» / Іванюк І.В., Овчарук О.В., Терещенко А.Б. Київ, 2013 р. 104 с.

10 Права людини : Підручник для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій / Т.Андрусак, М.Буроменський, В.Денисов, В.Євінгов, Л.Заблоцька, А.Мацко, С.Олейников, В.Поздняков, П.Рабінович, З.Ромовська, В.Семенов, І.Усенко. Упорядник Л.Заблоцька. Видавництво «Право». Київ, 1997. 225 с.

Курс переорієнтував правовий світогляд школярів, поглиблюючи їхні знання про основні права людини і громадянина.

Курс мав розв'язувати такі навчально-виховні завдання, як-от: виховання учнів¹¹ у дусі повної поваги до прав людини та основних свобод, у піднесенні культури прав людини, в ствердженні людської гідності та вартісності особистості, необхідності дотримання правових обов'язків.

Актуальність курсу ґрунтувалась на необхідності розвивати в людині зі шкільного віку почуття гідності, усвідомлення своїх прав, взаємозв'язок реалізації прав людини із суспільною системою, в якій вона живе, знання про захист прав людини та механізми цього захисту. Курс базувався на принципі, що права і свободи людини не є суто правовими і нормативними установками — ці правила поведінки людей впливають із моральних, етичних, політичних, культурних нормативів суспільства тощо¹².

До основних особливостей навчання старшокласників прав людини згідно програми курсу віднесемо: спрямування викладання і вивчення прав людини на позитивне сприйняття через акцентування уваги учнів на успіхах і прогресі в цій галузі; створення мікроклімату рівності й справедливості у класі, за якого свобода гарантована як учням, так і вчителям; заохочення учнів до вільного висловлення думок і оцінних суджень; залучення батьків та представників громади до участі в заходах із проблем прав людини, організованих школою; спільна робота школи з неурядовими правозахисними організаціями; використання неординарних, оригінальних методик викладання, традиційних і нетрадиційних методів навчання — рольових ігор, дискусій, диспутів, лекцій та реферативних виступів, усних та письмових колоквиумів, «круглих столів», вечорів запитань і відповідей, обговорень публічних статей з гострих тем щодо прав людини, ознайомлення з проектами нормативно-правових актів, перегляду програм навчального телебачення, розігрування життєвих ситуацій. До слова, для навчання учнів курсу слід було закласти в навчальний план 2 години на тиждень.

Утім, попри інноваційний характер курсу, його глибокий зміст, гарну на той час методичну частину підручника, складність категоріального апарату та навчального матеріалу (до авторського колективу входили фахівці в галузі юриспруденції), невідповідність учителів до його ви-

---

11 Для запобігання збільшення обсягу в тексті ми писатимемо учні (без «учениці»), вчитель (без «вчителька»), учасник (без «учасниця»), тощо, проте ми усталено застосуємо гендерно виражені формулювання.

12 Ремех Т. Профільне навчання та допрофільна підготовка учнів в загальноосвітніх навчальних закладах з правознавства та інших суспільних дисциплін / Т.Ремех // Історія України. 2007, серп. (№29-30). С.3-20.

кладання повсякчас призводили до вчительського аматорства (подекуди профанації), зниження мотивації учнів, «консервування» учнівської діяльності в стінах класу та навіть певного спротиву адміністрації шкіл упровадженню курсу. Тож за кілька років курс став раритетом — його обирали поодинокі освітні заклади, що мали профільні класи/групи правового напрямку та вчителі, які пройшли спеціальну підготовку.

Із 1998 року в Україні поширення набула програма «Практичне право» за сприяння та фінансової підтримки освітньої організації «Street Law, Inc» (США). Її реалізовували за трьома напрямками: 1) цикли поза-класних і позашкільних тренінгових занять для підлітків шкіл-інтернатів, дитячих будинків, притулків та підготовчі (навчальні) тренінги для працівників державних установ, організацій, соціальних служб і громадських організацій, які працюють із підлітками і для підлітків (спільно з Державним комітетом молодіжної політики, спорту і туризму); 2) програми і курси для загальноосвітніх навчальних закладів (спільно з Міністерством освіти і науки України); 3) спеціальні тренінгові курси для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України за програмою «Юридичні клініки».

У ході реалізації програми «Практичне право» був розроблений і запроваджений експериментальний курс із аналогічною назвою. За підтримки Міністерства освіти і науки України його викладання розпочалося в 1998 році в 8 класі загальноосвітніх навчальних закладів спочатку як факультативного, а з 2000-го року як курсу на вибором учнів. Курс був забезпечений навчальною програмою, посібником для учнів¹³ та методичним посібником для вчителів авторів О.Пометун, Т.Ремех, І.Гейко¹⁴.

Цей курс став пропедевтичним до предмета «Основи правознавства». Він мав чітке практикоорієнтоване спрямування й впроваджувався з метою набуття учнями цікавих і необхідних знань про право і закони в Україні, які вони можуть використовувати в повсякденному житті (наприклад: як не стати жертвою злочину; що робити, коли викликають до суду чи в міліцію; як влаштуватися на роботу тощо).

Основні завдання курсу «Практичне право» передбачали: ознайомлення учнів із правом і юридичною системою, роллю права і юристів у

---

13 Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право : Навчальний посібник для 8 (9) класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О.Пометун, Т.Ремех, І.Гейко (за ред. О.І. Пометун. К. : Видавництво А.С.К., 2006. 208 с.

14 Пометун О.І., Ремех Т.О., Гейко І.М. Практичне право : Методичний посібник з курсу 8 (9) класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О.Пометун, Т.Ремех, І.Гейко; За редакцією О.І. Пометун. К. : Інститут громадянського суспільства, 2001. 136 с.

житті суспільства; подолання правового нігілізму, прищеплення учням інтересу до права й мотивування їх до дотримання правових норм; забезпечення практичного розуміння учнями права; усвідомлення ними таких фундаментальних принципів і цінностей як права людини, демократія, правова держава, ринкова економіка, що складають основу Конституції, законів, правової системи й суспільства в цілому; сприяння вихованню правової культури учнів, становленню їхньої громадянської позиції, спонукання до активної участі в розвитку громадянського суспільства і правової системи України; розвиток базових умінь і навичок учнів як-от критичне мислення, рефлексія, вміння спілкуватися, міркувати, аргументувати, спостерігати, виявляти й розв'язувати проблеми.

Задекларовані програмою завдання видаються досить об'ємними як для шкільного елективного курсу. Утім, їх виконання уможлиблювалося за рахунок збалансованості мети, змісту, методів і результатів навчання курсу; побудовані на взаємодії (інтерації) методи і форми; спеціальної підготовки вчителів до викладання курсу, залучення до освітнього процесу в якості ресурсних осіб фахівців — юристів, державних службовців, працівників правоохоронних органів тощо.

Як інноваційний, курс «Практичне право» став своєрідним поєднанням змісту й методики: учні здобували інформацію про право, закони, правову систему, свої права й обов'язки шляхом освітніх стратегій, спрямованих на реалізацію кооперативного (колективно-розподільного) навчання, розвиток критичного мислення, налагодження позитивної взаємодії між різними суб'єктами освітнього процесу.

До основних характеристик курсу «Практичне право» віднесемо такі: надання учням найнеобхідніших у житті практичних знань, що формують компетентного громадянина: про право та його галузі, про устрій держави та повноваження державних органів, про правозахисні організації та юридичні професії, про мирні процедури розв'язання проблем, про основні права та обов'язки громадянина; формування в учнів практичних навичок спілкування, публічної промови, ведення переговорів, укладання договорів, складання юридичних документів, вирішення конфліктів, розв'язання особистих і суспільних проблем; формування в учнів позитивного ставлення до правових і державних механізмів, до юристів і представників державних органів, активної життєвої позиції, бажання й здатності брати участь у житті суспільства і держави через інтерактивні заняття, зустрічі із спеціалістами, відвідування державних і громадських установ, створену позитивну атмосферу.

Як бачимо, курс мав потужний громадянознавчий потенціал. Тому з великою часткою вірогідності можна стверджувати, що інноваційні ідеї,

---

позитивний досвід, накопичений в ході впровадження і викладання курсу «Практичне право», напрацювання розробників програми, авторів навчально-методичного комплексу, вчителів і методистів, залучених до цього процесу, став підґрунтям нових предметів і курсів громадянської та правової освіти.

Які були перші спроби викладання в українській школі громадянської освіти як окремого предмета

Зупинимося на окремих курсах за вибором учнів варіативної частини навчального плану, рекомендованих у перші роки XXI ст. методичними листами Міністерства освіти і науки України.

Характерною особливістю більшості курсів, які впроваджувалися в закладах загальної середньої освіти наприкінці 1990-х — початку 2000-х років, було те, що їх програми та навчально-методичне забезпечення створювали в рамках освітніх проєктів, фінансованих Європейським Союзом, посольством США, урядами окремих європейських держав. За рахунок цих джерел фінансування готували також учителів до викладання.

Із 2002 року для учнів 9–11 класів був запропонований елективний курс «Громадянська освіта». Навчальні посібники для 9, 10, 11 класів та методичний посібник для вчителів було підготовлено в межах проєкту «Освіта для демократії в Україні» (Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства) за підтримки Міністерства освіти і науки України, Інституту політичної участі Нідерландів (IPP) та за експертної допомоги Національного центру стандартів і програм Нідерландів (SLO).

Метою елективного курсу «Громадянська освіта» визначено сприяння формуванню особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, готовність до компетентної участі в житті суспільства. Курс покликаний надати учням знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні; формувати в них мотивацію та вміння, необхідні для відповідальної участі у громадсько-політичних процесах, критично-конструктивне ставлення до життя суспільства, орієнтацію на загальнолюдські демократичні цінності; сприяти становленню активної життєвої позиції щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні, створенню умов для набуття досвіду громадянських дій, демократичної поведінки й спілкування.

Згідно програмових положень, навчання учнів курсу «Громадянська освіта» спрямоване на формування інтелектуальних (аргументувати власну думку; знаходити, аналізувати, обробляти інформацію; визнача-

---

ти проблему та бачити можливі шляхи її розв'язання), комунікативних (співпрацювати з іншими, шукати та знаходити компроміс, поважати думку інших) та практичних (реалізовувати свої права, захищати їх) умінь.

Доцільними для реалізації завдань курсу та ефективними для формування й розвитку практичних навичок соціальної взаємодії учнів, уміння аналізувати життєві ситуації, самостійно ухвалювати рішення й діяти в межах правового поля визначалося застосування різноманітних (передусім інноваційних) методів навчання учнів, як-от: дискусії та диспути, в ході яких учні знайомляться з певними цінностями та думками, набувають умінь формулювати власну думку й аргументовано її доводити; ділові ігри, що надають можливість випробувати соціальні ролі та співвіднести їх з реальними життєвими ситуаціями; робота з джерелами інформації: пошук, збір та обробка інформації з різних джерел; написання рефератів, доповідей і повідомлень, проведення інтерв'ю; імітація суспільних процедур: голосування, розв'язання проблем шляхом прийняття спільних рішень; виконання групових та індивідуальних проєктів практичного дослідницько-пошукового спрямування.

Зміст курсу інтегрував знання з різних галузей: соціології, політології, юриспруденції, філософії тощо. Зміст курсу був структурований за такими тематичними розділами:

9 клас: I. Права та обов'язки. II. Сім'я. Школа. Однолітки. III. Стереотипи. IV. Конфлікти. V. Злочинність.

10 клас: I. Політичні інститути і процеси. II. Громадянське суспільство. III. Демократія. Вибори. IV. Засоби масової інформації.

11 клас: I. Ринкова економіка. II. Соціальний захист. III. Полікультурність. IV. Україна і світ.

Навчально-методичне забезпечення курсу склали навчальні посібники для 9¹⁵, 10¹⁶ та 11¹⁷ класів, а також методичний посібник для вчителів¹⁸.

---

15 Громадянська освіта: Навчальний посібник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 151 с., іл., схеми.

16 Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 192 с., іл., схеми.

17 Громадянська освіта: Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 200 с., іл., схеми.

18 Громадянська освіта: Методичний посібник для 9, 10, 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів / Р.А. Арцишевський, Т.В. Бакка, І.М. Гейко, Т.О. Ремех та ін. К. : Генеза, 2002. 199 с.

Одним із найпоширеніших у середніх загальноосвітніх закладах на початку 2000-х років був курс за вибором учнів «Ми — громадяни України». Посібник для учнів та методичний посібник для вчителів були підготовлені в рамках Трансатлантичної програми ЄС-США підтримки громадянського суспільства в Україні та проекту «Освіта для демократії в Україні».

«Ми — громадяни України» — курс громадянської освіти для учнів 9 (10) класів загальноосвітніх навчальних закладів. Він інтегрує знання з політології, соціології, соціальної психології, економіки, філософії, а також конкретизує, доповнює та поглиблює зміст шкільних суспільствознавчих предметів.

Головною метою курсу проголошено створення умов для становлення людини, здатної гідно існувати й самореалізуватися за складних реалій ХХІ століття; формування соціально компетентного, активного, відповідального громадянина й патріота України.

Зміст курсу уналежнює розділи: I. Я і Ми: як жити разом. II. На шляху до демократії. III. Демократія та демократична держава сьогодні. IV. Як громадяни можуть впливати на владу. V. Людина та економіка в демократичному суспільстві. VI. Україна — наш спільний дім.

У ході навчання курсу «Ми — громадяни України» учні опановували такі поняття, терміни та категорії як «демократія», «громадянське суспільство», «громадянство», «права людини та громадянина в Україні», «взаємна відповідальність держави та громадянина», «політична система України», «ринкові відносини як економічна основа демократії», «цінності в громадянському демократичному суспільстві» тощо; розвивали комунікативні вміння та соціальні навички.

Цей елективний курс кілька років поспіль викладали в багатьох навчальних закладах різних регіонів України. Він отримав схвальні відгуки практично від усіх долучених до його викладання вчителів.

Навчально-методичне забезпечення курсу створене авторським колективом педагогів — членів Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за підтримки Міністерства освіти і науки України, Центру Мершона Університету штату Огайо (США), Центру громадянської освіти (Польща). Курс був забезпечений посібником

для учнів 9-10 класів «Ми — громадяни України»¹⁹ і методичним посібником для вчителів (за редакцією О.Пометун)²⁰.

Тепер охарактеризуємо курс за вибором учнів «Права людини» для профільних класів навчальних закладів гуманітарного напрямку (укладачі Пометун О.І., Ремех Т.О.), орієнтований на реалізацію завдань громадянської освіти. Мета курсу — виховання учнів у дусі прав людини, поваги до людської гідності, рівноправ'я, розуміння зв'язку між правами й обов'язками людини і громадянина шляхом формування у них основ знань про права і свободи людини, розвитку їх правової і громадянської компетентності, відповідних цінностей, умінь, навичок обстоювання власної позиції.

Реалізація завдань курсу передбачає створення умов для: засвоєння учнями знань про права і свободи людини, розуміння та усвідомлення їх у певній системі, застосування в навчанні та повсякденному житті; усвідомлення учнями тісного зв'язку між правовими знаннями і суспільними відносинами, розуміння системи загальнолюдських принципів і цінностей, відображених у міжнародних стандартах прав людини, які є підґрунтям Конституції та законів України, правової системи в цілому; формування в кожного учня ставлення до прав і свобод людини і громадянина як найвищої цінності демократичного суспільства та особистої цінності кожної людини; розвитку в учнів розуміння значущості власної особистості та інших людей, упевненості в собі, своїх вчинках та взаємовідносинах з іншими, терпимості й толерантності, рівності й справедливості, власного почуття свободи.

Курс «Права людини» покликаний сприяти: розвитку в учнів умінь та навичок: на матеріалі, пов'язаному із правами людини, — міркувати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати, спостерігати, критично мислити, брати участь у дискусії, дебатах, аргументувати думку, визначати та обирати альтернативні рішення і підходи, спілкуватися в малих та великих групах; вільно оперувати в усній та письмовій мові основними поняттями в галузі прав і свобод людини, зокрема використовуваними в юридичній літературі і засобах мас медіа; засвоєнню способів самостійного пошуку й обробки суспільно значимої інформації з різних

---

19 Ми — громадяни України : Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів / О. Пометун, О.Дем'янчук, І. Ігнатова та ін. / За ред. О. Пометун. — Л. : НВФ «Українські технології», 2003. 256 с., іл.

20 Ми — громадяни України : Метод. посіб. з курсу громад освіти для 9 (10) кл. серед загальноосвт. навч. закл. / О.Пометун, І.Ігнатова, І.Костюк, П.Кендзьор; За ред. О. Пометун. К. : А.П.Н., 2002. 140 с.

джерел; визначенню суті та поясненню змісту юридичного документа та шляхів його застосування; використанню знань у галузі прав людини для аналізу та правового розв'язання життєвих ситуацій; захисту своїх прав та прав інших людей з опорою на правові знання.

Особливу роль у навчанні курсу «Права людини» відіграють інтерактивні методи, оскільки не тільки зміст формує в учнів демократичні цінності, а й атмосфера та стиль навчання. На думку укладачів курсу, традиційно застосовувані методи, за яких учні лише сприймають знання, які їм передають, здатні сформувати «заданий» тип подальших дій та поведінки, що перешкоджає можливості адаптування особистості в реаліях сучасного плінного світу. Програма курсу «Права людини» передбачає використання дискусій, дебатів, рольових і ділових ігор, мозкового штурму, проведення соціологічних опитувань, моделювання ситуацій, розв'язання різноманітних проблем і задач, реалізацію проєктів та ін. Застосування таких методів потребує розширення використовуюваного в навчанні матеріалу за рахунок словників, біографічних довідок, фрагментів документів, довідкової інформації, зразків юридичних документів тощо.

Навчально-методичне забезпечення курсу складають: навчальна програма «Права людини»²¹, посібники «Мої і твої права» (1-е видання)²² та «Права людини» (2-е видання)²³, призначені для учнів шкіл з поглибленим вивченням правознавства, ліцеїв та гімназій авторського колективу в складі О.І.Пометун та Т.О.Ремех.

Видання посібника «Мої і твої права» (2006 р.) було здійснено за підтримки Європейського Союзу в рамках програми Європейської Ініціативи за Демократію та Людські Права в рамках проєкту «Елективний навчальний курс і освітні дебати для реалізації прав людини та прав дитини в Україні».

У розвиток цього курсу було укладено навчальну програму для учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку «Права люди-

---

21 Пометун О., Ремех Т. Права людини. Програма курсу за вибором для профільних класів / О.Пометун, Т.Ремех // Історія України, правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. №28 (668), липень. С. 9-13.

22 Пометун О.І., Ремех Т.О. Мої і твої права : Навч. посіб.: 10—11 кл. / О.Пометун, Т.Ремех. Біла Церква : ПП Надтока О.Ф., 2006. 192 с.

23 Пометун О., Ремех Т. Права людини. 10 (11) клас: Навчальний посібник / О.Пометун, Т.Ремех. К., Літера, 2008. 188 с, іл.

ни в Україні» (автор Т.О.Ремех)²⁴ та підготовлено рукопис підручника для 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів «Права людини в Україні», який у силу об'єктивних причин (відсутності фінансування) не був виданий, а розміщений як електронний ресурс²⁵.

Курс громадянської освіти «Вчимося бути громадянами» (автори програми В.Мисан, П.Вербицька, О.Войтенко) адресований учням 7(8)-х класів загальноосвітніх навчальних закладів. Його мета — виховання сучасного громадянина-патріота Української держави, підготування учнівства до виконання ролі активних громадян, ознайомлення з громадянськими навичками й цінностями, необхідними для ефективної участі в житті громади.

Провідним поняттям курсу є громада, що розглядається в двох площинах: на місцевому рівні як конкретне середовище проживання (село, місто, селище), до якого особа належить і де мешкає; на державному рівні — як держава, громадянином якої є особа, що надає їй гарантує їй певні права, ставить перед нею певні вимоги в якості обов'язків.

Автори зазначали, що зміст курсу сприяє розвитку громадянської компетентності учнів та таких компетентностей як навчальна (здатності, пов'язані з необхідністю подальшої освіти в соціальних умовах, що постійно змінюються); дослідницька (здатності, пов'язані з аналізом та оцінкою поточної соціальної ситуації); компетентність соціального вибору (здатності, пов'язані з умінням здійснити вибір і прийняти рішення в конкретній соціальній ситуації, під час зіткнення з конкретними соціальними проблемами); компетентність соціальної дії (здатності, пов'язані із завданнями щодо реалізації зробленого вибору та прийнятого рішення; комунікативна компетентність (здатність до спілкування з іншими людьми, передусім при розв'язанні соціальних проблем).

Інтегруючи елементи окремих соціальних і гуманітарних наук навколо специфічних завдань і проблем, курс «Вчимося бути громадянами» є міждисциплінарним. Крім того, інформаційний компонент кожної теми курсу має вихід на певну суспільну дію (акцію, міні-проект), яку учні змо-

---

24 Ремех Т. Права людини в Україні. Навчальна програма курсу за вибором для учнів профільних класів (груп) суспільно-гуманітарного напрямку // Історія України правознавство та інші суспільні дисципліни. 2010. №28 (668), липень. С. 14-17.

25 Ремех Тетяна Олексіївна. Права людини в Україні: підручник для 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів / Т.О.Ремех. Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011. 163 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722252/>

жуть реалізувати як у ході уроку, так і при роботі вдома (провести опитування, заповнити анкету) тощо²⁶.

Слід згадати також інтегрований курс «Європейські студії», розроблений в рамках спільного проєкту Міжнародного фонду «Відродження» та Асоціації керівників шкіл м. Києва. Курс побудований на основі «Концепції змісту освіти для європейського виміру України». Його розробники: С.Кобернік, І.Тараненко, О.Овчарук, Н.Кузьміна, Л. Паращенко, Ф.Степанов. Як факультативний, курс був призначений для учнів 8-12 класів. Автори програми й посібника зазначали, що курс покликаний вирішити такі завдання: надати молодому поколінню знання про спільну європейську спадщину та практичні вміння адаптуватися до життя і навчання в різних країнах Європи, бути мобільними, соціально здібними, здатними до комунікації та захисту своїх прав.

Зміст курсу є комплексом знань, умінь, навичок та компетентностей, що мають сприяти активній участі учня в політичному, правовому, економічному і культурному житті сучасного суспільства та його вихованню як громадянина України та Європи. В програмі зазначено, що як цілісний курс він розрахований на 34 години, а окремі його модулі можуть бути використані при викладанні таких предметів і курсів, як «Історія», «Географія», «Суспільствознавство», «Громадянська освіта», «Людина і світ», «Іноземна мова», «Основи економіки».

Посібник із курсу, виданий у 2004 році, вміщує 7 студій: 1. Європейська та інші цивілізації. 2. Склад європейського континенту. 3. Політичний і правовий устрій Європейського континенту. 4. Організація економічного життя в Європі. 5. Соціально-культурний розвиток Європи. 6. Глобальні проблеми людства та європейські шляхи їх розв'язання. 7. Шляхи інтеграції України в Європу (ділова гра).

Однак, курс спіткала доля короткочасної освітньої програми — далі пілотних освітніх закладів він не поширився.

Навчально-методичне забезпечення курсу уналежнює: посібник для учнів²⁷, методичні рекомендації для учителів, методичні рекомендації з позакласної роботи «Як організувати шкільний Євроклуб», CD-варіант курсу.

У переліку підручників і посібників, рекомендованих МОН України у 2008-2009 роках для використання в загальноосвітніх закладах, значився

---

26 Вчимося бути громадянами: Навчальний посібник з громад. освіти для 7(8) класів серед. загальноосвітніх навч. закладів / За ред. В. Мисана, П. Вербицької, О. Войтенка. Львів : ЗУКЦ, 2006. 152 с., іл.

27 Бицюра Ю., Васильева О., Комаров Ю., Реута О., Сиротенко А., Степанов Ф., Топчій Л. Європейські студії. Навчальний посібник для учнів 8-12 класів. Київ, 2004. 145 с.

навчальний посібник Б.Рафалюка «Права для всіх»²⁸. Зміст цього посібника уналежнює такі теми: Ваші права і свободи; Ви — виборець; Вибори в Україні; Ви і міліція; Ви і податкова служба; Ви і ваша власна справа; Ви — державний службовець; Ви — податківець, Ви — працівник правоохоронних органів.

Попри цікавий підхід до структурування змісту, посібник практично не використовувався в загальноосвітніх закладах із причин відсутності програми та навчальних годин для його впровадження. Крім того, за змістом посібник скоріше є poradником, а не навчальною книгою: в ньому бракувало завдань для учнів для визначення рівня опанування ними знаннями й навичками; а вчителі були невідготовлені до використання окремих блоків/тем як у факультативній, так і клубній роботі.

Розвиток громадянської освіти як важливого складника варіативної частини навчального плану загальноосвітньої школи

У 2009-2011-х роках МОН України було затверджено низку програм для спецкурсів, курсів за вибором та факультативів²⁹, серед яких: «Конституційне право», «Історія держави та права України», «Досліджуючи гуманітарне право», «Уроки для стійкого розвитку», «Права людини», «Основи інтелектуальної власності», «Вчимося бути громадянами», «Ми — громадяни України», «Громадянська освіта», «Основи критичного мислення» та інші.

Варто згадати курс за вибором учнів «Живи за правилами» для 7-8-х класів, створений у 2007 році. Цей курс виконував роль правової пропедевтики. Його мета — сприяти усвідомленню учнями основ юридичної науки, спираючись на їхній досвід, знання й уміння, набуті в курсі «Етика» (5-6 клас). Завдання курсу «Живи за правилами» реалізуються через зміст, що містить значний масив правової інформації, необхідної підлітку в житті. Згідно програми, курс покликаний впливати на формування правосвідомості, правової культури та опосередковано — на професійну орієнтацію учнів.

Курс уналежнює такі розділи: 1. Влада і закон. 2. Суди в Україні. 3. Злочини та проступки. 4. Відповідальність неповнолітніх. 5. Зброя, пістолети і феєрверки. 6. Алкоголь, тютюн, наркотики. 7. Батьки та діти. 8. Праця підлітків. 9. Цивільні права та відповідальність. 10. Школа. 11. Транспорт. 12. Розваги та відпочинок. Як бачимо, ті чи інші аспекти змісту курсу перетинаються із громадянською освітою.

---

28 Рафалюк Б.І. Права для всіх (Навчальний посібник) / Б.І. Рафалюк. К., 2008. 112 с.

29 Збірник навчальних програм для учнів 1-9 класів основної школи та 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку старшої школи. Частина III. Київ, 2010. 87 с.

Навчально-методичний комплекс курсу «Живи за правилами» уналежнює: програму (автор Ремех Т.), посібник для учнів³⁰ та методичний посібник для вчителів³¹ (автори Н.Голосова, С.Ратушняк, Т.Ремех). Посібник «Живи за правилами» створений членами Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» у партнерстві з Центром громадянської освіти (Бірмінгем, штат Алабама, США) в рамках програми обмінів педагогічних та наукових працівників CIVITAS Exchange (Інтеграція громадянської освіти у навчально-виховний процес) та виданий коштом Державного департаменту США і Бюро освітніх та культурних справ.

Цікавим нам видається й курс «Ти і міліція», що поширювався в Житомирській області в 2004-2005 роках як проєктний у 60 загальноосвітніх навчальних закладах. Програма цього курсу передбачала обговорення з підлітками важливих правових проблем, формування їхньої правомірної поведінки як у школі, так і поза нею, запрошення на уроки співробітників служби у справах дітей, офіцерів міліції.

Для реалізації завдань проєкту було видано посібник «Ти і міліція» (автори О.Пометун, Т.Ремех)³², підготовлений у рамках проєкту «Партнерство школи та міліції в правовій освіті підлітків» за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

У посібнику зазначалося, що курс забезпечує практичне розуміння учнями ролі та значення законів у житті кожної особи та суспільства загалом; створює основи позитивного й значущого освітнього досвіду спілкування підлітків із правоохоронцями; сприяє розумінню учнями ролі працівників правоохоронних органів і підвищенню їхнього авторитету; посилює довіру між міліцією та представниками територіальної громади; сприяє налагодженню взаємодії й діалогу між освітнім закладом та іншими суспільними інституціями в правовій освіті та вихованні підлітків.

«Ти і міліція» — короткотривалий курс, розрахований на 6-8 годин (занять). Зміст курсу «Ти і міліція» складався із занять, що охоплювали такі теми: 1. Знайомтесь, міліція. 2. Твій дзвінок у міліцію. 3. Твоя безпека — у твоїх руках. 4. Якщо тебе зупинив міліціонер. 5. Злочин і покарання. Мето-

---

30 Голосова Н, Ратушняк С., Ремех Т. Живи за правилами: Навчально-методичний посібник з правової освіти та виховання учнівської молоді / Н.Голосова, С.Ратушняк, Т.Ремех. Львів, 2007. 119 с.

31 Голосова Н., Ратушняк С., Ремех Т. Живи за правилами: Методичний посібник для вчителів / Н.Голосова, С.Ратушняк, Т.Ремех. Львів : Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін. «Нова доба», 2009. 52 с.

32 Пометун О.І., Ремех Т.О. Ти і міліція: Посіб. для працівників правоохоронних органів і вчителів / О.Пометун, Т.Ремех. К. : А.П.Н., 2004. 57 с.

дичні рекомендації до курсу передбачали обов'язкову участь у заняттях працівника міліції (офіцерів кримінальної міліції у справах неповнолітніх).

Оскільки заняття розраховані на підлітків 12-13 років, правовий матеріал поданий зрозумілою для учнів мовою. Вчителям рекомендувалося уникати спеціальних складних термінів і понять, обмежуючись лише переліком, поданим у посібнику.

Реформування правоохоронних органів змінило основу їх діяльності — вони виконують не карально-репресивну, а сервісну функцію, що передбачає налагодження партнерства з суспільством і завоювання довіри людей. Відтак основні ідеї курсу «Ти і міліція» є на часі й можуть бути корисними шкільним офіцерам поліції.

Освітнім закладам України також був запропонований курс за вибором учнів «Досліджуючи гуманітарне право», програма та підручник якого були підготовлені в 2008 році на виконання Угоди про співробітництво між Міністерством освіти і науки України, Товариством Червоного Хреста України та Міжнародним Комітетом Червоного Хреста. Названий підручник став єдиним національним підручником (тобто створеним спеціально для українських шкіл) з-поміж 120 країн, де впроваджено аналогічний курс.

Елективний курс «Досліджуючи гуманітарне право» передбачав вивчення учнями основ гуманітарного права в 10 (11) класі. В програмі зазначено, що деякі теми чи окремі питання можуть бути інтегровані у зміст інших предметів, наприклад у курси всесвітньої історії, правознавства, курс «Права людини» тощо. Пізніше окремі питання курсу увійшли в програму предмета «Захист Вітчизни».

На курс покладалися такі завдання: надати учням необхідні знання з основних питань міжнародного гуманітарного права (далі — МГП), пояснити зміст основних понять, його категорій; допомогти учням зрозуміти взаємозв'язок і різницю в застосуванні права щодо прав людини та МГП; навчити визначати межі порушень МГП, формувати вміння оцінювати ситуації насильства з гуманітарної точки зору; сприяти формуванню в учнів власного ставлення до норм МГП, отриманню ними знань про найпоширеніші способи захисту себе і своїх близьких у неординарних життєвих ситуаціях, пов'язаних із ризиком, розвитку вмінь регулювати власну поведінку в повсякденному житті; формувати покоління відповідальних молодих людей, готових твердо дотримуватися норм гуманітарного права і принципів поваги до життя й людської гідності, захищати і розвивати їх у майбутніх сферах своєї діяльності; розвивати інтерес до питань гуманітарного характеру на місцевому, регіональному, національному і міжнародному рівнях; попереджувати ескалацію насильства.

У навчальній програмі зазначено, що вивчення учнями курсу «Досліджуючи гуманітарне право» дає можливість виробити в них стійку зацікавленість проблемами МГП; вміння використовувати гуманістичні цінності як базові в повсякденному житті, в подальшій професійній діяльності; вміння вести діалог, спілкуватися з носіями різних традицій і цінностей; неприйняття збройного екстремізму, антигуманної діяльності; культуру ненасильницьких відносин, здатність аналізувати свої погляди і вчинки та співвідносити їх із загальнолюдськими моральними нормами; усвідомлення того, що деякі питання, які виникатимуть під час вивчення МГП, не мають простих відповідей; розуміння гуманітарного вчинку і необхідності дотримання правил ведення збройних конфліктів.

Навчання старшокласників курсу базується на системному застосуванні активних й інтерактивних методів та форм роботи, як-от: дискусія, дилеми, анкетування, імпровізовані судові процеси, мозковий штурм, робота в групах тощо. Навчальні заняття можуть передбачати зустрічі з очевидцями й учасниками збройних конфліктів із наступним гуманістично-правовим аналізом їхніх свідчень і повідомлень. Навчально-методичне забезпечення курсу складав підручник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів «Досліджуючи гуманітарне право»³³.

Зазначимо, що в умовах суспільної перебудови, високої соціальної й політичної напруги курс за вибором учнів «Досліджуємо гуманітарне право» мав опосередкований потенційний ефект як спроба обмеження та запобігання порушень гуманітарного права і прав людини через надання учням освіти, що сприяє усвідомленню ними гуманітарних питань і проблем, які виникають під час збройного конфлікту. Зважаючи на актуальність і гостроту зазначених питань, розвиток подій останніх років в Україні, постала необхідність у відновленні навчання старшокласників курсу «Досліджуючи гуманітарне право» на основі й прикладах українських реалій. Наразі такий процес йде — в 2018 році Міністерство освіти і науки України схвалило навчальну програму курсу за вибором для учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти «Міжнародне гуманітарне право» (за підтримки Товариства Червоного Хреста України) (35/17 годин)³⁴.

---

33 Досліджуючи гуманітарне право: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів./ За ред. Л.Г. Шинкаренко. К. : Генеза, 2006. 150 с.

34 Навчальна програма курсу за вибором для учнів 10-11 класів закладів загальної середньої освіти «Міжнародне гуманітарне право» (17/35 год) / Дністрянська Н.В., Євтушенко Р.І., Криницька Н.В., Павловська-Кравчук В.А., Майорський В.В., Муза О.В., Ратушняк С.В.

URL : https://drive.google.com/file/d/15ksstQ9vIefaKHmC7Pes_cT7NGUXAqHI/view

---

Слід назвати ще одну навчальну програму 2013 року курсу за вибором учнів, що є актуальним і сьогодні, — це «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» (9-11 кл., 17 годин)³⁵. Її основні змістові одиниці такі: Тема 1. Вплив корупції на державу, суспільство, громадянина.

Тема 2. Держава проти корупції.

Тема 3. Громадянська протидія корупції.

Тема 4. Держава без корупції.

Однак, вже кілька років поспіль ця програма відсутня в переліку навчальних програм, рекомендованих Міністерством освіти і науки України. Крім того, посібник до цього курсу досі не створений.

Як з'явився перший курс громадянської освіти у інваріантній частині навчального плану української школи

Курсом громадянознавчого спрямування правом можна вважати «Правознавство. Практичний курс» (обсягом 35 годин), уведення якого з 2009-2010 навчального року в 9 класах загальноосвітніх навчальних закладів було значним успіхом у розвитку як вітчизняної правової, так і громадянської освіти.

«Правознавство. Практичний курс» був першим в Україні суспільствознавчим предметом інваріативної частини навчального плану громадянознавчого практико орієнтованого спрямування, що ґрунтувався на інноваційних технологіях і методах викладання. Це дає нам підстави зупинитися на його окремих характеристиках.

Відповідно до програми курсу «Правознавство. Практичний курс» (автори О.Пометун, Т.Ремех), його метою є забезпечення умов для формування елементів правової культури, правових орієнтирів та правомірної поведінки учнів.

Завданнями предмета «Правознавство. Практичний курс» проголошено такі: познайомити учнів з правом, його важливою роллю в житті суспільства, сприяти усвідомленню ними найбільш важливих понять і термінів юридичної науки; сприяти формуванню фундаментальних цінностей як-от права та свободи людини і громадянина, демократія, активна громадянська позиція, що складають основу демократичної правової держави і громадянського суспільства в Україні; виробити в учнів уміння: використовувати правові знання для реалізації і захисту своїх прав, свобод та законних інтересів; оцінювати і регулювати свої взаємини з іншими; здійснювати вибір моделі поведінки у повсякденних життєвих ситуаціях,

---

35 Навчальна програма курсу за вибором для учнів «Моя громадянська свідомість. Запобігання корупції» для учнів 9-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (17 годин) / Ремех Т.О., Комарова П.Г. 2013.

орієнтуючись на норми права, що стосуються неповнолітніх; опрацьовувати окремі положення нормативно-правових актів; застосовувати на правовому матеріалі критичне мислення, аналіз, синтез, оцінку, рефлексію, вміння спілкуватися, дискутувати, розв'язувати проблеми; сформувані навички правомірної поведінки; прищепити дев'ятикласникам інтерес до права, заохотити їх до свідомого використання, застосування й дотримання правових норм³⁶. Окремий розділ програми було присвячено питанням прав людини і громадянина «Ти — людина, громадянин, значить маєш права» (розділ II, 5 год.).

Навчально-методичне забезпечення предмета складають затверджені Міністерством освіти і науки України три підручники, що мають аналогічну програмі назву авторів: О.І.Пометун і Т.О.Ремех³⁷; О.Д.Наровлянського³⁸; В.Суткового та Т.Філіпенко³⁹, методичний посібник для вчителів з викладання цього курсу (автори О.Пометун, Т.Ремех, Л.Пилипчатіна)⁴⁰, робочі зошити для учнів, зокрема, Т.О.Ремех⁴¹.

Як викладали громадянську освіту в останні роки

У 2015 році відповіддю на виклики українського суспільства, яке опинилося в умовах соціального конфлікту у зв'язку з військовими діями на сході України, став проєкт «Враховуй різницю», в ході якого було створено навчальну програму «Кроки до порозуміння»⁴² та посібник з аналогічною

---

36 Пометун О., Ремех Т. Правознавство (практичний курс). Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 9 клас / О.Пометун, Т.Ремех. ПП «Вікторія».2009. 31 с.

37 Пометун О.І., Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс : підручник для 9 кл. / О.І. Пометун, Т.О. Ремех. К. : Літера ЛТД, 2009. 192 с.

38 Наровлянський О. Д. Правознавство (практичний курс) : підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. К. : Грамота, 2009. 216 с.

39 Сутковий В. Л. Правознавство (практичний курс) : підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. К. : Генеза, 2009. 216 с.

40 Пометун О., Ремех Т., Пилипчатіна Л. Правознавство. Практичний курс : методичний посібник для вчителів / О.Пометун, Т.Ремех, Л.Пилипчатіна. К. : Логос, 2009. 176 с.

41 Ремех Т.О. Правознавство. Практичний курс : зошит для 9 кл. / Т.О. Ремех. К. : Літера ЛТД, 2010. 80 с.

42 Кроки до порозуміння. Навчальна програма з курсу за вибором для учнів старших класів загальноосвітньої школи // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2016, №6-7. С. 6-9. URL : <http://www.soippo.edu.ua/images/.pdf>

назвою⁴³, які після апробації в 2016 році були схвалені Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах.

Цей елективний курс мав на меті створити умови для формування в учнів ціннісних орієнтацій, умінь, навичок і моделей поведінки, орієнтованих на подолання наслідків соціального конфлікту, роз'єднаності українського суспільства; сприяти готовності громадян співпрацювати на користь нашої держави.

Завдання курсу: розвинути в учнів позитивне ставлення і мотивацію до застосування поведінкових моделей, орієнтованих на толерантність, моральні цінності українського суспільства і демократії; сформувати таку поведінку; розвинути в учнів: навички продуктивної співпраці в групі та колективі; вміння застосовувати моделі неконфліктної поведінки, визначати власну позицію, оцінювати власну поведінку та поведінку інших з позиції вимог міжкультурного спілкування; навички, що сприяють згуртованості родини і громади; вміння виявляти інформаційні та комунікативні маніпуляції, відбирати і використовувати достовірну інформацію з різних джерел, представляти обґрунтовані та структуровані погляди під час дискусії і розгляду контроверсійних, суперечливих тем.

Зміст курсу, обсягом (17 годин), складається з 4 основних розділів:

Розділ I: Крок перший. Спілкуйся!

Розділ II: Крок другий. Враховуй різноманітність!

Розділ III: Крок третій. Отримуй достовірну інформацію!

Розділ IV: Крок четвертий. Обговорюй!

Особливостями змісту курсу є його орієнтованість на реальне сьогодні, використання завдань, ситуацій, про які розповідають учителі шкіл, що знаходяться в зоні АТО, матеріалів мас медіа, останніх досліджень фахівців з соціальної психології, медіаграмотності, соціології тощо.

Методика курсу ґрунтована на застосуванні інтерактивних методів. Вона передбачає принципово нову роль учителя, який не викладає, а організує роботу учнів із поданими у навчальному посібнику матеріалами. В програмі зазначено, що операції, способи діяльності та окремі прийоми учні відпрацьовують на основі описів життєвих ситуацій, спеціально відібраних текстів із різних галузей знань, які містять цікаву і корисну для розширення світогляду і підвищення рівня загальної культури учнів інформацію.

Курс розраховано на різні вікові категорії учнів, однак його результат — це практичні інструменти і навички, які сьогодні учень отримує на уроці, а завтра застосовує в житті. Важливим для усіх учнів безвідносно до рів-

---

43 Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для учнів 10 (11) класів / О.Пометун, І.Сущенко, І.Баранова ; за ред. О.Пометун. Київ. Педагогічна думка, 2016. 168 с., іл.

ня їхньої успішності та їхніх переконань є те, що вони обговорюють гострі теми зі своїми однокласниками й діляться власним досвідом.

Посібник «Кроки до порозуміння» створений в межах освітнього проекту «Долаємо прірву: інструменти об'єднання роз'єднаних громад» у рамках проекту «Українська ініціатива зміцнення громадської довіри» (UCBI) за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).

Можна назвати ще низку посібників, які були поширені в українських школах в ті чи інші роки, наприклад: «Кроки до права»⁴⁴, «Світ права»⁴⁵, «Ми — різні, ми — рівні. Основи культури гендерної рівності»⁴⁶, що мали в змісті громадянознавчі аспекти/питання або посібники з громадянської освіти як-от «Кроки до демократії»⁴⁷, «Громадянська освіта. 10 клас. 3D демократії: думаємо, дбаємо, діємо»⁴⁸. Для вчителів видавали й видають методичні посібники, інформаційно-методичні матеріали, приміром «Освіта для демократичного громадянства»⁴⁹, «Вчимося обирати»⁵⁰, «Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного грома-

---

44 Сулова О., Семіколенова О, Пометун О. Кроки до права / О.Сулова, О.Семіколенова, О.Пометун. К. : А.П.Н., 2001.178 с.

45 Світ права: Навч. посіб. з основ правознавства для учнів 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / Р.Калюжний, О.Пометун, Т.Ремех та ін.; За ред. Р.А. Калюжного і О.І. Пометун. К. : А.П.Н., 2004. 231 с.

46 Ми — різні, ми — рівні. Основи культури гендерної рівності : Навч. посіб. для учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О.Семіколенової. 2-ге вид., виправлене. К.: Ніка-Центр, 2010. 176 с.

47 Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти / За ред. О.Пометун. К. : А.П.Н., 2001.128 с.

48 «Громадянська освіта. 10 клас. 3D демократії: думаємо, дбаємо, діємо» в 7 ч. / П. Вербицька, О. Волошенюк, Г. Горленко, П. Кендзьор, О.Козорог, Н. Маркусь, Л.Махун, О. Педан-Слепухіна, С. Ратушняк, Е. Ситник. Львів, Панорама, 2018.

49 Освіта для демократичного громадянства. Посібник для підготовки вчителів з питань освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини (вдосконалена версія — вересень 2007) [Р. Голлоб, Е. Хаддлестон, П. Крапф, М.-Х. Салема, В. Спажич-Вркаш]; пер. з англ. та адапт. Л.М.Ващенко ; заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. К : Вид-во «Гопак», 2009. 89 с.

50 Вчимося обирати Інформаційно-методичні матеріали на допомогу вчителю.Львів. НФК «Українські технології». 2006. 124 с.

дянства та прав людини для вчителів»⁵¹, «Громадянська освіта. 10 клас. 3D демократії: думаємо, дбаємо, діємо»⁵² та ін.

В аналізований період громадянська і правова освіта учнівства здійснювалася також через предметні гуртки, клуби, наукові товариства учнів, Малу академію наук, предметні олімпіади, турніри, конкурси (наприклад, конкурс творів із податкового законодавства, творів-роздумів «Мої права»), фестивали (наприклад, регіональні фестивали шкіл — асоційованих членів ЮНЕСКО), ділові ігри (наприклад, гра «Модель ООН). Участь учнів у таких заходах сприяла як набуттю предметних і комунікативних компетенцій, так і їхній професійної орієнтації. Утім, сьогодні організація й проведення таких заходів наражається на об'єктивні проблеми й суб'єктивні чинники, що призводить до різкого спаду зацікавленості в навчанні громадянства учнів, учителів, батьків і громадськості в цілому.

Зазначимо, що обравши курс на європейську інтеграцію, Україна, на відміну від східноєвропейських та балтійських держав, так і не впровадила в школах систему громадянської освіти, орієнтовану на сприйняття цінностей та смислів європейської політичної культури, формування громадянської ідентичності демократичного типу. Вітчизняна громадянська освіта в Україні пішла шляхом формування в учнів фрагментарних соціологічних, політологічних та правових знань.

Сучасні виклики й тенденції розвитку України вимагають формування політично й соціально активної особистості, яка усвідомлює власну роль у житті суспільства, здатної до ініціативи та активних дій у власних і суспільних цілях та інтересах. Допомогти в цьому має шкільна громадянська освіта, яка наразі потребує сильного імпульсу щодо її розширення вглиб (зміст) і вшир (система інваріантних предметів і варіативних курсів). І тут стане в нагоді аналіз становлення й розвитку громадянської освіти в Україні.

Із 2018-2019 навчального року в 10 класі закладів загальної середньої освіти було введено інтегрований предмет «Громадянська освіта» (рівень стандарту), що частково увібрав основні тенденції вітчизняної шкільної громадянської освіти. В основу методики, описаної в пропонованому посібнику, нами покладено цей курс.

---

51 Навчаємо демократії: Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини

для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер; Пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. К.: Основа, 2011. Т. 1. 164 с.

52 Громадянська освіта. 3D демократії: думаємо, дбаємо, діємо : метод. посіб. для 10 кл.: в 7 ч. / [П. Вербицька та ін. ; за ред. П. Кендзьора] ; [Асоц. викл. історії та сусп. дисциплін «Нова доба». Львів : Панорама, 2018.

РОЗДІЛ II

ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА

Що розуміють під громадянською освітою

У широкому значенні *громадянська освіта* — це складна динамічна система, педагогічний процес розвитку та соціалізації особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей та дослідницьких навичок. Вона уналежнює такі складники:

громадянські знання, що слугують основою формування уявлень про форми і способи функціонування громадянина в політичній, правовій, економічній, соціальній, культурній сферах життєдіяльності правової демократичної держави;

громадянські вміння й досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і громади;

громадянські чесноти — норми, установки, цінності й якості, притаманні громадянину правової демократичної держави; особистісні ставлення, погляди стосовно державної самоідентифікації людини, усвідомлення приналежності до конкретної країни.

У педагогіці під громадянською освітою розуміють систему (модель) шкільної освіти, що має два аспекти:

навчальний предмет;

позапредметна сфера діяльності закладу освіти, що сприяє формуванню громадянських цінностей і способів поведінки у всіх учасників освітнього процесу.

Предметну модель громадянської освіти реалізують через навчальну діяльність учнів у трьох формах:

монопредметну (наприклад, предмет «Громадянська освіта»);

поліпредметну (комплекс навчальних предметів);

наскрізну (передбачає відтворення громадянської освіти у змісті всіх предметів)⁵³.

---

53 <https://osvita.ua/school/64003/>

Тож у вузькому значенні *громадянську освіту* розглядають як навчальний предмет інваріантної або курс варіативної частини навчального плану закладів загальної середньої освіти.

Інша модель передбачає впровадження громадянської освіти через створення демократичного середовища, перетворення освітнього закладу у відкритий соціальний інститут, створення в ньому правового простору, що регулюється органами внутрішнього самоврядування через систему формальних/неформальних норм, які постійно оновлюються, вивчення громадської думки всіх учасників освітнього процесу, створення атмосфери діалогу суб'єктів освітнього процесу⁵⁴.

Загалом змістом громадянської освіти є:

знання про права людини, права та обов'язки громадянина, про спільні інституції, проблеми та практику громадянського суспільства, становлення правової держави, про різноманітність проявів людської сутності, про етнічні, релігійні та регіональні відмінності, про історичну спадщину і проблеми сьогодення;

уміння і навички критичного мислення, аналізу інформації та проблемних ситуацій, обмірковування актуальних політичних, духовних, моральних, соціальних та культурних питань; уміння вести переговори, брати участь у дискусіях, приймати рішення;

усвідомлення особистої відповідальності за розв'язання проблем в ім'я справедливості, солідарності, миру та демократичного суспільства; вміння жити в європейському контексті, виховання поваги до історії та культури інших народів тощо.

Громадянська освіта передбачає вплив на світогляд людини, її відповідний спосіб життя, тож не обмежується набуттям тих чи тих знань. Така освіта — це формування й вдосконалення умінь і навичок, які втілюються у активних діях людини.

Громадянська освіта, як і освіта в цілому, базується на загальнопедагогічних і дидактичних принципах, водночас в її основі лежать і специфічні принципи (таблиця 1).

---

54 <https://osvita.ua/school/64003/>

Принципи шкільної громадянської освіти

Принцип	Суть
зв'язок із практичною діяльністю	пріоритетність формування/розвитку вмінь учнів, набуття способів діяльності, зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації як у навчальному, так і життєвому середовищі, вміння самостійно приймати відповідальні рішення й діяти в правовому полі
зорієнтованість на позитивні соціальні дії	цілеспрямованість на соціальні очікування учнів, набуття позитивного досвіду соціальних дій, формування позитивного іміджу компетентної громадянськості, формування потреби навчатися цьому протягом усього життя
демократичність	виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти, брати участь у ухваленні рішень; суб'єктно-суб'єктні відносини між вчителем і учнями, створення атмосфери взаємоповаги та довіри у шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок освітнього закладу з іншими учасниками процесу соціалізації (сім'єю, дитячими і молодіжними громадськими організаціями, мас-медіа, церквою та ін.), зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою, участь у спільних з нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях тощо
плюралізм	формування поваги до політичної, ідеологічної, етнічної, національної, расової багатоманітності, толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних ідей, релігійних переконань, до діяльності різних молодіжних громадських організацій; уникнення екстремістських поглядів і поведінки у житті колективу освітнього закладу та в громаді

Існують різні варіанти організації позакласної роботи закладу загальної середньої освіти з навчання учнів громадянства: система виховних заходів, орієнтованих на формування громадянської компетентності; соціальні проекти учнів закладу; побудова ефективної системи самоврядування для реалізації учнів та розвитку їхньої відповідальності.

Це може бути проблема освітнього закладу, що уналежнює різні аспекти — патріотичного чи екологічного спрямування, волонтерство тощо. У стратегічному плануванні закладу можна визначати окремі на-

---

прями реалізації громадянської освіти, наприклад: перший рік — екологічний (освіта для сталого розвитку); другий рік — допомога людям (соціально-волонтерська діяльність); третій рік — збереження пам'ятників (діяльність, пов'язана з культурною сферою). Алгоритм такої діяльності уналежнюватиме визначення/оцінку потреб учнів й освітнього закладу; створення системи громадянської освіти; функціонування системи (власне проведення заходів); оцінку результативності, досягнень та планування наступних кроків.

Таким чином, дослідження дають змогу стверджувати, що під терміном «громадянська освіта» розуміють такі шляхи її реалізації у закладах загальної середньої освіти:

- викладання окремого предмета;
- інтеграція елементів громадянської освіти у зміст різних навчальних предметів;
- проектна діяльність учнів у громаді;
- волонтерська діяльність учнів;
- дієва система учнівського самоврядування тощо.

Якими є сутність і структура громадянської компетентності

Аналізуючи Європейську довідкову рамку ключових компетентностей для навчання впродовж життя та порівнюючи її варіанти 2006 р. і 2018 р., характеризуючи інновації оновленого варіанту Рамки на рівні концептуального бачення компетентностей та переліку їх сутнісних характеристик, О.Локшина відзначає вплив цього документу на розвиток освіти в Україні⁵⁵.

Тут *громадянська компетентність* означає здатність діяти як відповідальний громадянин та повною мірою брати участь у суспільному житті на основі усвідомлення соціальних, економічних, правових та політичних концептів і структур, глобальних трансформацій та сталого розвитку⁵⁶.

У Законі України «Про освіту» зазначено, що «реалізація мети повної загальної середньої освіти забезпечує формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для її успішної життєдіяльності»⁵⁷. Серед таких компетентностей значаться громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності,

---

55 Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року // Український педагогічний журнал. 2019, №3. с.22-30.

56 Локшина О.І. Європейська довідкова рамка ключових компетентностей для навчання впродовж життя: оновлене бачення 2018 року // Український педагогічний журнал. 2019, №3. с.26.

57 Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

В основах стандарту освіти Нової української школи в переліку ключових компетентностей виокремлено *компетентності для демократичного громадянства* (позиція у переліку 6Б)⁵⁸. Фактично йдеться про громадянську компетентність учнів як цілісне інтегроване утворення в сукупності здатностей особистості, необхідних для її успішної самореалізації та соціальної взаємодії в демократичному суспільстві.

Проблемі формування громадянської компетентності особистості присвячена низка наукових праць таких дослідників, як-от: Р. Арцишевський, Т. Бакка, П. Вербицька, О. Кучер, Т. Ладиченко, А. Нікітін, В. Оржеховський, О. Охредько, О. Пометун, С. Позняк, С. Рябов, К. Чорна та ін. (становлення й розвиток громадянської освіти як спеціалізованої галузі освіти щодо формування громадянської компетентності); М. Боришевський, Г. Гревцева, З. Возна, Л. Корінна Р. Мохнюк, О. Муляр, М. Рудь, О. Сухомлинська та ін. (чільні категорії громадянської освіти); Т. Ладиченко, Ю. Олексін, О. Пометун, Т. Смагіна, Т. Ремех та ін. (сутність та структура громадянської компетентності, шляхи її формування в учнів).

Компетентність як міждисциплінарне поняття та компетентнісний підхід в освіті залишаються об'єктами прискіпливої уваги психологів, педагогів, соціологів, філологів. Однак громадянським аспектам компетентності надається недостатньо уваги.

Тривалий час громадянська освіта здійснювалась через курси варіативної частини навчального плану. За результатами соціологічного дослідження DOCCU 50% вчителів в Україні переконані, що громадянська освіта має впроваджуватися як наскрізний підхід, а 41% учителів вважає, що потрібно викладати громадянську освіту як окремий предмет в закладах загальної середньої освіти⁵⁹.

Проведене нами анкетування вчителів (49 осіб), які мають досвід викладання предметів і курсів громадянознавчого змісту, зафіксувало певну розгубленість респондентів у питаннях мети й складників громадянської освіти. Так, визначаючи, що таке громадянська освіта (запитання формулювалось як відкрите), вчителі зазначали розвиток соціальної активності особистості та її готовності жити в соціумі, залучення до життя громади, формування соціальної відповідальності, толерантності, поцінування прав і свобод людини та ін. А от громадянську освіту як засіб формування

---

58 Нова українська школа : основи Стандарту освіти [Текст]. Львів, 2016. С.11.

59 Розвиток громадянських компетентностей в Україні: результати соціологічних досліджень (DOCCU) / Семенець-Орлова І., Михайлич О., Борер К., Ретцель М., за заг. ред. : Н.Г. Протасова. К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2018. 26 с.

громадянської компетентності зазначили лише 2 респонденти. При цьому більшість опитаних учителів (56%) вважає, що громадянську освіту слід імплементувати в різні шкільні предмети й курси. Більш суголосні респонденти були у визначенні складників громадянської освіти (закритий тип запитання), до яких ними віднесено такі: соціальна відповідальність (93%), права людини (77%), національна ідея, державність та патріотизм (50-53%), медіаграмотність (44%).

Громадянська компетентність у широкому сенсі є функцією громадянського суспільства, що створює ґрунт для ефективної громадянської діяльності особи, соціальних груп і всього суспільства, а у вузькому — параметром діяльності особи, соціалізованої під впливом громадянських знань, навичок та вмінь, що передбачає наявність громадянських цінностей і якостей, дотримання правил поведінки та відповідальність як соціальну якість людини. Сутність громадянської компетентності проявляється в її ключовому характері та в громадянськості⁶⁰.

Громадянськість є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, її інтегрованою якістю, що дає їй змогу почуватися морально, соціально і юридично зрілою й захищеною. Вона зумовлена державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної держави. Це готовність людини реалізувати свої права й обов'язки, поцінувати права і свободи інших громадян, усвідомлювати відповідальність перед суспільством і державою за свої дії. Вона передбачає громадянську позицію людини, її активність, свідомий вибір, усвідомлення власної ролі в житті суспільства, прагнення до його вдосконалення на основі загальнолюдських цінностей і демократичних норм⁶¹.

Компетентність людини в громадянській сфері кореспондує її громадянську відповідальність, вміння спільно з іншими виробляти рішення й реалізовувати його, проявляти толерантність, гармонійно поєднувати особисті інтереси з потребами окремої спільноти та суспільства, долучатися до функціонування демократичних інститутів, виявляти потребу в актуалізації й реалізації свого особистісного потенціалу⁶².

---

60 Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / О. А. Кучер. К., 2014. С.40—41.

61 Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. 2005. №23. С.18.

62 Смагіна Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання правознавства [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Т. М. Смагіна. К., 2007. С.39-40.

Громадянська компетентність охоплює здатність людини до політичного аналізу і судження, здатність і навички пошуку й усвідомлення інформації, використання медіа засобів і комунікації для участі в публічних дискусіях і процесах, здатність до демократичного ухвалення рішень і дії. Її уявляють єдністю знань, навичок і вмінь, обумовлених станом розвитку громадянського суспільства та характером його взаємодії з державою.

Отже, для розуміння сутності громадянської компетентності здобувача освіти важливими є такі її характеристики: 1) це ключова компетентність, що характеризується спроможністю людини здійснювати поліфункціональні, поліпредметні, культуродоцільні види діяльності, ефективно розв'язуючи проблеми; 2) в її основі лежать громадянські цінності, що уналежнюють ідеали, переконання та моральну позицію особистості; 3) її набуття може здійснюватися виключно в спільній діяльності учнів із учителем; 4) її компоненти тісно пов'язані між собою й формуються комплексно.

Громадянська компетентність як ключова є здатністю, спроможністю людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства⁶³ й повною мірою виявляється лише в реальній життєвій ситуації. Адже, як і будь-яка інша компетентність, вона не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації — в ній органічно поєднуються мобілізація знань, умінь і способів поведінки, спрямованих на умови конкретної діяльності. При цьому компетентна людина застосовує найприйнятніші для виконання тих чи тих завдань стратегії.

Проявами громадянської компетентності є притаманні людині й такі якості як відповідальність й упевненість, що виявляються в навичках критичного мислення, спроможності до кооперації для досягнення мети та ухвалення рішень, ставленні до правил як бажаних моделей поведінки, особистій відповідальності, толерантності й плюралізму⁶⁴.

Таким чином, *громадянська компетентність — це готовність і здатність особистості активно й ефективно діяти відповідно до демократичних принципів і громадянської позиції.*

Тепер охарактеризуємо структуру громадянської компетентності. В науковій літературі існують різні підходи, серед яких такі :

---

63 Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки / О. І. Пометун // Вісник програм шкільних обмінів. 2005. №23. С.18.

64 4. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)» / О. А. Кучер. К., 2014. С.19.

складниками громадянської компетентності є ціннісно-ментальний, соціокультурний, фаховий і морально-етичний елементи — знання, навички та вміння, які мотивують індивідуальну і групову активність людини⁶⁵;

структуру громадянської компетентності складають знанневий (знання, уявлення), діяльнісний (уміння і навички), ціннісний чи мотиваційно-ціннісний (ставлення, ціннісні орієнтації, переживання), процесуальний, технологічно-процесуальний або особистісно-творчий (сфера самореалізації) елементи⁶⁶;

до структури громадянської компетентності належать знанневий, ціннісний, діяльнісний, процесуально-особистісний компоненти⁶⁷.

У педагогічному вимірі громадянська компетентність складається з певної сукупності знань, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань, які допомагають людині усвідомити своє місце в суспільстві, обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою. Вона передбачає наявність в учня як певної життєвої позиції, так і внутрішньої готовності до її реалізації. Тож громадянська компетентність особистості є сукупністю *готовності й здатностей*, що уможливають активну, відповідальну й ефективну реалізацію нею комплексу прав і свобод та застосування знань громадянознавчого змісту на практиці. Готовність уналежнює знання, вміння, мотиви, цінності й здатності особистості, її активнодіючий стан, установки на певну поведінкову модель та змобілізованість на виконання тих чи інших завдань. А здатність — це, з одного боку, природна соціальна обдарованість людини, а з іншого — її соціальна продуктивність.

Визначимо структуру громадянської компетентності на основі узагальнення описаних вище підходів (таблиця 2).

---

65 Подлесная Ю. Е. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / Ю. Е. Подлесная. Москва, 2006. С.9-10.

66 Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті [Текст] /О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / [За заг. ред. О. В. Овчарук]. К. : К.І.С., 2004. С. 66—67.

67 Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Степанова Н. М. Черкаси, 2014. С.13.

Структура громадянської компетентності

складник	суть	вияви
мотиваційно-ціннісний	інтерес до громадянсько-знавчих знань, зацікавленість у громадянській освіті, здатність брати на себе відповідальність, підтримувати інших, вибудовувати з ними взаємодію на паритетних основах активності	наміри, бажання, прагнення особистості досягати поставлених цілей чи уникати їх, здійснювати заплановане чи відмовлятися від його реалізації; усвідомлення й визнання таких цінностей як особистість, гідність людини, толерантність, демократичні принципи життя, повага до прав і свобод людини, демократичних норм, інститутів громадянського суспільства, законів держави
когнітивний	громадянськознавчі знання, уявлення про себе, свої соціальні ролі, взаємодію із соціальними інститутами, способи захисту і дотримання прав і свобод людини, взаємодії з владою	знання про права і свободи людини, механізми їх захисту, принципи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, знання прийомів взаємодії із соціальним оточенням, способів впливу при прийнятті рішень та захисту власних інтересів
операційно-діяльнісний	готовність і здатність орієнтуватись у різних ситуаціях, прагнення вплинути на те, що відбувається, готовність до компетентної участі в суспільному житті, спроможність приймати рішення, контролювати свою діяльність, навчатися самостійно	вербальні й невербальні, соціальні й комунікативні, інтерактивні й рефлексивні вміння у взаємодії із соціальним оточенням: лідерство, командність, вміння дослухатися до інших, ставити запитання й відповідати на них, висловлювати й обґрунтовувати власну позицію, робити свідомий вибір, ухвалювати рішення

Задано питання: до чого призведе відсутність у людини сформованої громадянської компетентності? Вочевидь, така людина не буде спроможною ефективно розв'язувати різного роду проблеми повсякденного життя, ухвалювати й обґрунтовувати ті чи ті рішення та активно

діяти. Причинами, які породжують зазначене вище, можуть бути невпорядкованість життєвих цінностей особистості та її мотивів; брак знань й умінь використати ці знання в житті; низький рівень комунікативних і рефлексивних навичок та критичного мислення; складності у визначенні оптимального рішення тощо. Відтак унеможлиблюється гнучке реагування людини на зміни, її адаптування до ситуації, відповідність вимогам соціуму, прояв громадянської позиції.

Формування й розвиток громадянської компетентності учня передбачає вдосконалення знань і уявлень про взаємозв'язок громадян і суспільства, громадян і держави, відносини між людьми; способів діяльності, практичних умінь, моделей поведінки, в яких виявляється його громадянськість; громадянських цінностей й особистісних смислів; досвіду самостійного розв'язання проблем приватного й публічного життя в громадянському суспільстві⁶⁸. Це сприяє формуванню активної громадянської позиції випускника нової української школи, його успішній самореалізації в умовах політичної, економічної свободи й свідомого вибору.

Сформована громадянська компетентність учня виявляється в сукупності компетенцій (таблиця 3).

Таблиця 3.

Вияви сформованої громадянської компетентності учня

компетенції	вияви
соціально-комунікативна	комунікативні вміння; навички спілкування, встановлення конструктивних відносин із людьми, діалогу і громадського обговорення суспільних проблем
інформаційно-медійна	навички критичного мислення, вміння шукати, аналізувати й оцінювати інформацію, критично оцінювати медіа повідомлення на основі аналізу джерел, соціальної ситуації
розв'язання соціальних конфліктів, проблем	уміння розв'язувати соціальні суперечності, установка на толерантне розв'язання конфліктів
відповідальний соціальний вибір і прийняття рішення	готовність до ухвалення обґрунтованого рішення на основі усвідомленого й виваженого вибору
громадянська участь	установка на відповідальну суспільну діяльність; навички участі в соціальних та політичних процесах

Отже, громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, що уналежить певний рівень готовності до активної участі в суспільному житті. Сформована громадянська компетентність

⁶⁸ Смаглюк Т. М. Формування громадянської компетентності учнів у процесі навчання в школі. Текст / дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання» / Т. М. Смаглюк. К., 2007. С.44.

напрямую пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної держави.

Громадянська компетентність, що охоплює такі категорії як *громадянська активність, громадянська позиція, вибір* та відповідальність, проявляється в соціально-комунікативних та інформаційно-дослідницьких здатностях особистості, її вміннях розв'язувати соціальні конфлікти й проблеми, ефективно діяти в ситуації невизначеності, робити відповідальний вибір і ухвалювати рішення, в громадянській участі. Це, своєю чергою, слугує передумовою саморозвитку й самореалізації особистості, вибудовування нею власної життєвої стратегії.

Як формувати громадянську відповідальність учнів

Громадянська відповідальність учня формується у навчанні предметів зокрема через реалізацію наскрізної змістової лінії (*далі — НЗЛ*) «Громадянська відповідальність». Під НЗЛ в освітніх документах Нової української школи розуміють соціально значущі надпредметні теми, що сприяють формуванню в учнів уявлення про суспільство в цілому, розвивають їхню здатність застосовувати отримані знання у різних ситуаціях⁶⁹.

НЗЛ є спільними для всіх предметів та виступають засобом інтеграції навчального змісту. Вони корелюються з ключовими компетентностями, сприяючи формуванню ціннісних і світоглядних орієнтацій учня. Ефективно поєднуючи кілька освітніх завдань у навчанні учнів усіх предметів, НЗЛ фокусують увагу й зусилля педагогічного колективу на досягненні життєво важливої для кожного учня й суспільства мети. Реалізація НЗЛ передбачає розв'язування завдань реального змісту; реалізацію міжпредметних навчальних проєктів; роботу з різними джерелами інформації тощо.

Метою НЗЛ «Громадянська відповідальність» є формування активного відповідального представника громади й суспільства, який розуміє принципи й механізми його функціонування, усвідомлює важливість ініціативи, активності й вибору.

НЗЛ «Громадянська відповідальність» у навчанні учнів забезпечує розкриття суті поняття *відповідальний громадянин*, який поважає права людини, критично мислить, розуміє особисту відповідальність за долю держави, народу, усвідомлює важливість громадянської участі у розв'язанні проблем громади. Реалізація цієї НЗЛ спрямована на набуття со-

---

⁶⁹ Наскрізнi змістові лінії. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/naskrizni-zmistovi-liniyi>.

ціальної та громадянської компетентностей учнів, визначення векторів діяльності відповідального громадянина.

Практичне втілення НЗЛ в освітньому процесі можливе через навчання учнів на трьох рівнях: 1) засвоєння знань про громадянську відповідальність («навчання про»); 2) розвиток розуміння і ставлення до громадянської відповідальності («навчання для розвитку розуміння та ставлень»); 3) здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності («навчання через досвід»). Учні освоюють це через колективну діяльність, що розвиває готовність до взаємодії, навички співпраці, толерантність щодо різноманітних способів діяльності та думок.

Аналіз програми курсу «Громадянська освіта» (10 клас) показує, що він має великий потенціал для реалізації НЗЛ «Громадянська відповідальність». Так, програмою передбачено формування в учнів: *умінь*: висловлювати власну думку, слухати і чути інших, оцінювати аргументи та змінювати думку на основі доказів; аргументувати та відстоювати свою позицію; ухвалювати аргументовані рішення в життєвих ситуаціях; співпрацювати в команді, виділяти та виконувати власну роль в командній роботі; аналізувати власну економічну ситуацію, родинний бюджет, користуючись... методами; орієнтуватися в широкому колі послуг і товарів на основі чітких критеріїв, робити споживчий вибір тощо; *ставлень*: ощадливість і поміркованість; рівне ставлення до інших незалежно від статків, соціального походження; відповідальність за спільну справу; налаштованість на логічне обґрунтування позиції без передчасного переходу до висновків; повага до прав людини, активна позиція щодо боротьби з дискримінацією тощо.

Реалізація НЗЛ «Громадянська відповідальність» потребує від учителя зміни методів навчання учнів. Для інтегрування завдань формування свідомого та активного громадянина в навчальні цілі кожного предмета слід змінити фокус навчання у бік практики, інтерактивності та функціональності⁷⁰. Не менш важливими для впровадження НЗЛ «Громадянська відповідальність» є: готовність учителя реалізовувати своє право на академічну свободу в поєднанні із зміцненням автономії школи; спільні зусилля всіх учителів і їхня тісна міжпредметна взаємодія під час реалізації змісту навчання; зміни в організації діяльності освітнього закладу як інституції.

---

70 Нова українська школа : основи Стандарту освіти [Текст]. Львів, 2016. С.19.

РОЗДІЛ III

ЯК МОЖНА РЕАЛІЗУВАТИ ЗАВДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ РІЗНИХ ПРЕДМЕТІВ

Чому міжпредметна модель є ефективною

Як показує досвід різних країн, оптимальною сьогодні є міжпредметна модель громадянської освіти, що використовує можливості багатьох дисциплін і галузей знань. Запровадження громадянознавчого складника у навчання більшості предметів навчального плану ЗЗСО сприятиме синергетичності, системності змісту шкільної освіти. Крім того, підґрунтям ефективною реалізації міжпредметної моделі може слугувати поступове запровадження діяльнісного та компетентнісного підходів до організації і змісту навчання, застосування активних та інтерактивних методів навчання.

Міжпредметний підхід є плідним і з точки зору специфіки громадянознавчого змісту, оскільки за своєю природою він є інтегрованим. Небагато знайдеться політичних питань сучасного демократичного суспільства й устрою, які можна пояснити чи опанувати, не звертаючись постійно до інших аспектів, зокрема соціальних, правових, екологічних, культурних тощо. Підходячи більш ґрунтовно, громадянознавчий зміст пронизує (більшою або меншою мірою) переважну частину інших предметів гуманітарного й суспільствознавчого циклів сьогоденного змісту середньої освіти в Україні: історію, географію, правознавство, економіку, мови, математику, статистику, філософію й етику. Деякі аспекти громадянської освіти, наприклад питання прав людини і громадянина, пов'язані із предметами природознавчої галузі. Підтвердженням цього є і обов'язкове декларування завдань громадянської освіти у державних документах, що визначають цілі навчання різних предметів насамперед у Державному стандарті базової середньої освіти.

Заслуговує на увагу і міркування про те, що, мабуть, жодний інший навчальний матеріал не зазнає такого впливу навколишнього середовища, найближчого оточення учня, як громадянська освіта. Набуття додаткових (інколи навіть не передбачених навчальною програмою) знань

відбувається через мас медіа, під час спілкування в родині та з однолітками, а також у взаємодії зі соціальними інститутами суспільства. За оцінками деяких дослідників, такі форми навчання впливають на політико-соціальні знання учнів більшою мірою, ніж навчання в школі. А оскільки для цього процесу характерні відсутність систематизації і впорядкованості, фрагментарність, персоналізація й еkleктичність, постає необхідність міжпредметного аналізу такої інформації і впливів. Лише об'єднаними зусиллями вчителів різних предметів можливо використовувати такий навчальний досвід із дидактичною метою і перетворити його на організоване, систематичне й орієнтоване на дію навчання для формування відповідальної й поінформованої особистості громадянина демократичної держави.

Міжпредметна (міждисциплінарна) модель громадянської освіти означає, що навчання громадянськості й демократії пронизує *увесь* освітній процес, організований у межах навчального плану. В ідеальному варіанті вона ґрунтується на припущенні, що навчальний матеріал усіх предметів, покликаний формувати в учнів такі громадянські риси як відповідальність, поінформованість, критичність, громадянська позиція тощо; розглядається в усіх предметах та реалізується в інших аспектах шкільного життя, культури й середовища, організованих у межах освітнього процесу.

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні міжпредметна модель може стати загальним підходом для всіх учителів школи, шкільної громади, зусилля яких спрямовані в напрямі виховання компетентного громадянина. В школі створюватиметься можливість для активної участі всіх учасників освітнього процесу в громадянській освіті учнів, формування демократичної атмосфери, поєднання зусиль класних керівників у організації позакласної роботи. Крім того, це дасть змогу уникнути перевантаження учнів і збільшення кількості предметів, що вивчаються, а також оптимізувати виховний потенціал навчальних предметів. Це також сприятиме процесам командо творення та зміцнення колективу школи в цілому, укріпленню зв'язків між освітнім закладом і громадою.

Якщо звернутись до досвіду європейських країн у цьому питанні, то бачимо, що навколо міжпредметного навчання й викладання громадянської освіти існує плутанина. Багато практик відносять до міжпредметних, хоча вони за своєю суттю такими не є. Серед типових форм міждисциплінарного навчання й викладання в Європі можна навести такі:

- викладання групою вчителів і командне планування;
- кооперативне навчання й навчальні спільноти;
- координовані та взаємопов'язані курси;

-
- ключові семінари на вступному та завершальному етапах;
  - тематична/проблемна спрямованість курсів;
  - віднаходження можливостей для інтеграції й синтезу;
  - моделі міждисциплінарного та інтегративного процесу;
  - проектна діяльність і аналіз навчальних ситуацій;
  - рольові та інші ігри;
  - проблемне навчання, навчання-дослідження;
  - учнівські портфоліо;
  - навчання через досвід, волонтерську діяльність у громаді, стажування і практичні навчальні завдання;
  - навчальний досвід у повсякденному житті.

Основними характеристиками міжпредметної моделі громадянської освіти, на нашу думку, є такі:

- цілеспрямоване і систематичне акцентування (приділення уваги, спеціальний розгляд) проблем громадянської освіти в змісті предметів-носіїв;
- розгляд цих проблем у кожному предметі відповідно до специфіки змісту предмета, що забезпечує системність формування громадянської компетентності поєднанням зусиль усіх предметів — носіїв;
- ця модель не суперечить навчальним цілям предметів-носіїв і не підміняє їх, а доповнює і збагачує новими аспектами, наближаючи до життя учнів;
- зміст громадянської освіти має бути повністю інтегрований у предметне викладання, а це потребує вирішення вчителем низки організаційних питань: вибору навчальних тем, в яких оптимально може бути посилений громадянським змістом, координації та збалансування засобів і методів навчання, розподіл навчального часу тощо.

Реалізований міжпредметний підхід до громадянської освіти допомагає знайти час на розв'язання її завдань навіть у завантаженому навчальному плані. Адже якщо вчитель-предметник звернеться до питань громадянської освіти лише чотири-п'ять разів на рік, проте зробить це ґрунтовно і цілеспрямовано, це може забезпечити якісні зрушення у формуванні громадянської компетентності учнів. З іншого боку, розгляд громадянським змістом проблем на уроках з різних предметів дає змогу збагатити як зміст предметного викладання, так і методичку організації навчальної діяльності учнів на цих уроках.

Які можливості для реалізації завдань громадянської освіти надають суспільствознавчі предмети

За своїми цілями, завданнями та змістом навчальної інформації провідну роль у громадянській освіті учнів мають відігравати предмети соціально-гуманітарного циклу в першу чергу — історія, правознавство, економіка, а також етика, література; профільні систематичні курси громадянсько-ознавчого змісту, наприклад «Права людини», «Основи демократії» тощо. Такі предмети як «Історія України», «Всесвітня історія», «Правознавство» є фундаментальним складником різнобічного навчального та виховного впливу на особистість учня.

Суспільствознавчі предмети є пріоритетними в контексті гуманізації освіти. Ознайомлюючи учнів з історичним минулим українського народу і людства, з процесами функціонування політичних систем, принципами правової держави та взаємодією державних органів і установ з громадянським суспільством, необхідно долучати їх до загальнолюдських і національних цінностей, досягнень української та світової культури, прищеплювати ідеали гуманізму, патріотизму і демократії. Ці завдання є інструментарієм для досягнення головної мети — формування особистості громадянина сучасного українського демократичного суспільства.

Історія та правознавство як основні предмети, що сприяють формуванню громадянських і соціальних компетентностей, громадянської відповідальності та громадянськості як якостей особистості, щонайкраще забезпечують реалізацію завдань міжпредметного підходу до громадянської освіти.

Проблеми громадянської освіти можна ввести в урок історії чи правознавства на будь-якому його етапі: мотивації, основній частині, на підсумковому етапі. Для впровадження елементів громадянської освіти придатними є всі типи уроків, однак, найефективніше вирішувати такі проблеми під час проведення повторювально-узагальнюючих та підсумкових уроків. Для реалізації завдань громадянської освіти засобами суспільствознавчих предметів надзвичайно важливо використовувати активні та інтерактивні методи. Проблеми громадянської освіти можна розглядати через обговорення дискусійних питань у загальному колі та малих групах, через написання творів-роздумів, презентації учнівських проєктів тощо.

Які є можливості формування громадянської компетентності засобами мовно-літературної галузі

У загальних формулюваннях мети мовної та літературної освіти закладено можливості для формування громадянської компетентності. Мовна, мовленнєва, соціокультурна, діяльнісна, аксіологічна, літературознавча, культурологічна змістові лінії мовно-літературної освіти відкривають можливості для формування в учнів знань, умінь, навичок і світоглядних позицій, передбачених складниками громадянської компетентності.

Мовно-літературна освіта спрямована на реалізацію основних принципів громадянської освіти: виховання поваги до духовних скарбів людства; формування расової, етнічної, соціальної, гендерної, релігійної толерантності; здатність активно відстоювати власну точку зору, систему життєвих цінностей і пріоритетів; збереження й продовження кращих національних традицій.

Одним із головних завдань учителя-словесника є створення такої моделі навчання, яка дає змогу розвивати творчі здібності й таланти, аналітичне й критичне мислення учнів, спонукає до саморефлексії. За таких умов учитель має стати організатором, координатором навчання, співавтором та партнером учня в цьому процесі. Відповідно, змінюються форми роботи та стиль спілкування учителя й учнів із авторитарних на демократичні.

З метою реалізації основних завдань громадянської освіти вчителями мови та літератури використовують інноваційні технології навчання, зокрема, проектні, інтерактивні, розвитку критичного мислення, а саме: складання опорно-логічної схеми, «мікрофон», мозковий штурм, робота в групах, обговорення в загальному колі, ділові й рольові ігри, дискусія, дебати тощо.

Громадянська освіта як найважливіший напрям формування особистості сприяє реалізації виховного потенціалу таких предметів як українська мова та література, зарубіжна література, іноземна мова. Наприклад, через добір текстів вправ із граматики, переказів учитель домагається засвоєння учнями культурних і духовних цінностей українського та інших народів, норм, що регулюють стосунки між поколіннями, жінками і чоловіками, національностями; розуміння сутності громадянського суспільства, демократії, прав, свобод і обов'язків людини та громадянина. Громадянськовий компонент у шкільному курсі української літератури дає змогу осучаснити сприйняття літературного твору, пов'язати його аналіз із реальним життям, посилити виховний потенціал мистецтва слова.

Громадянські знання, зокрема, філософсько-культурологічні та морально-етичні, старшокласники здобувають у ході дослідження біографії та творчості письменників на уроках зарубіжної літератури. Кожний учитель іноземної мови, враховуючи психолого-педагогічні особливості та рівень мовної підготовленості учнів, їхні уподобання, через формулювання проблемних питань громадянознавчого змісту і добір навчального матеріалу та методів навчання може запровадити свої підходи до розв'язання проблем громадянської освіти.

Сучасне міжнародне становище України, інтеграція в європейський та світовий простір обумовлюють роль іноземної мови як важливого засобу міжкультурного спілкування. Одним із завдань школи є забезпечення умов для опанування учнем хоча б однієї іноземної мови і відповідних мовних компетенцій. Навчання іноземної мови має бути спрямоване й на набуття учнями громадянської компетентності.

Навчальні програми з іноземної мови містять низку тем і питань, що безпосередньо пов'язані з проблематикою громадянської освіти, наприклад: Конституція України та США; державний устрій України та країн, мова яких вивчається; людина і довкілля; шкільне життя; мас медіа та їх роль у суспільстві тощо.

Учитель іноземної мови, не порушуючи логіки вивчення предмета, може наповнити новим громадянознавчим змістом й інші теми, а також через методи та засоби навчання здійснювати вплив на формування/розвиток громадянських якостей учнів.

Як акцентувати громадянознавчий зміст у предметах природничої галузі та математиці

Навчальні предмети «Біологія», «Хімія», «Фізика», «Географія», що належать до природничої освітньої галузі, як і «Математика», передбачають формування в учнів цілісного уявлення про сучасну природничо-наукову картину світу, роль і місце людини в природі. Метою навчання є формування/розвиток засобами цих навчальних предметів ключових компетентностей учнів, необхідних для соціалізації, творчої самореалізації, розуміння природничо-наукової картини світу, вироблення екологічного стилю мислення та поведінки, виховання громадянина демократичного суспільства, особистої відповідальності за його майбутнє і збереження природи та традицій світової цивілізації.

Кожний із цих предметів відіграє певну роль у набутті громадянської компетентності учнів. Засобами математики в учнів розвивається здатність до суджень, критичного мислення (зокрема, щодо таких

проблем громадянської освіти як сутність демократії, демократичні цінності, права і свободи громадянина тощо). На уроках хімії доцільно звертати увагу на розвиток умінь обирати конструктивні форми взаємодії, критично оцінювати роль засобів мас медіа в суспільному житті. Курс економічної та соціальної географії допомагає учням усвідомити взаємозв'язок подій на світовому, національному і місцевому рівнях, дослідити питання сталого розвитку, привернути їхню увагу до таких цінностей громадянського суспільства як різноманітність і толерантність (терпимість). На уроках біології доречно зосереджувати увагу на національних, європейських, загальнолюдських і демократичних цінностях.

Математика є засобом розвитку багатьох здібностей учнів, їхньої пошукової активності, здатності до аналізу та формування суджень, критичного мислення, цілісного сприйняття світу. Учитель математики, розв'язуючи завдання громадянської освіти, може разом з учнями пройти шлях пошуків людства, долучити їх до великих відкриттів видатних учених, сформуванню відчуття того, що отримана ними інформація не є абсолютною та остаточною, що завжди залишається можливість для самостійного пошуку вдосконалення моделі світу. Це сприятиме формуванню в учнів громадянських чеснот, причетності до суспільного життя країни та світу, зокрема, на прикладах життя і діяльності видатних математиків.

Проте зазначимо, що розв'язання цих завдань потребує застосування вчителем інноваційних технологій роботи з учнями. Це сприятиме їх залученню до неформального опрацювання проблемних питань громадянської освіти.

Географічний складник цієї освітньої галузі відіграє значну роль у формуванні гуманістичного світогляду учнів, розвиває геопросторове мислення, розуміння сутності екологічних і соціальних проблем суспільства, вміння усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних і геоекологічних подіях в Україні та світі, здатність до співпраці. Географічні знання є основою для виховання любові до свого краю, свідомого громадянства, патріотизму, якостей дбайливого та відповідального господаря.

Зміст шкільної курсу економічної та соціальної географії світу, який вивчається в 10 класі, має значні потенційні можливості для формування громадянської компетентності учнів, що збагачує й урізноманітнює викладання навчального предмета. На уроках географії формуються ціннісні орієнтації свідомого громадянина, зокрема, усвідомлення цінності людини, плюралізм, толерантність (терпимість),

---

міжкультурне взаєморозуміння, усвідомлення глобальної взаємозалежності та особистої відповідальності.

Засвоєння знань про політичну систему та механізми її функціонування, форми участі громадян у житті суспільства на різних рівнях, процеси глобалізації та європейської інтеграції, сутність ринкових відносин і ринкову економіку як умову і наслідок виникнення та існування громадянського суспільства, що є елементами громадянської освіти учнів, дають змогу ефективніше розв'язувати завдання навчання географії. Цьому сприяє й формування громадянських умінь учнів: орієнтуватися у проблемах сучасного суспільного життя, ефективно спілкуватися, долати стереотипи, робити свідомий вибір та діяти відповідально, реалізувати себе як суб'єкта ринкових відносин, критично мислити тощо.

За такого підходу загальноприйняту структуру уроку слід збагатити активними технологіями навчання: діловими іграми, проблемними ситуаціями, моделюванням тощо. Це дає змогу створити сприятливі умови не лише для цілісного та якісного засвоєння учнями фундаментальних знань, а й для формування їхньої громадянської компетентності. З цією метою також варто ініціювати активність учнів для реалізації освітніх проєктів, адже така форма роботи відкриває низку можливостей для розвитку пізнавальної, творчої активності учня, його самореалізації як особистості. Підготовка та захист учнівських проєктів розвивають в учнів відчуття впевненості й відповідальності, компетентності та інформаційної освіченості.

РОЗДІЛ IV

ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ І МЕТОДИКИ ПРЕДМЕТА «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» В 10 КЛАСІ ЗЗСО

Які є цілі і завдання курсу «Громадянська освіта» в 10 класі

Предметом окремого розгляду є уведений із 2018/2019 н.р. у 10 класі закладів загальної середньої освіти курс «Громадянська освіта» (рівень стандарту). Програмова мета курсу — формування громадянської компетентності учнівства, що забезпечує його активну громадянську позицію, здатність відповідально реалізовувати права та обов'язки в конкретній ситуації, налагоджувати соціальне партнерство у розв'язанні суспільних проблем.

Завданнями громадянської освіти, крім надання учням знань і навичок, є: сприяння готовності учнів брати участь у житті суспільства, захищати і підтримувати права людини, демократію та верховенство права; розширення практичного досвіду громадянської участі учнів; формування їхньої компетентної громадянськості; створення умов для формування особистості, для якої громадянське суспільство є осередком розкриття її творчих можливостей, задоволення особистих і суспільних інтересів.

Згідно програми, навчання учнів має ґрунтуватись на компетентнісному підході й спрямовуватися на розвиток громадянської компетентності учнів.

Які основні характеристики змісту і методики курсу

Навчання старшокласників громадянській освіті має бути смислоутворюючим, інтегрованим, ціннісно-орієнтованим та інтерактивним. Ці характеристики змісту предмета та освітнього процесу є фундаментом розвитку знань, умінь, цінностей і моделей поведінки учнів як представників громадянського суспільства у глобалізованому світі⁷¹.

1. Створення смислів

Щоб навчання громадянській освіті було ефективним, воно має задовольняти особистісні потреби учнів, мати для кожного з них сенс і

---

71 Пометун О.І., Ремех Т.О. Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник / О.Пометун, Т.Ремех. Київ, 2018. С. 9-11.

значення. Для цього вчитель мусить розуміти інтереси учнів, постійно мотивувати їх, пов'язуючи навчання з реальним життям, знаходити на уроці місце для різноманітних думок і концепцій, диференціювати навчання залежно від складу класу і соціокультурного контексту регіону освітнього закладу. Змістовне навчання предмета потребує рефлексивного планування, фокусування та оцінювання навколо певних понять, концепцій, ідей, навичок і моделей поведінки учнів. Навчальний матеріал громадянської освіти має бути побудований на реаліях українського суспільного життя, сучасних засадах розвитку громадянського суспільства і демократії в Україні.

Навчаючись курсу «Громадянська освіта», учні мають усвідомити сутність відносин з іншими людьми, оточенням, суспільними інституціями та навколишнім середовищем, сформувані навички розуміння проблем та винесення продуманих оцінних суджень, продуктивного розв'язання соціальних питань та ухвалення обґрунтованих рішень. Це складає основу відповідальної участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному та глобальному рівнях⁷².

Опрацьовуючи з учнями зміст предмета, вчитель має враховувати специфіку освітнього закладу й конкретного класного колективу, де він викладає, а також індивідуальні потреби і можливості учнів. Варто, наприклад, адаптувати до місцевих умов уроки про місцеве самоврядування з огляду на те, де знаходиться школа — в селі, селищі чи в районному/обласному центрі. Слід тримати в полі зору й специфіку класу — кількість учнів, переважні способи спілкування, рівень безпеки, ступінь уразливості окремих осіб, можливості й навички співпраці тощо.

Учитель має (в міру можливостей) підбирати індивідуальні завдання і корегувати очікувані результати для конкретних учнів на основі їхніх зацікавлень, інтелектуальних здатностей, враховуючи їхні емоційні проблеми, «сильні і слабкі сторони» в спілкуванні.

2. Інтеграція

Громадянська освіта є інтегрованою за своїм змістом, оскільки вона містить, крім суто політологічних, елементи правових, історичних та економічних знань, відомості з історії духовно-культурного життя українського суспільства, етики, естетики, психології, соціології, філософії та ін. Предмет побудовано з урахуванням можливості встановлення широкіх міжпредметних зв'язків із відповідними шкільними предметами. Громадянська освіта також інтегрує загальнонавчальні вміння і навички, ІКТ-навички, навички міжособистісного спілкування та ін. Міжпредмет-

---

72 <http://nus.org.ua/questions/kurs-gromadyanska-osvita-dlya-10-klasnykiv-shho-proponuye-programa/>

ні та внутрішньопредметні зв'язки мають бути основою учнівських проєктів і досліджень.

3. Орієнтація на цінності

Учнівство не стане відповідальними громадянами, опановуючи лише зміст громадянської освіти як предмета. У ході навчання учням має бути забезпечена можливість ухвалювати прості й складні рішення щодо ідей і ситуацій стосовно поваги людської гідності, забезпечення прав і свобод людини та суспільного блага. Вони мають отримати досвід обговорення і поведінки, засновані на таких цінностях демократії як свобода слова, рівність можливостей, справедливість та різноманітність. Це означає, що учні мусять бути почуті та сприйняті серйозно. Тільки постійне і вдумливе залучення учнів до дискусій із суперечливих питань суспільної політики при розгляді кількох точок зору уможлиблює практикування їхніх навичок. Слід відмовитись від того, щоб учні лише читали тексти і відповідати на запитання, вміщені в підручниках, — вони мають навчатися досліджувати, ставити запитання, оцінювати інформаційні джерела тощо.

4. Інтерактивний характер навчання

Цілі предмета спрямовані на підготування учнівства до життя і активної громадянської участі в громадянському суспільстві та демократичній правовій державі. Відтак замість переказування абстрактної «готової» інформації, відірваної від життя і суспільного досвіду учня, постає потреба застосовувати методи навчання, які активізують його діяльність. Крім того, уроки з предмета мають надати здобувачу освіти основні громадянські вміння, навички і поведінкові моделі. Важливо, щоб учень не лише вмів перерахувати права людини і знав, у яких документах вони зафіксовані, а й міг розрізняти, поважати, реалізовувати й захищати їх в конкретних життєвих ситуаціях. Учень має бути не лише обізнаним у повноваженнях органів влади та посадових осіб, правах громадян, законодавчій процедурі, діяльності судової й податкової систем нашої держави, а й бачити та усвідомлювати власне місце в цих процесах.

На відміну від інших навчальних предметів старшої школи, завдання громадянської освіти передбачають формування в учнів умінь «поводитись», «проявляться», «реалізуватись у життєвих ситуаціях», «спілкуватись з іншими», «отримувати досвід поведінки, взаємодії, взаємовідносин»⁷³. Такі цілі досягають лише за умов активної залученості учня до навчання, його «занурення» у відповідні навчальні ситуації на уроці й поза ним.

---

73 Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

Відтак кожний урок має передбачати різні види пізнавальної, розумової та навчальної активності учнів.

Які особливості підготовки вчителя до викладання курсу «Громадянська освіта»

Готовність учителя до розв'язання серйозних і складних завдань предмета «Громадянська освіта» передбачає як його теоретичне зростання, так і вдосконалення методичного арсеналу. Це стає очевидним із задекларованих в документах Міністерства освіти і науки України складників поняття «громадянська освіта», що уналежнює розвиток та соціалізацію особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей. Привертають увагу також програмові рекомендації щодо застосування на уроках курсу різноманітних практичних методів як-то дебатів, рольових ігор, симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, організація досліджень і презентацій. Однак декларації про важливість компетентнісного, практико орієнтованого та інтерактивного навчання учнів не розв'язують проблему ефективного навчання учнів громадянської освіти.

Учителю, який викладатиме предмет, важливо оволодіти методикою, що стимулює конструктивно-критичне мислення учнів, інтерактивними методами та технологіями, які в подальшому можуть стати його власним стилем викладання громадянської освіти. Лише за умов навчання в демократичній атмосфері, занурення в дискусії і самостійні дослідження, долучення до виконання соціально значимих проєктів, учні опановують основні навички активної, свідомої, осмисленої участі в житті як власної держави, так і світу, для якого характерні глобалізація, взаємозалежність, людське різноманіття й надшвидкі суспільні зміни.

Реалізація означених завдань потребує підготовки вчителя, по-перше, до навчання учнів предмета в цілому, по-друге, до забезпечення розвитку їхньої громадянської компетентності як результату такого навчання, та, по-третє, до застосування ефективних способів організації пізнавальної діяльності учнів на уроках із курсу і поза ними.

Така робота буде результативною тоді, коли вчитель працюватиме так системно на кожному уроці, на основі глибокого осмислення сутності громадянської освіти в цілому. Вміння і навички, що розвивають критичне мислення, сприяють соціально-емоційному розвитку учнів, просоціальні навички, навички міжособистісної взаємодії та інформаційна грамотність значиміші й корисніші саме в контексті громадянської освіти.

Тому важливо добирати до кожного уроку ті методи, які відповідають змісту і цілям уроку, розуміючи їх глибинний зміст, а не лише звертаючи увагу на їх привабливість або механічно копіюючи той чи той метод.

Учителю не слід відтворювати пасивно навчальну програму предмета, а, скоріше за все, він має стати її співавтором. Відтак, приступаючи до викладання, вчителю слід самостійно підготувати детальний календарно-тематичний план із тематикою уроків і практичних занять, а також на основі наявних зразків скласти власний план-конспект (сценарій) кожного з обраних уроків та підбирати додаткові матеріали до них.

Громадянська освіта є ефективною за умови поєднання відповідного змісту з активними методами його засвоєння: конкретних ситуаційних завдань та проведенні на цій основі узагальнень (замість методів навчання, які починаються з конкретних понять); релевантного навчання, в якому освітню діяльність зосереджують навколо подій реального життя закладу освіти чи суспільства; спільної діяльності; прийомів розвитку самостійного мислення і вміння вести полеміку; участі, що передбачає надання учням можливості робити внесок до власного навчання через розвиток тем дискусій, дослідження, самостійного оцінювання рівня власних знань та знань інших учнів, ролівої гри на основі етичної ділеми, відкритих запитань, демократичної участі⁷⁴.

Важливо, щоб учитель громадянської освіти був підготовленим до застосування комплексу інтерактивних методів і способів організації пізнавальної діяльності учнів, зокрема тих, що дають змогу ефективно реалізувати завдання розвитку їхньої громадянської компетентності в сукупності когнітивного, ціннісного й діяльнісного складників. Засновані на взаємодії, співпраці та взаємонавчанні, такі методи активізують пізнавальну діяльність учнів та надають їм можливість застосовувати громадянські знання, вміння й навички на практиці. Взаємодіючи на уроках з однокласниками й учителем, учень опановує систему апробованих способів поведінки щодо себе і соціуму, засвоює механізми пошуку інформації в індивідуальній та колективній діяльності.

Почасти вчителі громадянської освіти вагаються, чи слід на уроці звертатися до спірних і «чутливих» питань, адже це може спровокувати висловлення різних поглядів, емоції, задіти чиєсь почуття або навіть спровокувати конфлікт. Утім одним із головних завдань громадянської освіти є навчити учня жити й діяти в умовах багатоманітності поглядів і переконань, притаманній демократичному суспільству. Надважливо навчити учнів самостійно досліджувати питання громадянськості, дискутувати, ініціювати дії, формулювати висновки та висловлювати власну

---

74 <https://osvita.ua/school/64003/>

аргументовану позицію щодо актуальних спірних питань. Громадянська освіта має підготувати учнівство до того, щоб, зустрівшись із спірним питанням, вони діяли обґрунтовано й толерантно⁷⁵.

Існує ще одна проблема — це змістове наповнення підручників курсу «Громадянська освіта» та пропонована в них модель навчання. Використовуючи на уроках курсу підручник затеоретизованого змісту, що має методичний апарат, який передбачає (або взагалі не передбачає) окремі активності учнів на уроках, багато вчителів спрямовують діяльність учнів на заучування понять і термінів курсу, уникаючи дискусій та обговорення суперечливих питань суспільної політики передусім через відсутність подібних тем і питань у підручниках та способів організації такої діяльності учнів. Тому вчителю слід добирати актуальні віку десятикласників теми для обговорення й дослідження з урахуванням місцевої специфіки, підтримувати ініціативи учнів щодо реалізації проєктів, підбирати додаткові матеріали до уроків, застосовувати завдання для самостійної групової/парної роботи, невеликі за обсягом проєкти, що реалізують учні індивідуально чи в групах, на уроках або поза освітнім закладом (наприклад, у межах району, населеного пункту, в місцевій громаді).

Яка роль інтеракції в навчанні учнів громадянської освіти

Накопичення громадянських навичок і вмінь учнів здійснюється через засвоєння ними знань про відповідні способи діяльності, систематичне застосування цих способів діяльності в процесі спілкування та взаємодії при виконанні інтерактивних вправ та через планомірно-керований педагогічний вплив на учнів у ході навчання громадянської освіти.

Досягнення проголошених у навчальній програмі цілей досягається активною залученістю учня до навчання, його «зануренням» у відповідні навчальні ситуації на уроці й поза ним при здійсненні конкретної діяльності. Тому уроки громадянської освіти мають передбачати конкретну діяльність учнів, що моделює життєві ситуації чи є безпосередньою участю в ній, надаючи учню громадянські вміння, навички і поведінкові моделі.

Якщо громадянська компетентність розвивається виключно в діяльності, то цей процес потребує діяльнісних форм і методів навчання й організації позаурочної діяльності учнів, ґрунтованих на демократичності, діалозі та партнерстві. Ефективними в навчанні учнів громадянства будуть інтерактивні методи, засновані на їхній взаємодії та взаємонавчанні.

---

75 <https://osvita.ua/school/method/1793/>

За інтерактивного навчання учні виступають його суб'єктами: вони співпрацюють в опануванні новою навчальною інформацією, беруть участь в діалозі, ставлять запитання одне одному й учителю, виконують творчі завдання, досліджують проблеми.

Переважна більшість питань, що обговорюють на уроках громадянської освіти, є дискусійними й не мають однозначних відповідей. Тож учні звертатимуться до вчителя як до арбітра за правильною відповіддю. Утім завданням педагога привчати учнів до думки, що дискусійні питання — це привід для спільного обговорення в класі та для самостійного обмірковування вдома. Більшість запитань можна переадресувати тому, хто їх поставив (А ти як думаєш?), класу (А що думають інші?, запрошую порадитися...). Запитання — це можливість звернутися до джерела (Де про це можна прочитати?), до фахівця (У кого про це можна запитати?). У будь-якому випадку відповідь може бути відкладено на час після уроку, на наступний урок, на урок із відповідної теми. Як правило, громадянськові проблеми потребують серйозного дослідження конкретної ситуації, врахування багатьох інтересів і припускають варіативність відповідей.

Учитель організовує самостійну пошукову діяльність та взаємодію учнів з метою розвитку їхньої мотивації та соціальних навичок, виступаючи в ролі організатора й модератора їхньої пізнавальної діяльності. Це потребує створення освітнього середовища, де панує атмосфера довіри і взаємоповаги, відсутні насильство, дискримінація, соціальні бар'єри, забезпечено фізичну і психологічну безпеку. Тут права і потреби учня перебувають у центрі освітнього процесу; створено належні умови для набуття ним комплексу знань, навичок і ставлень, для його активної участі в житті школи; наявне реальне партнерство учнів, учителів, шкільної адміністрації, батьків, представників місцевої влади і громадянського суспільства в різних сферах діяльності освітнього закладу.

Якими є вимоги до шкільних підручників із громадянської освіти

Сьогодні як ніколи актуальні слова Дж. Дьюї про те, що «демократія повинна народжуватися знову в кожному поколінні, а освіта — його акушерка». Відтак очевидно, що введення окремого предмета «Громадянська освіта» у 10 класі загальноосвітньої школи є важливим кроком у розбудові демократії й громадянського суспільства в Україні.

Водночас проведені дослідження і спостереження показують, що якісна громадянська освіта не стала пріоритетом ані для керівних органів освіти та адміністраторів освітніх закладів, ані навіть для вчителів, які її викладають. Крім того, лише один курс в одному класі старшої школи

апріорі не може розв'язати проблему формування свідомих громадян. Перевантажена теоретичними знаннями програма, відірвана значною мірою від життя учнів, не сприяє пізнавальному інтересу учнів до предмета й перетворює його на ще один (зайвий, на думку низки старшокласників і батьків) предмет, що переобтяжує школярів. Нарешті, розроблені за цією програмою підручники містять величезну кількість теоретичного матеріалу, не залишаючи простору і часу для розвитку навичок, необхідних для якісної освіти поінформованих, компетентних, зацікавлених у житті держави громадян.

Проведений аналіз чинних підручників із громадянської освіти трьох авторських колективів⁷⁶, рекомендованих Міністерством освіти і науки України, свідчить, що їм властиві серйозні недоліки як точки зору змістового наповнення, так і пропонованої моделі навчання.

Найважливіші серед них такі:

- прагнення авторів підручників подати якомога більше інформації, не залишаючи учням пізнавального простору для її самостійного пошуку, систематизації і аналізу;
- відсутність завдань, зорієнтованих на аналіз і обговорення учнями поточної інформації (насамперед мас медіа) щодо політичного життя країни, ініціатив і проблем громадянського суспільства;
- відсутність завдань/проектів, ділових ігор (як-от симуляція виборів, зборів, засідань громадських рад, громадське обговорення та ін.), спрямованих на вихід учнів за «рамки» уроку, шкільного навчання, участь в житті громади, держави, допомогу іншим людям, реальний громадський активізм і залученість;
- брак різних, контрверсійних точок зору, уникнення розгляду спірних тем, навіть у тих параграфах, де це відображає реалії суспільного життя України (наприклад, щодо функціонування державної влади, органів місцевого самоврядування, виборчого процесу тощо), породжує відірваність підручників із громадянської освіти від життя;

---

76 1) Громадянська освіта (інтегрований курс, рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / П.В.Вербицька, О.В. Волошенюк, Г.О.Горленко та ін. Київ, Літера ЛТД, 2018. 224 с.

2) Інтегрований курс «Громадянська освіта» (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти / Бакка Т. В., Марголіна Л. В., Мелешенко Т. В. К.: УОВЦ «Оріон», 2018. 240 с.

3) Громадянська освіта. Інтегрований курс, рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. М. Кравчук, О. А. Сливка, І. З. Танчин, Ю. В. Тимошенко, Л. М. Хлипавка. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с.

-
-
- повна відсутність матеріалу щодо політичного, економічного й соціального життя України, будь-яких реальних кейсів/ситуацій для його аналізу;
  - надмірна залежність від абстрактної теорії, практично без посилок на актуальні питання і особистий досвід учнів (наприклад, у всіх аналізованих текстах немає жодного слова про роздільність країни, війну, реформи, що проходять, чи про необхідність реформування будь-якої сфери життя суспільства), що створює на сторінках навчальної книги ідеальну (фантастичну) картину, яка не цікавить учнів і позбавляє їх довіри та інтересу до предмета, і опосередковано — до суспільного життя (навіть на рівні участі у виборах, приміром);
  - майже повна відсутність завдань, спрямованих на критичне мислення та розвиток медіаграмотності учнів, що є принципово важливими вміннями громадянина;
  - слабка орієнтованість підручників на інтерактивну взаємодію учнів на уроках, дискусії та обговорення, що знецінює ідею громадянської освіти як освіти для демократії.

Можемо констатувати, що чинні підручники з громадянської освіти практично не враховують реальних потреб розвитку демократії й громадянського суспільства в Україні. Це провокує вчителів на використання «традиційної», пасивно-авторитарної моделі навчання. Зокрема, педагоги, як правило, покладаються на заучування, уникаючи спірних тем, суперечливих питань і дискусій через острах конфлікту і емоційної напруженості в класі⁷⁷.

Водночас реалії життя українського суспільства, відстоювання суверенітету держави, реалізація й захист прав і свобод громадян, розбудова сильної демократичної держави потребують розвитку в учнів навичок критичного мислення, дебаткування, залученості, їхніх громадянських якостей і цінностей. На це й має бути спрямоване навчання предмета «Громадянська освіта» загалом та підручники, як важливий засіб навчання в умовах недостатньої готовності вчителів до його викладання, зокрема.

---

77 Pometun O. Remeh T. Requirements for the design of school textbooks in civil education /Проблеми сучасного підручника: збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), (м. Київ, 14 травня 2019 р.). Київ, 2019. С. 101-102.

РОЗДІЛ V

ЯК ПІДГОТУВАТИ Й ПРОВЕСТИ УРОКИ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДЕСЯТИКЛАСНИКІВ

Яке значення цілепокладання у навчанні учнів курсу

Результативність уроку забезпечує його цілеспрямованість через визначення мети та її раціональну реалізацію, збільшення питомої ваги активної пізнавальної діяльності учня⁷⁸.

В освітньому процесі постановка цілей важлива як діяльність, що інтегрує дії вчителя та учнів, забезпечуючи оцінювання ефективності навчання через зіставлення досягнутих і прогнозованих результатів. Вона передбачає визначення переліку знань, якими учні мають опанувати, вмій і навичок, якими їм слід оволодіти, якостей, які вони виявлятимуть, шляхів досягнення цілей та чітко окресленого кінцевого результату їхньої пізнавальної діяльності.

У навчанні учнів курсу «Громадянська освіта» мета відіграє надважливу роль, адже розвиток громадянської компетентності учнів (як основне програмове завдання) передбачає їхню залученість до активної пізнавальної діяльності. Від поставленої мети — запланованих очікуваних результатів розділу, теми, конкретного уроку — значною мірою залежить те, чого фактично навчаться учні: які знання, вміння, навички вони продемонструють, які ставлення, погляди, особистісні смисли сформулюють, щоб можна було вважати завдання досягнутими.

Аналіз опитування вчителів громадянської освіти засвідчив, що значна частина респондентів (63%) формулює мету уроку з громадянської освіти як мету власної діяльності, як частину змісту курсу, що має бути засвоєна учнями: *сформувати в учнів уявлення про...*, наприклад, еволюцію прав людини; *ознайомити учнів з поняттям*, наприклад, сталий розвиток; *розширити знання учнів про...*, приміром, виборчий процес; *розвивати вміння учнів*, наприклад, розпізнавати прояви корупції; *під-*

---

78 Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с. 946.

вести учнів до висновку про, приміром, вагу демократії; сприяти формуванню ставлень учнів до, наприклад, ощадливого ведення власного господарства і т. п. Таке формулювання мети здебільшого є загальним — відображаючи те, що учень робитиме на уроці, й не охоплюючи те, що він зможе зробити й чого досягти — воно стосується діяльності вчителя.

У результати уроку з громадянської освіти слід закладати обсяг і рівень засвоєння учнями знань, що забезпечуватиметься на уроці; обсяг і рівень розвитку їхніх умінь і навичок, що дотягатимуться на уроці та після нього; розвиток емоційно-ціннісної сфери учнів як підґрунтя їхніх переконань, поглядів і поведінкових моделей. Плановані результати уроку мають розвивати й виявляти громадянську компетентність учнів у сукупності її мотиваційного, когнітивного й діяльнісного складників та бути такими, що досягаються учнями й можуть бути виміряні вчителем.

Наприклад:

Урок із теми «Що таке ідентичність людини»

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснювати, що таке ідентичність людини та як вона формується і змінюється;*
- характеризувати рівні та види ідентичності, причини їх появи та зміни;*
- визначати значущість ідентичності для людини та взаємозв'язок понять ідентичність і гідність;*
- висловлювати власне ставлення до громадянської ідентичності.*

Урок із теми «Які є механізми захисту прав людини»

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснювати, що таке механізми захисту прав людини та ідентифікувати їх;*
- розпізнавати порушення прав людини;*
- визначати дії у разі проблемної ситуації, пов'язаної з порушенням прав людини;*
- добирати з різних джерел інформацію щодо міжнародних та європейських механізмів захисту прав людини;*
- висловлювати власне судження щодо цінності захисту прав людини, ініціативи людини в захисті своїх прав.*

Практичне заняття з теми «У чому цінність навчання»

Після цього заняття учні зможуть:

- пояснювати значення навчання для життя;*
- характеризувати й оцінювати шляхи отримання інформації;*

-
-
- отримати досвід використання різних джерел інформації та самоосвіти;
  - ділитися власними ідеями щодо проблем освіти в сучасному світі;
  - виробляти власний план самоосвіти та своє ставлення до неї;
  - висловлювати власне ставлення до навчання протягом життя.

Досягнення запланованих результатів уроку залежить від залучення учнів — вони мають розуміти, для чого прийшли на урок, чого їм треба прагнути й як їх перевірятиме вчитель. Адже учень спрямовуватиме свою діяльність на результати навчання тоді, коли вони будуть для нього особистими (власними) й особистісними (значимими). Відтак формулювати цілі навчання учнів курсу «Громадянська освіта» слід через результати, виражені в їхніх діях, які можуть бути розпізнані й оцінені вчителем чи учнями при застосуванні процедур само та взаємооцінювання⁷⁹.

Якою є структура компетентнісного уроку з громадянської освіти

Усталено урок визначають як одну з основних форм навчальних занять. Він обмежений часовими рамками, здійснюється з постійним складом учнів, має чітку мету, що є одним із визначальних факторів, які зумовлюють його структуру⁸⁰. Це динамічна варіативна форма організації цілеспрямованої взаємодії (діяльності, спілкування) суб'єктів освітнього процесу (вчителя та учнів), що уналежнює зміст, форми, методи і засоби навчання. Сучасний урок має будуватись на засадах педагогіки співробітництва, дитиноцентризму, демократичності, варіативності й відкритості освіти.

Основною метою навчання учнів курсу «Громадянська освіта» є розвиток громадянської компетентності, тобто набуття знань, умінь і навичок, що втілюються в результатах навчання. Урок із курсу «Громадянська освіта» має спрямовуватись на розвиток особистості на основі засвоєння різних способів діяльності, розвиток умінь і навичок учнів, застосування здобутих знань у практичних ситуаціях. Такий урок вимагає застосування інноваційних технологій як-от критичного мислення, проблемного навчання, інформаційно-комунікаційних технологій тощо. На такому уроці учень може робити вибір, ставити мету, ухвалювати рішення, розв'я-

---

79 детальніше про це в пункті «Які нові підходи до оцінювання учнів із громадянської освіти» розділу VII посібника

80 Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. с. 946.

зувати нестандартні ситуації, оцінювати свої дії, коректувати труднощі, узгоджувати свою позицію тощо. Урок має бути демократичним — його проводять не для учнів, а разом з нами.

Ефективність уроку з громадянської освіти як основної організаційної форми навчання учнів предмета залежить від визначення, конструювання та взаємозв'язку його трьох складових частин (етапів): вступної (етап актуалізації і мотивації), основної (етап конструювання знань і вмінь учнів) та заключної (етап рефлексії, узагальнення й оцінювання).

Першим елементом уроку є вступна частина, де вчитель фокусує увагу учнів на проблемі, що розглядатиметься, та мотивує їхню активну пізнавальну діяльність. У цю частину, своєю чергою, має бути вбудована актуалізація опорних знань учнів та мотивація до пізнавальної діяльності.

Громадянська освіта як предмет інтегрує основи кількох наук — соціології, правознавства, філософії, культурології, економіки тощо. Відтак актуалізація на уроках із громадянської освіти набуває особливої ваги, адже звернення до вже засвоєного матеріалу підвищує увагу учнів до теми та зацікавленість навчальною проблемою.

Мотивація як психологічне підготування учнів до сприйняття теми, налаштування їх на розв'язання певних навчальних завдань призначена для усвідомлення учнями значущості того, що вони вивчатимуть, які знання розширюватимуть, як діятимуть на уроці.

Зазначимо, що на уроках із громадянської освіти одна вправа/завдання може одночасно виконувати функцію мотиваційного завдання та завдання з актуалізації. Наприклад, на уроці з теми «Що таке багатокультурність і як вона проявляється в Україні» (розділ 3, тема 1 «Соціокультурна багатоманітність») можна запропонувати учням таке завдання:

Прочитайте текст та дайте відповіді на такі запитання: Які думки він у вас викликав? Як ви думаєте, про що йтиметься на уроці?

Важливим компонентом вступної частини уроку з громадянської освіти є також оголошення нової теми та визначення передбачуваних результатів уроку, що забезпечує усвідомлення учнями цілей навчання та розуміння його змісту. Наприклад, очікуваними результатами уроку «Як забезпечується народовладдя в демократичній державі» (розділ 4, тема 1 «Демократична держава») можуть бути такі:

Після цього уроку учні зможуть:

- називати демократичні процедури в демократичній державі;
- перераховувати види виборів в Україні;
- пояснювати принципи виборчого права;
- порівнювати пряму й представницьку форми демократії;

-
- висловлювати власне судження щодо такого явища як «абсентеїзм»;
  - оцінювати значення демократичних процедур для становлення й розвитку демократичної держави.

Другим елементом уроку з громадянської освіти є його основна частина. Тут відбувається організована вчителем активна пізнавальна діяльність учнів із конструювання знань, умінь, навичок і ставлень. Учні опановують і осмислюють нову навчальну інформацію, шукають відповіді на запитання, вдосконалюють уміння й навички, застосовують на практиці елементи знань та предметні й міжпредметні вміння, формують оцінні судження.

Першим підетапом основної частини уроку є *опрацювання учнями необхідної навчальної інформації*, достатньої для того, щоб на її основі вони виконували практичні завдання шляхом інтерактивної взаємодії за відведений учителем час.

У роботі з учнями з громадянської освіти слід відмовитися від шкільної лекції чи навіть невеликої за обсягом розповіді вчителя, а також від тривалої за часом роботи з підручником. Ефективними натомість будуть дослідження й обговорення учнями індивідуально чи колективно суспільно значимої проблеми на основі пошуку й аналізу джерел інформації.

Якщо учні працюють із текстом (приміром, підручника) або іншим джерелом інформації (наприклад, інфографікою), то кожному текстовому фрагменту чи роботі з візуальним джерелом мають передувати запитання, що уможливають усвідомлене (спрямоване, критичне) опрацювання учнями джерела. Після такої роботи вчитель має запропонувати учням завдання для індивідуальної, парної/групової роботи.

Наприклад, до теми «Що таке соціалізація та як вона відбувається» учням може бути запропоноване одне із таких завдань щодо проведення міні дослідження з використанням гаджетів:

1. *Знайдіть інформацію щодо певного вікового періоду людини (дитинство, підлітковий вік, юність і т.д.) та охарактеризуйте його за такими запитаннями: Які межі вікового періоду? Які фізіологічні й психологічні особливості притаманні людині в цей віковий період?*
2. *Знайдіть інформацію щодо певного виду молодіжної субкультури й охарактеризуйте його за такими запитаннями: Коли і де існувала ця субкультура? Які основні ідеї їй притаманні? Які особливості представників цієї молодіжної субкультури?*
3. *Ознайомтеся з теорією поколінь Вільяма Штрауса та Ніла Хоува. Дайте відповіді на такі запитання: Що, на вашу думку, має найбільший вплив на формування поколінь? Чи ідентифікуєте Ви себе з поколінням*

Z (центеніалів)? Чим покоління Z відрізняється від покоління Y? Чого покоління Z може навчити покоління Y?

Наступним важливим підетапом основної частини уроку є залучення учнів до виконання пізнавальних завдань із застосуванням інтерактивних методів. Інтерактивна частина уроку також потребує чітко регламентованої структури, а саме: 1) інструктування — коротке інформування вчителем учнів про мету вправи, правила, послідовність дій та відведений час на виконання завдань; 2) об'єднання учнів у групи і/або розподіл ролей; 3) виконання учнями завдання (учитель виступає організатором, помічником, ведучим); 4) презентація представником групи/учнем результатів виконання вправи.

Наприклад, до уроку «Що таке рівність та рівноправність» (розділ 2, тема 1 «Людська гідність та права людини») учням можна запропонувати такі завдання:

1. *Ознайомтесь із запропонованими ситуаціями. Чи забезпечується тут принцип рівноправності? Свою думку поясніть.*

Ситуація 1. Голова селищної ради, який є представником етнічної більшості, ініціював постанову щодо переселення представників етнічної меншини громади в окремий район селища.

Ситуація 2. Чоловіку відмовили у підписанні контракту з військової служби на підставі невідповідного службі в Збройних силах стану здоров'я.

Ситуація 3. На комунальному підприємстві оплата праці жінок менша за аналогічну працю, виконувану чоловіками.

2. *Працюючи в групі, подумайте, чи стикались ви в житті з випадками дискримінації. Запишіть такі ситуації. Що було причиною дискримінації? Які суспільні групи в Україні, на Вашу думку, є найбільш вразливими щодо дискримінації? Як держава й кожна людина може протидіяти дискримінації?*

Презентуйте результати роботи групи на загальне коло.

Досягти означених програмою завдань курсу «Громадянська освіта» можна лише при активній залученості кожного учня до навчання, його «занурення» у відповідні навчальні ситуації на уроці й поза ним. Тому на уроках вчитель має організовувати діяльність учнів таким чином, щоб вони через виконання пізнавальних завдань за допомогою активних та інтерактивних методів індивідуально чи взаємодіючи між собою досліджували й обговорювали суспільно значимі проблеми, висували альтернативи й шукали шляхи їх розв'язання, ухвалювати відповідні рішення.

Один урок із громадянської освіти не може і не повинен передбачати застосування значної кількості інтерактивних методів. Завданням учителя

є ретельно підібрати ті, які будуть доцільними й ефективними — відповідатимуть завданням уроку, рівню навченості учнів, «працюватимуть» на результат та укладатимуться у визначені структурою уроку часові межі.

Отже, в основній частині уроку із громадянської освіти учні: порівнюють свої очікування стосовно того, що вони мають вивчити; ставлять запитання щодо нового змісту; виявляють головне, осмислюють теоретичні ідеї, концепції; експериментують і практично застосовують те, чого навчаються; відстежують хід власних думок, аналізують отриманий досвід, пов'язуючи з ним зміст уроку; роблять висновки щодо змісту матеріалу, оцінюють суспільні явища й процеси тощо.

Не менш важливою є підсумкова частина уроку з громадянської освіти. Тут учні узагальнюють, систематизують те, що вивчали, рефлексують щодо змісту, процесу і результатів діяльності на уроці. Метою цієї частини є усвідомлення того, що було зроблено на уроці, оцінювання рівня досягнення поставлених цілей та того, як отримані на уроці знання й досвід можна застосувати далі в навчальній діяльності та житті.

Один із найважливіших компонентів підсумкової частини уроку — *рефлексія*, яку розуміють як здатність людини до самопізнання, вміння аналізувати свої власні дії, вчинки, мотиви й зіставляти їх із суспільно значимими цінностями, діями та вчинками інших людей. У навчанні учнів громадянській освіті потреба у рефлексії на уроках викликана низкою причин, серед яких — специфіка як предмета (спрямованість на усталену систему цінностей, розвиток критичного мислення учнів, їхніх комунікативних навичок), так і організації пізнавальної діяльності учнів (дослідження учнями суспільно значимих проблем, звертання до їхнього життєвого досвіду, прерогатива інтерактивних методів навчання, технологізація навчання тощо). У підсумковій частині уроку варто повернутися до очікуваних результатів, що були озвучені на початку уроку.

Підсумкова частина уроку з громадянської освіти має обов'язково плануватись і відбутись як факт, як невід'ємний складник учіння й викладання. Її змістове наповнення, способи та форми залежать від багатьох чинників — теми, завдань уроку, запланованих результатів, використаних на уроках методів, рівня навченості класу, уподобань вчителя.

Підбиття підсумків уроку можна проводити у формі спеціальних запитань чи завдань. Тут можна звернутися й до внутрішнього стану учнів, запитавши в них: *які почуття у вас викликала робота на уроці; що вдалося найкраще; на які запитання хочеться знайти відповіді* і т. д.

Ефективними в цій частині уроку будуть обговорення в загальному колі, «вільне письмо», «незакінчене речення», сенкан, таблиця ПМЦ тощо. Наприклад, у підсумковій частині уроку з теми «Як забезпечу-

---

ється народовладдя в демократичній державі» (розділ 4, тема 1 «Демократична держава») можна запропонувати учням скласти сенкан до поняття «демократія», приміром, такий:

Демократія

Давня, цінна

Забезпечує, просуває, підтримує

Стиль мій і моєї держави

Долучайся!

Отже, будову уроку з громадянської освіти вчитель починає із визначення того, що учні вже про це знають та чого їм належить навчитись, які запитання, пов'язані з темою уроку, постають. Потім він організує пошук учнями інформації та розгляду варіантів розв'язання навчальних проблем і переходить до осмислення ними власної позиції щодо відповідей на поставлені запитання.

Таким чином, побудова уроку із громадянської освіти у сукупності трьох пов'язаних між собою частин (елементів) — вступної (актуалізація, мотивація, визначення очікуваних результатів уроку), основної (конструювання знань, умінь і ставлень учнів), підсумкової (рефлексія, узагальнення й оцінювання) — визначає його ефективність з точки зору досягнення цілей навчання учнів предмета «Громадянська освіта».

Чому практичні заняття є ефективною формою навчання старшокласників громадянства

Практичні заняття — це форма навчального заняття, на якому вчитель організує детальний розгляд учнями окремих теоретичних положень предмета, формує/вдосконалює вміння та навички їх практичного застосування шляхом виконання поставлених завдань.

Практичні заняття переслідують подвійну мету: по-перше, вони є способом навчання учнів окремих аспектів нового матеріалу на основі опрацювання інформації з різних джерел; по-друге, виступають важливим засобом розвитку громадянської компетентності учнів.

Кожне практичне заняття має бути присвячене певній темі (у програмі з предмета запропоновано орієнтовні теми практичних занять) та передбачати переважно самостійну роботу учнів над окремими питаннями з використанням різноманітних джерел інформації. Таке заняття має проводитись як індивідуальне/групове дослідження учнями суспільно значимої проблеми. Тому в ході практичного заняття вчитель виступає консультантом самостійної роботи учнів, надаючи необхідну допомогу відповідно їхнього віку та пізнавальних можливостей, пропонує джерела інформації та способи їх опрацювання.

Практичні заняття з громадянської освіти уналежнюють:

1. способи діяльності учнів (доведіть, обґрунтуйте, визначить, проаналізуйте, оцініть, порівняйте, встановіть причиново-наслідковий зв'язок, спрогнозуйте розвиток подій, наслідки тощо);
2. саме завдання (умови/зміст ситуації, опис події, явища, процесу, проблеми); джерела інформації (текст підручника, документи, візуальні джерела, матеріали мас медіа тощо)
3. знання та досвід учнів, необхідні для аналізу явища, процесу, ситуації, події, розв'язання ситуації.

Загальна структура практичних занять подібна до трьохчастинної структури уроку. Тут є такі етапи: вступне слово вчителя, оголошення мети й завдань заняття, інструктаж із виконання практичних вправ і пізнавальних завдань; практична частина, де учні працюють індивідуально чи кооперативно; презентація результатів роботи учнів та/або пар/груп; підбиття підсумків, оцінювання учнів. Урізноманітнюють практичне заняття якраз в його основній частині, де учні можуть виголошувати доповіді, презентувати проекти, дискутувати, аналізувати й розв'язувати кейси тощо.

Практичні заняття вимагають ретельної підготовки вчителя. Він має опрацювати зміст теми (наприклад, за підручником); ознайомитися з додатковою літературою; скласти план практичного заняття з визначенням тривалості кожного етапу; сформулювати/підібрати пізнавальні завдання для роботи учнів у класі та вдома, визначити критерії та форми оцінювання учнів.

Питання щодо тематики, порядку проведення практичних занять та оцінювання їх результатів є компетенцією вчителя. Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань для учнів, пропонованих на практичних заняттях, є визначені програмою очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів.

РОЗДІЛ VI

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ УРОКІВ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ПРИКЛАДИ УРОКІВ ІЗ КУРСУ

Урок з теми: ЩО ТАКЕ ІДЕНТИЧНІСТЬ ЛЮДИНИ

Після цього уроку учні зможуть:

- пояснювати, що таке ідентичність людини, як вона формується і змінюється;
- характеризувати рівні та види ідентичності, причини їх появи та зміни;
- визначати значущість ідентичності для людини та взаємозв'язок понять ідентичність і гідність;
- висловлювати власне ставлення до громадянської ідентичності.

Хід уроку

Вступна частина

«Хто я?» — таке питання час від часу ставить собі кожний та кожна з нас. Коли ми на нього відповідаємо, то намагаємось якимсь чином себе охарактеризувати.

Варіант I. Запросіть учнів прочитати історію «Ведмідь, якого не було» (роздавальний матеріал № 1) та відповісти на запитання: *Що вирізняло Ведмедя серед інших ведмедів? Що відрізняло його від робітників фабрики?*

Роздавальний матеріал № 1.

ВЕДМІДЬ, ЯКОГО НЕ БУЛО⁸¹

Одного разу, а було це в четвер, Ведмідь вирішив, що настав час увійти до печери і залягти у зимову сплячку. Як вирішив, так і зробив. Невдовзі після того, а це була середа, приїхали робітники і почали будувати біля печери велику фабрику. Коли після зими на світ прийшла весна, Ведмідь прокинувся і вийшов зі своєї печери. Від здивування він

---

81 За матеріалами заняття «Ким я дійсно є»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І.П. Бондарук. Біла Церква: КОПОПК, 2011. С. 62-66.

широко розкрив очі: Де подівся ліс? Куди зникла трава? Куди зникли дерева? Що сталося?

– Чи мені це наснилось? — запитав себе Ведмідь. — Так, це мені сниться!

Але то був не сон. Це була правда. Власне з фабрики виходив Майстер.

– Що це ти так стоїш? — закричав — А ну швидко повертайся до роботи!

А Ведмідь на те:

– Я тут не працюю. Я Ведмідь.

Майстер посміхнувся:

– Вважати себе Ведмедем — завжди знайдеться відмовка у тих, хто б хотів байдикувати. І Майстер був дуже розлючений. — Не намагайся зробити з мене дурня — сказав. — Ти не Ведмідь, ти велетень, якого слід оголити і з якого треба зняти кожух. Зараз підеш зі мною до Головного Управляючого!

Головний Управляючий також ствердив, що Ведмідь є дурнем, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух. Ведмідь йому сказав:

– Помиляєшся. Я — Ведмідь.

І Головний Управляючий також був дуже розлючений. А Ведмідь йому ввічливо відповів:

– Вибач, мені прикро, що я змушений це слухати. Зрозумій, я — Ведмідь.

Третій Заступник Директора був ще більше розлючений. Другий Заступник Директора ще більше, ніж Третій. Перший Заступник Директора був такий розлючений, що міг тільки кричати:

– Ти не Ведмідь!!! Ти дурень, якого необхідно оголити і з якого треба зняти кожуха!!! Зараз підеш зі мною до Головного Директора!!!

Ведмідь намагався виправдатись:

– Це якась жахлива помилка. Відколи себе пам'ятаю, я завжди був Ведмедем.

Власне так він сказав Головному Директору.

– Дякую, що ти мені про це сказав — відповів Головний. Але ти не можеш бути Ведмедем. Ведмеді тільки в зоопарку або у цирку. На території фабрики ведмедів немає. І тому як ти можеш називати себе Ведмедем?

Утім Ведмідь відповів:

– Але я — Ведмідь.

Головний посадив Заступника і Ведмедя в автомобіль і привіз у зоопарк.

Ведмеді в зоопарку пояснили Ведмедю, що він не Ведмідь, оскільки, якщо б він був Ведмедем, то сидів би в клітці. Але Ведмідь вперто стверджував, що він Ведмідь. Тоді вони залишили зоопарк і поїхали до цирку.

- Чи це Ведмідь? — запитав Головний циркових ведмедів. Ті ж заперечили: якби він був Ведмедем, то їздив би на велосипеді цирковою ареною в маленькому капелюсі на голові та вмів би ходити на великому гумовому м'ячі.

Ведмідь надалі стверджував, що він є Ведмедем. Коли Головний Директор і його Перший Заступник повернулись на фабрику, наказали Ведмедеві працювати на великому станку, як це робили інші робітники. Він працював на великому станку дуже багато місяців. Минуло багато часу, фабрику закрили і всі робітники десь поділись. Ведмідь був одним з останніх. Коли виходив із фабрики, побачив як гуси летять на південь і як з дерев опадає листя.

- Надходить зима — подумав про себе. Це був час, щоб залягти у зимову сплячку. Ведмідь відшукав печеру, але несподівано, затримався біля входу.
- Я не можу увійти до печери. Я не Ведмідь. Я дурень, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух.

Аж до часу, коли дні не стали зовсім зимними і не почав падати сніг, Ведмідь сидів перед печерою, тремтячи від холоду.

- Як би мені хотілось бути Ведмедем... — думав про себе. Раптом підвівся і попрямував у глибокому снігу до печери. Всередині було приємно і затишно. Льодяний вітер і зимний, дуже зимний сніг не могли його тут дістати. Відчув як його охоплює тепло. Ліг на підстилку з сухого листя і невдовзі спав і снилися йому солодкі сни, як всім Ведмедям, що залягли у зимову сплячку.

І тому, навіть якщо Майстер, Головний Управляючий, Третій Заступник Директора, Другий Заступник Директора, Перший Заступник Директора, Головний Директор, ведмеді з зоопарку і ведмеді з цирку говорили йому, що він є дурнем, якого треба оголити і з якого треба зняти кожух, не вважаю, що він їм справді повірив. А як ти гадаєш? Ні..., дійсно..., дійсно знав, що він не дурень і до того, він не був Ведмедем-дурнем.

Запропонуйте учням створити ідентифікаційну карту Ведмедея, використовуючи слова, якими описували Ведмедея представники його оточення, відповідаючи на запитання: *Як про себе говорив сам Ведмідь? Як про нього говорили інші?*

Тепер запросіть учнів створити власну ідентифікаційну карту. Слід почати зі слів, якими вони себе описують, а потім додати слова, якими

їх описали б інші люди. Зазначте, що більшість людей, описуючи себе, використовують слова, вживані в їхньому середовищі.

Об'єднайте учнів у пари й запропонуйте їм порівняти власні ідентифікаційні картки та відповіді на запитання:

Чи є категорії, присутні на всіх картах? Чи хтось використав такі слова, яких нема на інших картах?

Зазначте, що після цієї роботи учні можуть доповнити інформацію на своїх картках.

Проведіть з учнями обговорення за запитаннями: *Які думки викликала у вас ця робота? Як вас сприймають інші? Чи думка інших людей про нас відображає всю правду?*

Варіант II. Запропонуйте учням протягом 2 хв. намалювати на аркуші А5 сонце з 10—15 променями та вздовж них написати відповіді на запитання: «Хто я?», розпочинаючи кожне речення «Я —...». Далі запропонуйте учням коротко презентувати себе. Під час презентації попросіть учнів, у яких щось співпадає, підводитися. Потім попросіть 2-3 учнів назвати кілька характеристик, що властивих лише їм.

Запитайте в учнів: *Про що говорять ці характеристики? (що ми різні і однакові) Чому ми можемо характеризувати себе так чи так? Що означає та чи та характеристика? Коли кожен із нас почав так себе характеризувати?*

Зазначте, що всі ці запитання пов'язані з основним поняттям нашого уроку — *ідентичність*. Оголосіть результати уроку.

Основна частина

Обговоріть з учнями: *Що таке ідентичний, ідентичність? Пригадайте нашу першу вправу: Які дві групи характеристик кожного і кожної ви помітили? Зазначте: Ваші характеристики, що ви собі дали, характеризують вас із двох боків: як унікальну істоту, особистість, а з іншого — як людину, що належить до певної групи. Це й є ваша ідентичність.*

Наголосіть, що *ідентичність* (напишіть на дошці це слово) є невід'ємною характеристикою людини, що виявляється у визнанні своєї унікальності, з одного боку, й відчутті приналежності до певної спільноти, з іншого. Запитайте в учнів: *Звідки ви знаєте, що ви сміливий? А що ви українець? А що гарно співаєте? тощо.* Після відповідей учнів узагальніть (запропонуйте учням це зробити): *ідентичність* — це результат процесу *ідентифікації* (напишіть на дошці це слово), в основі якого лежать механізми порівняння себе з іншими, розрізнення та ототожнення.

Тепер запропонуйте учням звернутися до свого малюнку і надписати, відколи і як вони зрозуміли, що їм притаманна ця риса/характеристика. Попросіть кількох учнів презентувати результати роботи.

Далі об'єднайте учнів в пари для виконання такого завдання: *Яким чином відбувається процес ідентифікації? Як людина набуває ідентичності? Чи залежить вона від нашого вибору?*

Знову запропонуйте учням звернутися учнів до малюнків та цифрами визначити *два рівні ідентичності: 1) особистісний і 2) соціальний* (напишіть ці слова на дошці).

Запропонуйте учням у тих самих групах:

1. обговорити запитання та скласти два відповідні переліки: *Які види особистісної ідентичності та соціальної притаманні вашій групі?;*
2. виконати таке завдання: *Спробуйте додати до переліку соціальних ідентичностей ті, яких не назвали представники вашої групи, але вони можуть бути притаманні людям. Визначте, коли люди можуть набути визначених вами ідентичностей: від народження, в певному віці, за певних обставин та ін. Наведіть приклади зміни ідентичності в житті людини і поясніть причини.*

Організуйте презентацію результатів роботи груп.

Обговоріть з учнями такі запитання: *Коли наша ідентичність, ототожнення себе з певною соціальною групою можуть серйозно впливати на ставлення до нас та на наше життя? Наведіть приклади.*

Далі запропонуйте учням опрацювати текст (роздавальний матеріал №2) методом читання з позначками (+; -; ?; !).

Роздавальний матеріал № 2.

ЩО ТАКЕ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Походження слова «ідентичність» (від латинського *identicus* — однаковий, тотожний) поєднує у собі два значення: перше — тотожність особі самій собі («Хто я?»), друге — виняткова однаковість із кимось або чимось («До кого, до чого я належу, я подібний/подібна?»). *Ідентичність* є невід'ємною характеристикою людини, яка виявляється у визнанні своєї унікальності, з одного боку, й відчутті приналежності до певної спільноти, з іншого.

Формування ідентичності відбувається через багатократні процеси *ідентифікації* (від лат. *identicus* — тотожний, *ficatio* — здійснення, втілення) — зіставлення, порівняння (розрізнення й ототожнення) себе з іншими людьми на основі якоїсь певної ознаки або властивості, в результаті чого відбувається встановлення схожості або відмінності.

Ідентичність людини формується як сукупність ідентифікацій, в результаті яких вона усвідомлює свої особистісні якості, індивідуальні особливості, риси, характеру, способи поведінки. Вона створює свій цілісний унікальний образ себе як результат історії власного життя. Ідентичність дозволяє людині формувати себе у всьому багатстві відносин з навколишнім світом і визначати систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби тощо.

Наша ідентичність — це наше самоусвідомлення, тобто те, якою людиною ми є на наш власний погляд. Те, як ми бачимо себе, змінюється залежно від обставин. Становлення особистості й формування її ідентичності відбувається у процесі життя людини й зумовлено багатьма чинниками. Її пробудження відбувається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо. На неї певної мірою впливають обставини життя людини, наприклад, місце проживання, обрана професія та ін. Ідентичність — це частково питання особистого вибору, а почасти відображення того, як інші бачать і класифікують нас. Немає нічого незвичного в тому, що ученя поводить інакше вдома та в школі.

Пошук ідентичності може відбуватись по-різному. Деякі молоді люди шукають свою мету і починають просуватись у напрямку її здійснення. Інші — беззаперечно приймають цінності своєї сім'ї і обирають поле діяльності, передбачене батьками. Дехто з молоді на шляху довгих пошуків ідентичності зустрічається зі значними труднощами. Нерідко ідентичність здобувається лише після довгих і страждених спроб і помилок.

Однак людина з розвиненою ідентичністю, яка точно знає, хто вона є, чим відрізняється від інших і тим пишається, зазвичай залишається сама собою в плінних і складних ситуаціях життя, здатна впевнено робити вибір і усвідомлювати відповідальність за нього. Вона більш послідовна у своїх діях, бачить перспективи свого життя і почувається більш благополучною

Визначають *два рівні* (аспекти) ідентичності — *особистісний* та *соціальний*, що відображають усвідомлення власної автономності, унікальності та відчуття приналежності до соціальної групи: політичної партії, народу, релігійної конфесії, раси, спільноти. Соціальна ідентифікація часто пов'язана з вивченням людиною різних соціальних ролей та набуттям особистого досвіду в їх виконанні.

Соціальна ідентичність — це не лише самовіднесення себе до тієї чи іншої спільноти людей, наприклад, нації, а й уява про неї, її мову, культуру, історію і державність, якщо така є, і значимість для людини такої

приналежності. Передбачає присвоєння і дотримання особистістю цінностей і норм, стандартів поведінки цієї спільноти. Приміром, національна ідентичність людини проявляється як почуття приналежності до однієї держави або однієї нації, незалежно від юридичного статусу громадянства. Це суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти, прийняття її групових норм і цінностей, прагнення до спілкування з її представниками тощо. Соціальна ідентичність людини надає діяльності особистості суспільного визнання, повагу і визначає як суспільний, так і індивідуальний сенс її буття.

Ідентичність є життєвою потребою й одночасно — обов'язком кожної людини, частиною її життєвого світу. Будучи зв'язком з минулим, з особистісною та суспільною історією людини, ідентичність визначає також її майбутнє, представляючи горизонт її розвитку. Тобто ідентифікація, усвідомлення того, хто я є і з ким я, дає можливість людині відчутти себе особистістю, усвідомити **власну гідність**.

Після завершення роботи обговоріть: *Що було відомим (звучало на уроці)? Що виявилось новим, таким, про що хочеться дізнатись більше? Що викликало певні емоції, які саме?*

Підсумкова частина

Запросіть учнів прокоментувати одне з висловлювань, відповідаючи на запитання: *Як воно пов'язане з темою уроку?*

Найчастіше порядними вважають людей, які поводять себе так, як і всі інші (*Анатоль Франс*)

Людина є настільки великою, наскільки вона є собою (*Антуан де Сент-Екзюпері*)

Кожен хотів би бути кимсь іншим, ніж він є (*Микола Гоголь*)

Я хотів змінити світ. Утім дійшов висновку, що можу змінити лише себе (*Олдос Хакслі*)

Питання не в тому, що ми хочемо знати про людей, питання в тому, що люди самі хочуть розповісти про себе (*Марк Цукерберг*)

Будь собою, інші ролі вже зайнято (*Оскар Вайльд*)

Обираючи та діючи у своєму житті, ми створюємо ту людину, якою ми є, та ті маски, які ми вдягаємо (*Кеннет Паттон*)

Запропонуйте учням методом *вільне письмо* висловитись стосовно твердження: *Для мене відчувати себе громадянином України означає... (3 хв.)*

Запропонуйте учням *домашнє завдання*:

Складіть два списки ваших ідентичностей (особистісних та соціальних), додайте в кожний перелік щонайменше 10 ваших рис. Визначте найважливіші з них для себе. Подумайте, що кожна з них вимагає від вас.

Урок із теми: **ЩО МОЖНА ПОБАЧИТИ В ДЗЕРКАЛАХ ЕМОЦІЙ**⁸²

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати власні почуття;
- описувати власні емоції та емоції інших людей;
- розуміти переживання людей близького оточення;
- висловлювати власне ставлення до важливості вміти розрізняти власні емоції та емоції інших людей.

Хід уроку

Вступна частина

Перед уроком прикріпіть на дошці чи фліпчарті світлини із зображенням людей із різними настроями.

Запитайте учнів: *Із яким настроєм ви прийшли сьогодні до школи?* Попросіть учнів підійти до дошки (фліпчарту) й відшукати світлину, яка характеризує їхній сьогоднішній настрій та стати біля неї.

Об'єднайте учнів у відповідні групи й запросіть обговорити ті почуття, які символізує «їхня» світлина.

Тепер запропонуйте учням на аркуші паперу по черезно виразити за допомогою фломастеру певного кольору те, що вони відчують, одним із таких символів: *веселка; сонце; сонце за хмарами; дощ; злива; блискавка*. Зберіть мозковим штурмом перелік почуттів учнів та запишіть його на дошці (наприклад: радість, гнів, сміток, побоювання, клопотаність, хвилювання).

Тепер доповніть цей перелік почуттями, властивими людині в різних ситуаціях. Зазначте, що емоції супроводжують кожного з нас, вони впливають на нашу поведінку та її наслідки. Щоб зрозуміти інших, необхідно відчувати їх світ, варто також виражати те, що бачимо, щоб інші знали, що вони не самотні у своїх емоційних переживаннях.

Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

Основна частина

Об'єднайте учнів у групи. Роздайте кожній групі кілька світлин, на яких зображені обличчя й постаті людей у різних ситуаціях. Запропонуйте учням у групах обговорити: *Що, на вашу думку, відчують люди, зображені на світлинах?*

Надайте слово доповідачам від груп для презентації результатів роботи: доповідач показує фотографію й називає почуття зображеної людини, інші учні коментують. Обговоріть з учнями такі запитання: *Чи важливо вміти відчувати ситуацію іншої людини та її почуття? Чому?*

---

82 за матеріалами посібника «Міжкультурна освіта. Порадник для вчителя». Варшава, 2008. 176 с.

Наголосіть на такому понятті як *емпатія*. Запитайте учнів: *Що таке емпатія?* Зазначте, що емпатія дає змогу краще зрозуміти людину та її стан. Прояв емпатії демонструє іншій людині, що ми розуміємо, що вона наразі відчуває. Наприклад: *Наталя, я бачу, що ця ситуація тебе дуже схвилювала. Петре, ти радієш, так?* Можна просто поспівчувати, якщо бачимо, що хтось з якогось приводу сумує. Якщо учні класу добре обізнані з поняттям *емпатія*, обговоріть таке запитання: *Чи може емпатія зашкодити тій людині, яка її проявляє? Чому?*

Підсумкова частина

Запросіть учнів підвестися й стати в коло обличчям одне до одного. Запрошуйте по одному учню на середину кола для показу пантомімою одного з почуттів із попередньо створеного переліку (можна використовувати міміку, жести, рухи тіла). Інші учні мають назвати й описати демонстроване почуття.

Запропонуйте учням *домашнє завдання*:

Оберіть героя літературного твору або кінофільму. Складіть перелік емоцій (або зобразіть їх малюнком), які переживає цей персонаж.

Урок із теми: ЯКОЮ Є ІСТОРІЯ МОЄЇ СІМ'Ї⁸³

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- досліджувати й представляти історію своєї сім'ї;
- міркувати щодо причетності до творення історії своєї сім'ї;
- висловлювати власне судження щодо збереження сімейних цінностей і традицій.

Підготовчий етап

За місяць перед запланованим уроком дайте учням такі завдання:

1. відшукайте в сімейних архівах найдавнішу фотографію когось із представників вашої сім'ї та зберіть якомога більше інформації про цю людину (зокрема й про місце і час, коли була зроблена ця фотографія): хто це, як її/його звали, де ця людина жила, що робила, чим займалася;
2. проведіть інтерв'ю із своїми батьками, з бабусями та дідусями для того, щоб назбирати якомога більше інформації про історію своєї сім'ї.

Запитання для інтерв'ювання батьків та їхніх батьків

- *Із якого часу наша сім'я пов'язана з цією місциною?*
- *Чим займалися представники нашої сім'ї, які сюди переїхали?*
- *Ким були мої прадіди, прабабусі?*

---

83 За матеріалами заняття «Історія моєї сім'ї»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І.П. Бондарук. Біла Церква: КОІПОК, 2011. С. 52-55.

- Де працювали і що робили мої бабуся і дідусь?
- Де працюють і що роблять мої батьки?
- Які головні події з життя нашої місцини пам'ятають наші діди, бабусі, батьки?
- Який вигляд мало колись помешкання наших дідів і бабусь?
- Як вони проводили дозвілля?
- Як, коли і з ким бавились наші батьки в дитячому віці?
- Чи є в нашій родині давня сімейна традиція?

Хід уроку

Вступна частина

Об'єднайте учнів у три/шість груп за словами-термінами: *минуле, традиція, історія*. Попросіть кожну групу записати асоціації щодо цього терміну на аркуші паперу. Тепер запропонуйте учням створити *ментальну карту*, в центрі якої буде слово *сім'я*.

Після закінчення роботи зберіть аркуші й прикріпіть їх на дошці. Запросіть учнів переглянути ці плакати й висловили свої думки. Можна почати обговорення такими запитаннями: *Як твориться історія? Яке значення мають традиції для людей? Який вплив на те, ким ми є, мають наші пращури?*

Запропонуйте учням індивідуально виконати таке завдання: *Знайдіть та запишіть кілька важливих історичних подій нашої місцини від часу вашого народження. Допишіть поряд дати, важливі для вашої сім'ї.*

Надайте слово 3-4 учням. Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

Основна частина

Запропонуйте учням пригадати важливі події власного життя й записати їх на своєрідній лінії часу. Тепер запросіть учнів співставити дати важливих подій у власному житті та житті їхньої місцини. Обговоріть з учнями:

Що ви помітили? Який висновок можна зробити?

Далі об'єднайте учнів у групи. Запропонуйте групам скласти перелік 10 важливих для них предметів, які можна було б помістити в «капсулу часу», щоб майбутні покоління мали уявлення про те, як ми жили. Надайте слово доповідачам від груп для презентації результатів роботи.

Тепер обговоріть з учнями: *Чи відбувалися дискусії в групі? Як представники групи ухвалювали рішення? Які враження у вас від цієї роботи?*

Підсумкова частина

Організуйте з учнями обговорення запитань у загальному колі:

Навіщо ми говоримо про минуле? Чи відрізняєтесь ви від людей, які жили перед вами? Як ми змінюємося? Від чого це залежить? Що, на вашу думку, було б, якби люди не мали здібності пам'ятати про минуле і використовували лише коротку пам'ять як тварини?

Зазначте, що більше відповідей на ці запитання учні знайдуть у ході виконання міні проектів (строк виконання — 30 днів).

Завдання для індивідуальних/групових учнівських проєктів

1. Кожна місцина має свою історію. Її творять люди. Ви і ваші близькі — це також частина історії вашої місцевості. Утім забувається те, що не записане/ описане. Тож варто описувати свої переживання, досвід, враження. На трьох аркушах опишіть дні свого життя таким чином, щоб записати те, що відбувалось навколо вас, було також важливим для твоєї місцини.
2. Кожна місцевість має свої таємниці. Розкрийте одну з них і опишіть її.
3. Відшукайте найстаршого за віком мешканця своєї місцевості, з яким можна буде провести інтерв'ю. Попросіть його розповісти про минулі події місцевості. Запишіть його спогади.
4. У кожній місцині є красиві й улюблені людьми місця. Знайдіть своє «*чарівне місце*», зробіть світлини/малюнки цього місця, дізнайтеся історії, пов'язані з ним. Запишіть 1-2 такі історії.
5. Про наше минуле розповідають і цвинтарі. Разом з дорослими представниками родини відвідайте цвинтар та відшукайте найдавніші поховання, запишіть прізвища та роки життя осіб, похованих там. Спробуйте відшукати нащадків цих осіб. Оберіть таку людину, розповідь про життя якої, на вашу думку, була б найцікавіша. Перевірте, як це було насправді.
6. Створіть генеалогічне дерево своєї сім'ї. На гілках дерева запишіть імена і прізвища своїх прадідів, дідів і батьків, біля імен — дати народження/смерті. Організуйте у школі/класі конкурс на найкраще генеалогічне дерево і запросіть до участі в ньому батьків.
7. Якщо у вашій місцевості є музей, відвідайте його та відшукайте якнайбільше інформації про минуле своєї місцевості. Якщо музею немає, розпочніть створення невеликого регіонального куточка. Запропонуйте однокласникам принести старі речі/предмети — вони будуть першими експонатами. Повідомте органи місцевого самоврядування про вашу ініціативу. Якщо у вас небагато старих предметів, можете почати збирати такі, які не виглядають як музейні експонати і яких багато на горищах та у підвалах — через десять, двадцять років вони вже стануть історією. Варто детально описати кожний предмет — кому він належав, для чого його використовували тощо.

Урок із теми: ЯКІ ЦІННОСТІ ДОПОМАГАЮТЬ ЖИТИ⁸⁴

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- визначати, що таке моральні цінності;
- пояснювати значення моральних цінностей в житті людини;
- співпрацювати в групі;
- обирати власну позицію та аргументувати її.

Хід уроку

Вступна частина

Запитайте учнів: *Чим керуються люди у своїй поведінці? Що є вирішальним мотивом до дії?* Попросіть учнів прочитати роздавальний матеріал №1 та назвати цінності, які їм відомі. Запишіть на дошці ідеї учнів.

Роздавальний матеріал № 1.

ПРО НАЙЦІННІШІ ЦІННОСТІ

Свідома воля людини охоплює багато функцій, що стосуються різноманітних сфер дійсності. Одні функції можна побачити — це дії людини. Другі, внутрішні функції, належать до психологічних явищ — мислення, почуття тощо.

Є функції, що виключно підтримають життя людини як живої істоти, а є такі, що слугують для задоволення її прагнень, бажань і потреб. Упродовж всього свого життя людина здійснює вибори. В їх основі лежить ієрархія цінностей людини. Це стосується як буденних справ (наприклад, який фільм переглянути), так і дуже важливих (наприклад, чи повідомити близьку людину про те, що вона невиліковно хвора) або глобальних (який виш обрати). На наш вибір впливають не лише цінності, а й їх ієрархія: одні цінності для нас важливіші за інші. Це й відрізняє людину від інших живих створінь.

Цінності можуть бути матеріальними (наприклад, гроші, дім), суспільними (наприклад, свобода, демократія), утім для кожної людини основними мусять бути моральні цінності (наприклад, любов, дружба). Суспільні норми існують для того, щоб оберігати моральні цінності. Цінності й норми дають змогу злагоджено жити в суспільстві. Вони визначають, яка поведінка є гарною, а яка поганою, яка дія є справед-

---

84 За матеріалами заняття «Про цінності, які допомагають жити»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І.П. Бондарук. Біла Церква: КОПОПК, 2011. С. 59-62

ливою, а яка — ні. Від того, які цінності обере людина, залежить чи будуть її цінити і шанувати інші.

Наука про цінності називається аксіологія. Виокремлюють три типи етичної теорії: а. консеквенціалізм — наслідки і результати дії свідчать про її моральну цінність; б. етика правил — моральна цінність дії залежить від засад, на основі яких вона була виконана; в. етика честі — моральна цінність дії залежить від того, наскільки в ній проявляються певні риси характеру, наприклад, чесність (чесна людина — завжди, без огляду на обставини, поводитиметься чесно).

Запитайте учнів: *Що таке, на вашу думку, моральність?* Запропонуйте учням назвати із записаних на дошці цінностей ті, які можна назвати моральними цінностями.

Зазначте, що впродовж усього життя ми робимо різного роду вибір: від звичайного, приміром, у магазині або кафе, до дуже важливого, від якого залежить наше майбутнє. Наприклад, де вчитись, із ким взяти шлюб, на яку роботу влаштуватись, за якого кандидата голосувати. І хоча ми не завжди це усвідомлюємо, такий вибір ми здійснюємо на основі нашої системи цінностей та їх ієрархії.

Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

Основна частина

Запропонуйте учням сформулювати визначення поняття «моральна цінність» (цінна, бажана або варта вибору кінцева ціль людських прагнень; те, що має значення для людини, що надає сенс її починанням).

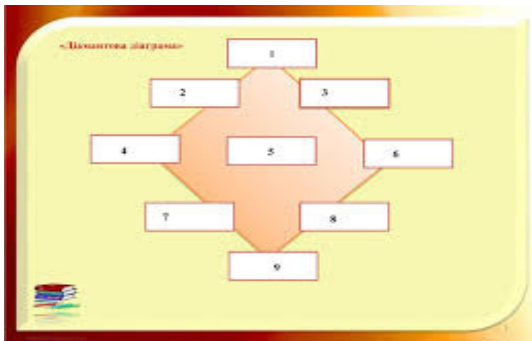
Об'єднайте учнів у групи з 4-6 осіб. Роздайте групам великі аркуші паперу і маркери та назвіть кожній групі одну цінність (наприклад, гідність, честь, справедливість, толерантність, доброзичливість тощо). Запросіть учнів у групах виконати таке завдання:

Обговоріть у групі запропоновану цінність. Напишіть якомога більше асоціацій, які викликає у вас ця цінність. Тепер намалюйте її у символічній формі, складіть про неї один куплет на популярну мелодію, напишіть короткий вірш або придумайте пантоміму. Підготуйтеся представити результати роботи на загальне коло.

Відведіть на цю роботу 10 хв. Далі організуйте презентацію роботи груп у загальному колі.

Тепер роздайте командам конверти з однаковими наборами карток, на яких вказані різні цінності (роздавальний матеріал №2).

ПРАВДА	СПРАВЕДЛИВІСТЬ	ЛЮБОВ	ВІРНІСТЬ
ГІДНІСТЬ	ПРОФЕСІЙНА ГОРДІСТЬ	ПАТРІОТИЗМ	ЛОЯЛЬНІСТЬ
ЧЕСТЬ	БРАТЕРСТВО	ТУРБОТЛИВІСТЬ	ДОБРОЗИЧЛИВІСТЬ
ЖИТТЯ	ГУМАНІЗМ	СВОБОДА	ГУМАННІСТЬ
ВІДВАГА	ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ	РІВНІСТЬ	ВИТРИВАЛІСТЬ
ЧЕСНІСТЬ	ТОЛЕРАНТНІСТЬ	ДРУЖБА	ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ВІРА В БОГА	ЩАСТЯ	ПОВАГА ДО ІН- ШИХ	ПРАВДИВІСТЬ

Запросіть учнів у групах обговорити, які цінності для них найзначущі і розподілити цінності за технологією «діамантова діаграма». Картки з назвами цінностей мають бути розміщені на схемі залежно від рівня важливості цієї цінності для всіх учасників групи: прямокутник вгорі — найважливіша,

на думку учасників, цінність; кожний наступний прямокутник демонструє рівень важливості цієї цінності для учасників команди; в останньому прямокутнику буде найменш важлива, на думку команди, цінність. Під час роботи в групі учасники по черезу беруть з колоди одну картку з назвою цінності й кладуть її на незайняте місце на діаграмі. Якщо обране місце зайняте іншою карткою, слід провести обговорення в групі щодо цінності, яка має бути саме тут. Учасник, який бажає покласти картку на зайняте місце, має навести свої аргументи. Рішення ухвалюється колегіально.

По завершенню роботи організуйте презентацію діаграм доповідачами груп. Поставте доповідачам такі запитання: *Чи була під час роботи дискусія в групі? Якщо так, то як вона проходила?*

Підсумкова частина

Обговоріть з учнями: *Які цінності мають для вас найбільше значення? Чи керуєтеся ви ними при ухваленні важливих для вас рішень? Чому?*

Запропонуйте учням *домашнє завдання*:

Напишіть твір-роздум на тему: *Яким би був світ, якщо б люди нехтували моральними цінностями.*

Тема уроку: ЧИ ІНШИЙ ОЗНАЧАЄ ГІРШИЙ⁸⁵

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати поняття «толерантність»;
- називати причини нетолерантного ставлення людей одне до одного, наводити приклади;
- добирати й висловлювати аргументи на користь толерантної поведінки.

Хід уроку

Вступна частина

Розпочніть урок дидактичною грою «Пошук подібності»: роздайте учням аркуші паперу формату А4 та попросіть учнів з аркушу без ножиць «висмикати» (видерти) фігурку людину (покажіть зразок). Тепер запросіть їх підписати цю фігурку власним іменем та надписати колір свого волосся, очей, знак зодіаку, хобі, вид улюбленої музики, літературний жанр тощо (категорії можуть бути різними).

Запросіть учнів підвестися й пошукати в класі осіб, з якими їх щось об'єднує. Розвішайте фігурки людинок на дошці чи фліпчарті. Запитайте учнів: *Які ваші враження від цієї роботи?*

Оголосіть тему та очікувані результати уроку.

Основна частина

Запитайте учнів: *Як поводяться люди з тими, хто до них подібний? Чи так само ми ставимося до тих, хто від нас суттєво відрізняється?*

Зазначте, що часто-густо люди ставляться до інакших від них із побоюванням, насторогою, демонстративно не звертають на них уваги, почасти навіть агресивно. Зазначте, що таке ставлення називають *упередженістю*. Виявом упередженості є брак толерантності у відносинах з людьми, які для нас є інакшими.

Попросіть учнів опрацювати роздавальний матеріал №1, відповіді на запитання, поставлене в заголовок матеріалу, та згрупували види упередженості у певні категорії (учням можна запропонувати заповнити

---

⁸⁵ За матеріалами заняття «Інший не значить гірший»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І.П. Бондарук. Біла Церква: КОППОК, 2011. С. 47-51.

таблицю), відповівши на запитання: *Як ви вважаєте, до кого можуть бути особливо упередженими і чому?*

Роздавальний матеріал № 1.

ХТО УПЕРЕДЖЕНИЙ ДО КОГО І ЧОМУ

Хто	До кого	Чому	Фактори
Батьки			
Діти			
Учителі			
Учні			
Заможні люди			
Літні люди			
Люди з інвалідністю			
Розумово і психічно здорові особи			
Люди, які не курять			
Власники тварин			
Пішоходи			
Європейці			

Згрупуйте різні види упередженого ставлення в категорії за такими факторами:

А. Нехтування нормами певної групи

Б. Почуття безсилля, невміння захистити себе

В. Відмінність від інших

Г. Підтримка суспільної групи, яка цькує, «атакує» слабших

Запросіть кількох учнів у загальному колі презентувати результати роботи або об'єднайте учнів у трійки/четвірки для їх обговорення.

Тепер запросіть учнів сісти в коло. Підготуйте клубок мотузки та конверт зі смужками паперу, на кожній з яких записано одне незавершене речення із роздавального матеріалу №2. Запропонуйте учням по черезно виймати з конверту смужку з початком речення, зачитувати й завершувати його вголос на кшталт: «... і я схожі між собою в тому, що...». Учень, який починає вправу, тримає в руці клубок мотузки. Після того, як він завершив речення, кидає клубок іншому учню, тримаючи в руці початок мотузки. По закінченню вправи усередині кола створиться своєрідне павутиння. Запитайте в учнів: *Що це, на вашу думку?* Зазначте, що це говорить про те, що майже всі люди мають схожі почуттями, хоча це

важко помітити у повсякденному житті. Клубок можна змотати за тими ж правилами, якщо учнів менше, ніж підготовлених речень.

Роздавальний матеріал № 2.

Розпочніть і завершіть речення:...
і я схожі між собою в тому, що...

Безхатчанко, який ночує на вокзалі...

Ром, який жебракує...

Вагітна жінка...

Учень, який отримав низьку оцінку...

Безробітна особа без перспектив знайти роботу...

Вісімдесятилітній дідусь...

Свідок Ієгови...

Водій, який спричинив ДТП...

Скінхед з оголеною головою...

Мій вчитель...

Людина, яка щойно збанкрутіла...

Обвинувачений, який чекає на вирок суду...

Лікарка, яка поставила помилковий діагноз...

Особа, яка курить...

Людина з надмірною вагою...

Священик...

Паломник, який прямує до святинь...

Хворий, який перебуває в лікарні...

Дитина, яка вперше відвідала дитячий садок...

Жінка, в якої викрали цінну річ...

Акторка, яка на сцені забула свою репліку...

Спортсмен, який програв змагання...

Однокласниця, з якою ніхто не дружить...

Особа в стані алкогольного сп'яніння, яка лежить на газоні...

Продавчиня, яка обрахувала покупця...

Біженець, який шукає притулку...

Єврей, який приїжджає до Умані на святкування єврейського Нового року...

Боягуз...

Людина з вадами зору...

Одинока особа...

Кишеньковий крадій...

Технічна працівниця, яка прибирає приміщення школи...

Бабця, яка не знає, як повернутись додому...

Засуджена особа, яка відбуває покарання...

Далі об'єднайте учнів у групи і попросіть, щоб кожна група заповнила таблицю на великому аркуші паперу (дві останні рубрики учні не заповнюють).

не терплю	тому, що	правильно	неправильно

Після завершення роботи попросіть учнів розмістити ці таблиці на дошці. Запропонуйте всім учням ознайомитись із результатами роботи інших груп, підвестися і поставити: в рубриці «правильно» — плюс, якщо вони погоджуються з таким ставленням або в рубриці «неправильно» — мінус, якщо вони з цим не погоджуються.

Надайте учням слово для коментарів або запропонуйте їм обговорити це в групах. Попросіть, щоб вони також обговорили ситуації, в яких особливо зростає агресивна поведінка щодо особи або групи, до якої певні особи проявляють упередженість (учні можуть навести приклади корінної зміни устрою або ідеології, економічної кризи, природної катастрофи, війни, або ситуації, коли зникає почуття безпеки і зменшуються почуття стабільності прийнятих норм, цінностей та ідеалів). Запитайте учнів: *Чи завжди можемо стримати свої негативні емоції, злість, агресію? Що для цього слід робити?*

Підсумкова частина

Попросіть учнів індивідуально скласти сенкан або в групах підготували плакат щодо слова «толерантність». Організуйте презентацію результатів роботи.

Зазначте, що толерантність — це цінування багатства, яке виникає з різноманітності; навчання одне від одного; вміння помічати схожість, подібність; переконання, що в кожній людині є свої позитивні, сильні сторони.

Поверніть учнів до назви уроку «Чи інший означає гірший» та запропонуйте їм переформулювати її. Вислухайте 2-3 учнів.

Запропонуйте учням *домашнє завдання*:

Напишіть твір-роздум на тему: Чи було б добре жити на світі, якщо б ми всі були однакові?

Інтерпретуйте думку Фрідріха Ніцше: «У ненависті живе страх».

Урок із теми: ЩО ОБРАТИ: КОМПРОМІС ЧИ КОНФЛІКТ⁸⁶

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати причини конфліктів;
- аналізувати конфліктні ситуації;
- визначати власні позицію, потреби та побоювання, а також позицію, потреби та побоювання іншої людини;
- висловлювати власне судження щодо важливості досягнення порозуміння та налагодження продуктивного діалогу.

Хід уроку

Вступна частина

Запросіть учнів відповісти на запитання: *За яких умов можна розпочати діалог на складну (болючу, гостру) тему?* Запишіть ідеї учнів на дошці (наприклад: «спільна мова», відмова від можливості використання сили або шантажу, готовість іти на компроміс тощо). Запитайте учнів: *Чи вибрали б ви серед усіх умов одну, особливо важливу? Яку саме?* Попросіть учнів уточнити обране поняття.

Зазначте, що можна болісно сприймати брак діалогу або порозуміння між різними етнічними, релігійними та політичними групами, спрямовувати розчарування суспільства на конкретних осіб, які не виправдали себе в ролі «дипломатів». Утім не завжди проблема полягає лише в людях, які ведуть переговори, або в нестачі їхньої компетентності. Почасті вирішальне значення в ході переговорів та формуванні ставлень між різними спільнотами відіграють приховані потреби та побоювання, які не були висловлені навіть на загальній групі. Розв'язання конфліктних ситуацій часто залежить від розуміння самого себе, власної позиції.

Оголосіть тему уроку та очікувані результати.

Основна частина

Об'єднайте учнів у пари та роздайте їм описи конфліктних ситуацій (кожна пара отримує один варіант ситуації й таблиці до неї (А, Б, В).

Запросіть учнів у парах протягом 10 хв. прочитати текст і на його основі заповнити таблицю.

Варіант А

Микола: ти довго дружив з Петром. У вас були спільні інтереси та друзі. Але зараз Петро десь пропадає з новими друзями, які мають сумнівну репутацію і не дуже симпатично виглядають. Ти не розумієш, що у Петра може бути спільного з ними. Ти і надалі бажаєш дружити з Петром. Хотів би йому про це сказати, але ще цього не зробив. Не хочеш

---

⁸⁶ За матеріалами заняття «Компроміс чи конфлікт?»: Міжкультурна освіта в школі: навчально-методичний посібник / Укл. І.П. Бондарук. Біла Церква: КОІПОК, 2011.С. 55-58.

також розмовляти про це із спільними знайомими, від відповідей на їхні запитання ухиляєшся. У тебе таке враження, що Петро не звертає уваги на тебе і твою думку.

Петро: ти гарно ставишся до Миколи і не хотів би втратити його дружбу. Утім зустрів чудових хлопців, із якими можеш бути розкутим і чудово провести час. Тобі б хотілось, щоб Микола долучився до вас, але в тебе таке враження, що він перетворюється на зануду, та й ти не впевнений, що твої нові друзі його сприймуть, хоча він насправді класний, тільки йому слід трохи змінитись.

Таблиця для проведення аналізу позиції

	потреби	побоювання/сумніви
МИКОЛА		
ПЕТРО		

Варіант Б

Наталя: в клас прийшла нова учениця — Мар'яна. Виявилось, що вона мешкає в тому ж будинку, що і твій найкращий приятель Андрій. Ти дізналася, що вони обохнюють танці, а ти цього не любиш. Знаєш, що вони проводять все більше часу разом і що вони мають багато спільного. Ти не розмовляла про це з Андрієм і тим паче з Мар'яною. У класі однокласники вже почали це коментувати. Ти надалі зустрічаєшся з Андрієм, утім відчуваєшся некомфортно.

Андрій: як чудово, що врешті з'явився хтось, з ким би я міг піти на дискотеку, тим паче Наталя тікає від танців, як від вогню. Ти хочеш використати нові можливості, адже ти дуже гарно танцюєш, і всі це помічають. Тобі подобається Наталя, бачиш, що вона погано відчувається в такій ситуації, утім не бажаєш відмовляти від танців.

Таблиця для проведення аналізу позиції

	потреби	побоювання/сумніви
НАТАЛЯ		
АНДРІЙ		

Варіант В

Оля: остатнім часом ти зрозуміла, що релігія має для тебе набагато більше значення, ніж тобі здавалось раніше. Ти відчула глибину віри, і її правила стали головними в твоєму житті. Тож ти вирішила змінити свою поведінку. Тепер тиобираєш неяскаравий одяг, відмовилася від макіяжу, цигарок і слабоалкогольних напоїв. Здається, що твоя подруга Світлана не розуміє твоєї поведінки. Ти б не хотіла втратити подругу, утім і поступатися своїми переконаннями не бажаєш.

Світлана: ти звернула увагу на те, що з місяць як поведінка Олі змінилась. Вона колись була душею компанії, а зараз все частіше говорить, що в неї немає часу для вечірки, не зустрічається зі давніми знайомими, говорить, що не вип'є слабоалкогольного напою, бо це суперечить її переконанням. Ви вже не ходите разом у магазини в пошуку яскравих оригінальних убрань. У вас все менше спільного. Ти б не хотіла її втратити як подругу, але ти її не впізнаєш. Бажаєш її переконати, щоб вона повернулася до попереднього стилю життя, і знову була колишньою Ольгою.

Таблиця для проведення аналізу позиції

	потреби	побоювання/сумніви
ОЛЯ		
СВІТЛАНА		

Після завершення запросіть учнів розповісти про хід роботи в парах (якщо в класі багато учнів, запитайте пари вибірково), звертаючи увагу на їхню власну поведінку: *Які потреби та побоювання ви помітили? Що вас здивувало? Чи відрізняються ваші міркування стосовно цієї самої ситуації? Що могло вплинути на різницю в міркуваннях: стать, приналежність до якоїсь групи, субкультури, контекст останніх подій, інші фактори?* Зазначте, що освічена людини має володіти вмінням рефлексії та розуміти, що є свідомим вольовим актом, а що є ефектом впливу.

Обговоріть із учнями такі запитання: *Чи допомагає розв'язати конфлікт виявлення побоювань і потреб кожної сторони? Чому важливо усвідомлювати потреби та побоювання інших? Чи пригадуєте ви ситуації з власного життя, коли хтось висміював або не помічав ваших побоювань або ж ніхто не хотів вас вислухати? Як ви реагували на таку поведінку? Опишіть свої почуття і соматичні реакції (рум'янець, підвищений голос, нервові рухи, потіють долоні, хрипне голос, пересихає горло тощо). Який у вас був вигляд?*

Запропонуйте учням сформулювати три причини, чому необхідно знати потреби і побоювання сторони, з якою починаємо діалог. Тепер запросіть учнів записати пораду для себе для виявлення потреб і побоювань сторони діалогу.

Запропонуйте учням *домашнє завдання:*

Проаналізуйте потреби і побоювання (сумніви) двох учасників публіцистичної програми чи політичного шоу. Занотуйте це. Дайте відповіді на запитання: *Чи був ваш аналіз об'єктивним? Як би ви підготувались до розмови з одним із цих учасників?*

Урок із теми: ЯК ВІДБУВАЄТЬСЯ ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати покоління прав людини та наводити приклади;
- пояснювати, що таке еволюція прав людини;
- порівнювати права людини різних поколінь;
- оцінювати розвиток прав людини в просторі й часі.

Хід уроку

Вступна частина уроку

Назвіть тему уроку.

Розпочніть урок із запитання: Які поняття та які ідеї ми обговорюватимемо на уроці? Складіть міркування учнів у кошик ідей: поняття — в нижню, ідеї — у верхню частину кошика.

Оголосіть очікувані результати уроку.

Основна частина уроку

Запропонуйте учням опрацювати фрагмент тексту (роздавальний матеріал №1) та підготувати 2-3 запитання щодо поколінь прав людини, які допоможуть їм отримати інформацію про те, що опрацьовували інші групи (7 хв.): група №1 — фрагмент №1; група №2 — фрагмент №2; група №3 — фрагмент №3.

Роздавальний матеріал № 1.

ЯКІ ПОКОЛІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ РОЗРІЗНЯЮТЬ

Фрагмент №1. Першим поколінням прав і свобод людини і громадянина є засновані на традиційних ліберальних цінностях права і свободи, що визначали межі втручання державної влади у сфери громадянського суспільства й особистого життя людей. Це покоління громадянських (особистих, особистісних) і політичних прав. Вони зародилися після англійської, американської і французької революцій. До них належать право на життя, свобода віросповідання, право на свободу зборів, мітингів, демонстрацій, свобода виявлення поглядів тощо.

Першими актами, що закріпили права людини, були: Петиція про права (1628), Habeas Corpus Act (1679) і Білль про права (1689), Декларація прав Вірджинії (1776), Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787), Білль про права (1791), французька Декларація прав людини і громадянина (1789) та ін.

Відлік першого покоління прав людини ведуть із періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відносин

і утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися у реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру.

Ці права закріплені в міжнародних документах (пактах і конвенціях), одним із яких є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Цікаво, що саме ці права правозахисники вважають істинними правами людини, бо вони є негативними, тобто абсолютно незалежними від держави.

Фрагмент №2. Друге покоління прав і свобод людини і громадянина пов'язане з боротьбою людей за поліпшення свого соціально-економічного становища та культурного рівня. Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб людей. Це такі права як право на працю і вільний вибір роботи, на соціальне забезпечення, відпочинок і дозвілля, на освіту, достатній рівень життя тощо.

Друге покоління прав людини називають ще системою позитивних прав. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Соціальні, економічні та культурні права знайшли нормативне вираження у Загальній декларації прав людини 1948 р. і особливо Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Фрагмент №3. Становлення третього покоління прав людини (права людини — частина прав людства) пов'язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Права людини третього покоління формувалися після Другої світової війни як колективні. Вони є такими, що можуть здійснюватися людською спільнотою чи асоціацією. Їх можна назвати правами людини і народів. Вони є «солідарними правами», тому що їх не може реалізувати окрема особа. Зазвичай до прав людини третього покоління уналежнюють право на політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення, право на економічний і соціальний розвиток, право на використання спільної спадщини людства, право на мир, право на здоров'я і безпечне навколишнє середовище, право на гуманітарну допомогу. Ці права є надбанням як кожної людини, так і всього людства в цілому. Між двома першими та третім поколіннями

прав людини є взаємозалежність, здійснювана через принцип — реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи особи.

Далі запропонуйте учням обговорити в загальному колі опрацьовану ними інформацію в такому порядку: доповідачі груп №№2, 3 ставлять по черзі запитання (які не повторюються) групі №1; доповідач/представники групи №1 відповідають; доповідачі груп №№1, 3 ставлять по черзі запитання (які не повторюються) групі за №2; доповідач/представники групи №2 відповідають; доповідачі груп №№1, 2 ставлять по черзі запитання (які не повторюються) групі №3; доповідач/представники групи №3 відповідають.

Тепер запропонуйте учням у тих самих групах протягом 6-7 хв., використовуючи Інтернет джерела, провести міні дослідження «Права людини четвертого покоління». Організуйте обмін інформацією в загальному колі та складіть перелік таких прав. У разі потреби повідомте учням:

Четверте покоління прав людини пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. До них уналежнюють право на: зміну статі, трансплантацію органів, клонування, евтаназію, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами, доступ до Інтернету тощо.

Обговоріть з учнями: *Яке у вас враження від цього переліку? Про що він свідчить?*

Підсумкова частина уроку

Запросіть учнів у зошитах методом «вільне письмо» протягом 2 хв. дати відповідь на запитання: *Яким, на вашу думку, є майбутнє прав людини?*

Поверніться до кошика ідей, створеного на початку уроку. Запитайте в учнів: *Які ключові поняття нашого уроку? Які основні ідеї обговорювались на уроці? Як це може бути корисним у житті? На які запитання ви б хотіли знайти відповіді?*

Запропонуйте учням *домашнє завдання*:

Оберіть одну людину — борця за права людини (можна скористатися портретною галереєю, поданою нижче) і розкажіть: *Чому цю людину вважають борцем за права людини?. Поміркуйте: Чому за права людини потрібно боротися?*

Портретна галерея: Алла Горська, Елеонора Рузвельт, Василь Стус, Вей Їнь Шень, Валерій Марченко, Аун Сан Су Кі (Чжи), Оскар Аріас Санчес, Вацлав Гавел, Мартін Лютер Кінг (молодший), Елай Вайзел (Елі Візел), Андрій Сахаров, Нельсон Мандела, Рауль Валенберг, Ральф Банч, Магатма Ганді.

Урок із теми: ЯКІ Є МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- називати механізми захисту прав людини;
- розрізняти рівні механізмів захисту прав людини;
- аналізувати й розв'язувати ситуації щодо застосування механізмів захисту прав людини;
- висловлювати власне судження щодо дієвості механізмів захисту прав людини.

Хід уроку

Вступна частина уроку

Розпочніть урок, запропонувавши учням прочитати казку (роздавальний матеріал №1), дати їй назву та поставити 2-3 запитання до неї.

Роздавальний матеріал №1.

Жила-була собі маленька людина. Аж якось проявився у неї талан — ходилася вона статті до газет дописувати — цікаві й гострі на язик. Тут одного ранку завітав до маленької людини Високий поліцейський й зажадав: «Негайно ходи зі мною, маленька людино!». Не поспіла маленька людина з'ясувати, куди і з якої-такої причини вона має слідувати за Високим поліцейським, як дістав той кайданки й умить заклацнув на її руках.

І відвів Високий поліцейський маленьку людину до Держави. «Як смієш ти, маленька людино, без мого дозволу друкувати ті брехливі статейки? Чи не в буцигарні ти, бува, хочеш поніжитися?», — наскочила на маленьку людину Держава. «Якщо хтось і може мене у чомусь звинуватити, якщо хтось і може призначити мені покарання, то це точно не ти», — рішуче відказала маленька людина. «Невже цей кремезний чоловічара у формі?», — роздратувалася Держава, вказуючи на Високого поліцейського. «Не він, а я», — раптом відізвалася якась тінь у кутку. «Хто це — «я»?!, — аж підстрибнула Держава — і тобі закортіло на тюремний «курорт»?!». «Я — це твій Поважний Суд», — спокійно повідав той, кого намагалася розгледіти Держава, — я вже відколи тут. І відтепер і до кінця світу вирішуватиму будь-які конфліктні справи. А маленька людина не винувата, — твердо мовив Поважний Суд, — нехай йде собі й займається улюбленою справою». Принишкла Держава — їй нічого було казати.

А вже за місяць-другий маленька людина заснувала власну газету і шпальтах першого номеру розповіла про загадкову появу в її країні розумного справедливого Поважного Суду⁸⁷.

---

87 Пометун О.І., Ремех Т.О. Права людини : навч. посіб. для 10(11) кл. /О.І.Пометун, Т.О.Ремех. К.: Літера ЛТД, 2008. С. 70-71.

Запропонуйте учням поміркувати: *Що таке, на вашу думку, механізми захисту прав людини?*

Основна частина уроку

Запросіть учням у трійках поетапно проаналізувати справу за запитаннями до кожного фрагменту (роздавальний матеріал №2).

Роздавальний матеріал № 2.

ПЕНСІОНЕРКА У ФОРМІ

1. *Прочитайте початок історії та дайте відповіді на такі запитання: До якого органу звернеться фігурантка справи? Чи будуть задоволені її вимоги?.*

Віра Олександрівна Корнійчук проживала в м. Овручі Житомирської області й служила у військовій частині. Досягнувши пенсійного віку, в 2001 році вона звільнилася зі служби. 56-річна пенсіонерка зажадала, щоб військова частина, в якій вона служила, виплатити їй компенсацію в сумі 1846 грн. за належне їй військове обмундирування, яке їй не видавали протягом кількох років.

2. *Прочитайте фрагмент тексту та дайте відповіді на запитання: Чи справдилися ваші передбачення? Яке право Віри Корнійчук, на вашу думку, порушене? Що відбуватиметься далі?. Яке своє право і де відстоюватиме Корнійчук?.*

Віра Корнійчук звернулася до військового суду Житомирського гарнізону з позовом проти військової частини, в якій вона служила. 10 вересня 2001 року цей суд ухвалив рішення: стягнути з військової частини А-4602 на користь заявниці 1946,20 грн. компенсації за невикористане речове майно (військову форму). Це рішення набрало законної сили. Утім воно залишилося невиконаним у зв'язку з відсутністю у боржника коштів.

3. *Прочитайте фрагмент тексту та дайте відповіді на запитання: Чи вдалося вам передбачити розвиток подій та правильно відповісти на запитання? Що відбуватиметься далі? Як ви думаєте, які аргументи/ вимоги висуватимуть сторони спору?.*

Не домігшись виконання рішення суду Державною виконавчою службою та Державним казначейством у силу відсутності коштів на рахунках військової частини (боржника), 26 травня 2007 року Віра Корнійчук подала заяву до Європейського суду з прав людини (N 28808/07⁸⁸) проти України. Заявниця скаржилася на тривале невиконання рішення від 10 вересня 2001 року. Вона вважала, що порушено пункт 1 статті 6 Європейської конвенції, де зазначено: «Кожен має право на справедливий...

---

88 http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_487

розгляд його справи упродовж розумного строку... судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру...».

4. *Прочитайте фрагмент тексту та дайте відповіді на запитання: Чи вдалося вам передбачити розвиток подій та правильно відповісти на запитання? Якою буде позиція Європейського Суду? Чи ухвалить Суд рішення на користь Віри Корнійчук? Якщо так, то яке?*

Юрій Зайцев як представник держави Україна стверджував, що пункт 1 статті 6 Конвенції не може бути застосований, оскільки компенсація була присуджена заявниці за військову форму, носіння якої було пов'язане з виконанням її службових обов'язків. Тому присуджена компенсація не стосувалась особистих прав та обов'язків заявниці.

Заявниця з цим не погодилася, оскільки вважала, що порушене її майнове право щодо можливості користуватися належними їй грошима.

5. *Прочитайте фрагмент тексту та дайте відповіді на запитання: Чи вдалося вам передбачити розвиток подій та правильно відповісти на запитання? Чи ухвалить Суд рішення в справі «Корнійчук проти України» на користь заявниці? Якщо так, то яке?*

Суд, вважаючи, що справа заявниці стосувалась права на компенсацію, а не права на службове обмундирування, визнав заяву прийнятною⁸⁹. Суд зазначив, що рішення від 10 вересня 2001 року є невиконаним протягом 7 років і 10 місяців.

Заявниця вимагала виплатити належну їй за рішенням суду суму боргу та 3000 євро як відшкодування моральної шкоди. Компенсацію судових витрат вона не домогалася. Уряд заперечив ці вимоги.

6. *Прочитайте фрагмент тексту та дайте відповіді на запитання: Чи вдалося вам правильно відповісти на запитання? Чи співпали прогнозоване вами й реальне рішення Європейського суду в цій справі?*

У жовтні 2009 року Європейський суд ухвалив таке рішення в цій справі⁹⁰:

«... суд односторонньо

1. Оголошує скаргу прийнятною.
2. Постановляє, що у цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.
3. Постановляє, що:

(а) протягом трьох місяців з дня, коли рішення стане остаточним, держава-відповідач має сплатити заявниці:

---

⁸⁹ такою, що підлягає юрисдикції Європейського Суду

⁹⁰ ЄС ухвалює рішення на основі прецеденту. У цій справі Суд керувався, зокрема, рішенням у справі «Войтенко проти України» (заява N 18966/02): http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_223

належний їй борг відповідно до рішення національного суду⁹¹; 2000 (дві тисячі) євро відшкодування моральної шкоди плюс будь-який податок, який може бути стягнуто з цієї суми;

(b) зазначені суми мають бути конвертовані у національну валюту держави-відповідача за курсом на день здійснення платежу;

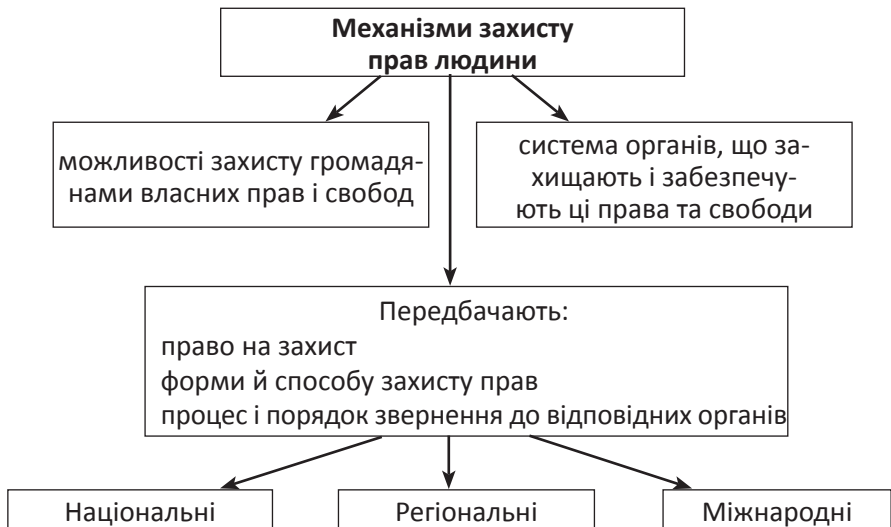
(c) зі спливом зазначеного тримісячного строку і до повного розрахунку на зазначену суму нараховуватиметься простий відсоток у розмірі граничної позичкової ставки Європейського центрального банку, яка діятиме в цей період, плюс три відсоткових пункти.

4. Відхиляє решту вимог заявниці щодо справедливої сатисфакції».

7. Обговоріть: *Якими механізмами захисту прав людини скористалась фігурантка справи? Які думки й почуття викликала у вас ця історія?*

Далі запропонуйте учням розглянути схему (роздавальний матеріал №3) та обговорити: *Що означає механізм захисту прав людини для громадян? А для держави? Які за належністю вони бувають? Які органи захищають права і свободи людини в Україні? Чому, на вашу думку, ця система в Україні, як і в інших демократичних країнах, така розгалужена? Які механізми захисту прав людини видаються вам найефективнішими?*

Роздавальний матеріал № 3.

91 еквівалент 380 євро (за курсом 1 євро=5,12 грн: <https://tables.finance.ua/ru/currency/official/-/1/2001/01/03>)

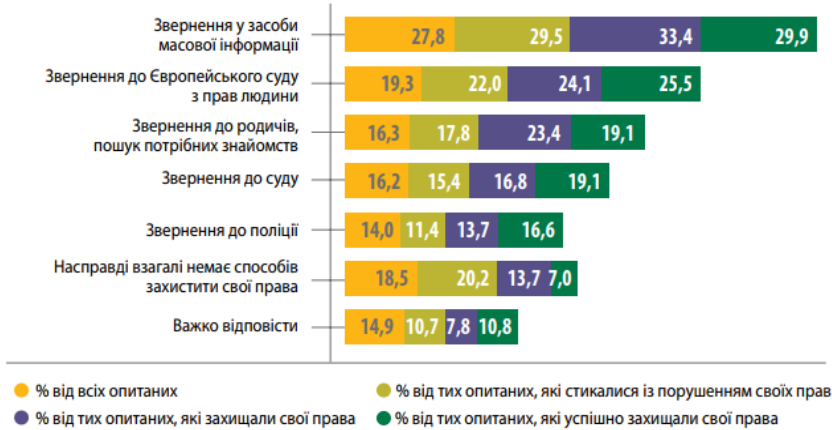

Тепер (за наявності часу) запропонуйте учням виконати завдання (його можна запропонувати учням в якості *домашнього*) (роздавальний матеріал №4):

Уявіть, що ви — учасник такого опитування. *Як ви б відповіли на ці питання?* А тепер уявіть, що ви проводите опитування щодо захисту прав людини. *Які б питання ви додали до цього переліку?*

Роздавальний матеріал №4.

УЯВЛЕННЯ ПРО НАЙЕФЕКТИВНІШІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ (%)²⁰

Підсумкова частина уроку

Запропонуйте учням протягом 1 хв. вільним письмом (без зупинки) написати свої міркування щодо запитання: *Яку роль відіграють бажання, ініціативність та обізнаність людини в захисті власних прав?*

Запросіть учнів до само оцінювання за таким завданням:

Нанесіть на відрізок позначки від 1 до 12. Позначте на ньому буквою «П» (початок) рівень обізнаності в темі на початок уроку, а буквою «Т» (тепер) — наприкінці уроку.

1 ___ 2 ___ 3 ___ 4 ___ 5 ___ 6 ___ 7 ___ 8 ___ 9 ___ 10 ___ 11 ___ 12

Запросіть до слова 3-4 охочих учнів для презентації результатів.

ПРИКЛАДИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

У цьому розділі посібника вміщено методичні розробки (сценарії) практичних занять, тематика яких суголосна з навчальною програмою. Практичні заняття розроблені до кожного розділу програми. Учителю має право обрати інші теми таких занять, однак, при укладанні сценаріїв практичних занять варто скористатись запропонованою структурою.

Кількість пізнавальних завдань у кожному практичному занятті надлишкова, тому вчитель може: 1) обрати ті чи ті завдання для роботи учнів на уроках і вдома, враховуючи пізнавальні інтереси учнів, рівень навченості класу, специфіку регіону тощо; 2) провести практичне заняття протягом 2 навчальних годин; 3) використати окремі завдання практичних занять на тих чи тих уроках із тем розділу або для тематичного оцінювання учнів; 4) запропонувати учням окремі завдання в якості домашньої роботи.

ДО РОЗДІЛУ 1. ОСОБИСТІСТЬ ТА ЇЇ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Практичне заняття з теми: **ЯКИМИ Є ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ**

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке життєві цінності;
- визначати значимість системи цінностей для людини;
- ділитися власними ідеями щодо проблем формування системи цінностей людини;
- висловлювати власне ставлення до цінностей як основи буття людини.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть практичне заняття з короткого вступного слова:

Слова «цінний», «ціна», «цінувати» ми вживаємо не лише стосовно речей. Пригадуєте українське прислів'я «Ціну рідній стороні складеш на чужині»? Цінність, яку стверджує прислів'я, стосується всіх і має характер моральної настанови, де втілено досвід багатьох поколінь людей, які жили згідно неї. Саме тому духовні цінності вважають орієнтирами, які надають смисл нашому життю. Осягнути їх — важливий крок для розуміння сенсу життя: від того, на які цінності людина орієнтується, залежать її відповіді на питання «Навіщо жити?» та «Як слід жити?».

Організуйте обговорення в загальному колі запитання: *Що для вас означають слова «цінний», «цінність»?* Після 3-4 відповідей учнів попросіть їх навести приклади того, що є цінним для них у житті. Відведіть на це 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням (уголос на коло чи індивідуально) прочитати японську притчу (роздавальний матеріал № 1).

СУХЕ ЛИСТЯ

Один цар ось-ось мав відкрити новий сад. Нарешті всі роботи було завершено, і цар запросив гостей помилуватися красою свого саду. Всі були в захваті, кожен хвалив царя за гарний смак та тонке відчуття краси. Мовчав лише старий мудрець, схвалення якого особливо хотів почути володар.

- Чому ти мовчиш? — не витримав цар.
- Дивно, проте я не бачу жодного сухого листа. Через те, що тут немає сухого листа, сад видається мертвим. Напевно, твої слуги аж надто ретельно його замітали. Накажи, царю, принести трохи сухого листу.

Коли листя принесли й розкидали по доріжках і галявинах, вітер підхопив його і наповнив садок дивовижним шурхотом.

- Тепер усе гаразд! — сказав мудрець. — Садок став живим, і він чарівний.

Запросіть учнів обговорити в парах: *Чого бракувало мудрецю в саду? Чому сухе листя, на його думку, зробило сад живим? Чи погоджуєтесь ви з тим, що притча утверджує думку про повноту життя?* З пропонуйте учням висловити власну думку щодо того, чого вчить нас ця притча та показати на прикладах, як моральні цінності доповнюють та врівноважують одна одну.

Далі запросіть учнів індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №2) та відповісти на запитання: *Чому немає найголовнішої з-поміж моральних цінностей? Що таке фанатизм? Чим він небезпечний?*

ЯКІ ВОНИ — ФІЛОСОФСЬКІ ЦІННОСТІ

Людські цінності, що набувають морального виміру, не рівнозначні. Їхнє розташування можна уявити собі у вигляді піраміди: ті цінності, що людина вважає вищими для неї, розташовані ближче до вершини, інші — у нижній її частині. Щоправда, ця ціннісна «піраміда» ніколи не буває загостреною, тобто такою, коли на вершину ми вміщуємо тільки одну цінність.

Адже коли на вершині лишається одна єдина вища цінність, доречно говорити про фанатизм. Це випадки, коли в ім'я справедливості, революції або утвердження будь-якої іншої ідеї людина зрікається всього іншого... Фанатик ніколи не може бути моральною людиною, бо одна цінність, що відкидає всі решту, зводить нанівець і милосердя, і спра-

---

ведливість, і любов. Так нерідко траплялося в історії людства, коли в ім'я вищого виправдовували найстрашніші та найжорстокіші злочини.

Організуйте обговорення результатів індивідуальної роботи учнів у загальному колі (надайте слово 3-4 учням).

Тепер запросіть учнів індивідуально поміркувати: *Чому моральні цінності визначають як орієнтири в житті людини? Хто визначає моральні цінності для людини?* та визначити перелік з 3-4 найбільш значущих для кожного з них цінностей. Проведіть протягом 5 хв. мозковий штурм і складіть загальний список цінностей. Голосуванням визначте 4-5 найбільш значимих для всіх цінностей. Далі проведіть вправу «Портрет цінностей нашого класу»:

1. Об'єднайте учнів у 4-5 груп (за кількістю обраних цінностей). Жеребом визначте, з якою із цінностей працюватиме кожна група.
2. Запросіть групи протягом 5 хв. зобразити малюнком на великому аркуші суть цієї цінності.
3. По витіканню часу запропонуйте кожній групі передати свій аркуш із малюнком наступній по колу групі. Зазначте, що кожна група має доповнити малюнок своїми образами.
4. За 5 хв. запропонуйте групам знову обмінятися малюнками — так повторюйте доти, доки доповнений малюнок не повернеться до групи-автора.
5. Запропонуйте кожній групі розглянути всі зображення на своєму малюнку і прокоментувати зміст на загальне коло.

Організуйте обговорення враження учнів від участі у вправі, починаючи зі слів: *Тепер я зрозумів/зрозуміла...*

Далі запросіть учнів індивідуально виконати таке завдання: *відомий німецький композитор Людвіг ван Бетховен писав: «Люди, які діють в ім'я добрих і шляхетних цілей, здатні переборювати всілякі труднощі». Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?.* Надайте слово 2-3 охочим.

Підсумкова частина

Організуйте обговорення з учнями таких запитань: *Чи була для вас важливим розмова про життєві цінності? Чому? Які думки і почуття викликала у вас робота з визначення цінностей? Чого ви особисто навчилися? Чого хотіли навчитися ще?*

Практичне заняття з теми:⁹² У ЧОМУ ЦІННІСТЬ НАВЧАННЯ⁹³

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати значення навчання для життя;
- характеризувати й оцінювати шляхи отримання інформації;
- отримати досвід використання різних джерел інформації та самоосвіти;
- ділитися власними ідеями щодо проблем освіти в сучасному світі;
- виробляти власний план самоосвіти та своє ставлення до неї;
- висловлювати власне ставлення до навчання протягом життя.

Підготовчий етап

За 7-8 днів до практичного заняття запропонуйте учням випереджувальне завдання (роздавальний матеріал №1): *Проведіть самодослідження за темою заняття. Упродовж тижня записуйте всі результати досліджень, користуючись таким зразком:*

Роздавальний матеріал № 1.

САМОДОСЛІДЖЕННЯ «МОЄ НАВЧАННЯ»

	У попередні роки	Цьогоріч
Із яких джерел ви зазвичай отримуєте інформацію?		
Яким чином ви одержуєте нову інформацію (перерахуйте шляхи)?		
Які предметні гуртки (факультативи) ви відвідували?		
Які спортивні гуртки/секції ви відвідували?		
Яких важливих умінь, навичок ви навчилися від батьків?		
Яких важливих умінь і навичок ви навчилися від інших людей?		
Чи відвідували ви літні школи, тренінги, десь навчались окрім школи? Якщо так, де саме?		
Чи були у вашому житті випадки, коли ви навчали інших того, що знаєте та вмієте самі?		

Заняття перше. Хід заняття.

Вступна частина

⁹² тема практичного заняття може бути розглянута протягом двох навчальних годин
⁹³ запропонуйте учням пригадати прислів'я щодо цінності знань і навчання. Можна влаштувати міні-турнір між командами, хто назве якнайбільше прикладів, прислів'їв з цієї теми. Приклади:

---

*Вік живи — вік вчись.
Не звання дає знання, а навпаки.
Не краса красить, а розум.
Знання за гроші не купиш.
Більше вір своїм очам, ніж чужим речам.
Письменний бачить поночі більше, ніж неписьменний удень.
Учись змолоду — пригодиться на старість.
Вчення в щасті прикрашає, а в нещасті потішає.*

Запропонуйте учню, який виразно, емоційно декламує, прочитати уголос уривок з повісті (роздавальний матеріал №2). Перед тим поставте учням таке завдання: *Подумайте, чи були ці люди щасливими? Чому? Чи можна було влаштувати їхнє життя інакше? Чому ви так думаете? До яких змін у житті людей призвело зникнення знання? Чому, на вашу думку, так сталося?*

Роздавальний матеріал № 2.

ПОКОЛІННЯ, ЩО ДОСЯГЛО МЕТИ (фрагмент)

Тиша була багато поколінь. Потім тиша скінчилась. Рано вранці пролунав Гуркіт. Люди прокинулись. Прокинувся і Джон Хофф, і Мері Хофф — його дружина. Їх було лише двоє в каюті: вони ще не отримали право мати дитину. Щоб мати дитину потрібно, щоб для неї звільнилось місце — повинен померти старий Джошуа, і, знаючи це, вони чекали його смерті.

Гуркіт віщував Кінець. Так говорили. Він прокотився по всьому кораблю. Потім все перевернулося, і стіна стала підлогою, а підлога — стіною. На стіні, що тепер стала підлогою, валялись уламки меблів. Це були не тільки їхні меблі: ними користувались до них багато поколінь.

Бо тут ніщо не пропадало, ніщо не викидалося. Таким був закон, один з багатьох законів: тут ніхто не мав права марнувати, не мав права викидати. Все використовувалося до останньої можливості. Тут їли необхідну кількість їжі — не більше і не менше; пили необхідну кількість води — не більше і не менше; одним і тим же повітрям дихали знову і знову. Всі відходи йшли до конвертора, де перетворювались на щось корисне. Навіть покійників — і тих використовували. А за багато поколінь, що пройшли з початку, покійників було немало...

Знання боялись, тому що це було зло. Багато років тому так вирішили ті, хто вирішував за всіх людей, і вони придумали закон проти Читання і спалили книжки.

А Лист говорив, що знання потрібно.

Але їх було лише двоє. Лист — та він проти інших, проти рішення, прийнятого багато поколінь тому... І він дізнався. Він дізнався про Землю і про те, як побудували Корабель і послали його до зірок... Він дізнався, як підбирали та готували екіпаж... Він дізнався про навчання, про книжки, які мали б зберегти знання, та отримав певне уявлення про психологічну сторону проекту.

Але щось пішло не так. І не з кораблем, а з людьми. Книжки пустили в конвертор. Земля була забута і з'явився Міф, знання були втрачені. Протягом сорока поколінь план було загублено. Люди жили у впевненості, що вони — це все, що Корабель — це Початок і Кінець, що Корабель та люди на ньому створені якимось божественним втручанням, і що все їхнє впорядковане життя спрямовується добре розробленим божественним планом, за яким все йде до кращого.

(за повістю К. Саймака)

Відведіть на цю роботу до 10 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Об'єднайте учнів у команди. Запропонуйте їм у командах представити результати домашнього самодослідження за такими запитаннями: *У який спосіб ви отримуєте інформацію та навчаєтесь? А члени вашої команди? Якими джерелами інформації ви зазвичай користуєтесь? Які ваші враження від досвіду навчання інших?*

Обговоріть з учнями: *Які думки викликали у вас дослідження способів і джерел отримання інформації? Чи було щось, що співпало у дослідженнях учасників? Про що це свідчить?*

Організуйте обговорення в загальному колі таких запитань: *Чи є проблема отримання знань важливою для вас, чим саме? Чи пов'язана вона з майбутнім людини, яким чином? Які проблеми з навчанням існують зараз у світі? Складіть перелік цих проблем.*

Запросіть учнів прочитати текст (роздавальний матеріал №3) й обґрунтувати свою позицію із запитання: *Чому суспільство лише тоді має майбутнє, коли воно є суспільством, яке навчається?*

Роздавальний матеріал № 3.

ЯКЕ СУСПІЛЬСТВО МОЖНА НАЗВАТИ ТАКИМ, ЩО НАВЧАЄТЬСЯ

Рівень освіченості людини, як і суспільства, де вона живе, забезпечує їй можливість побудувати кар'єру, заробити гроші, реалізувати себе в улюбленій справі. Необхідність виживання також часто пов'язана з потребою оволодіти новими знаннями, чогось навчитися. Пригадаймо фільм «Аватар», де головному герою довелося пристосовуватися до суспільства, в якому він опинився. І тільки вивчивши мову, звичаї, спосіб життя племені, він зміг там існувати.

Це саме стосується і нашого суспільства. Воно має безліч аспектів, про які людина має знати. Щоб стати повноцінним членом громади, потрібно засвоїти передусім досвід попередніх поколінь. Рівний доступ до якісної освіти всіх членів суспільства є ознакою його розвитку та забезпечення стабільності в майбутньому.

Знаннями, вміннями й навичками можна оволодівати у різний спосіб, наприклад: копіюючи досвід інших людей (дитина вчиться, повторюючи дії дорослої людини); виконуючи рекомендації та поради батьків та інших авторитетних осіб; отримуючи відомості з книжок й інших носіїв інформації; набуваючи знань у навчальних закладах; використовуючи досягнення науково-технічного прогресу; беручи участь у гуртках, секціях, відвідуючи факультативні заняття, навчаючись на курсах чи тренінгах тощо.

Сучасне суспільство дуже швидко змінюється. Неможливо вивчити все раз і назавжди, потрібно набувати знання все життя. Наприклад, такі звичні для нас речі, як мобільний телефон, комп'ютер, Skype, виникли лише протягом життя останнього покоління — за 25 років. Сьогодні постійно винаходять нові матеріали та технології. Недаремно прислів'я навчає — «Вік живи, вік учись».

Для постійного професійного зростання людині слід стежити за новинками в обраній професії, щоб бути компетентною та конкурентоспроможною. А іноді і освоювати нові професії, оскільки попередні стають непотрібними.

Запропонуйте учням обрати одне із завдань для групових проєктів і об'єднатись у малі групи для його планування та виконання.

Група 1. Дослідіть, яким чином в історії людства передавались знання від покоління до покоління. Представте результати вашого дослідження у вигляді переліку пропозицій щодо організації навчання мешканців зорельота. Ваша думка має бути аргументованою.

Група 2. Дослідіть, що таке навчання протягом життя й які його можливості у нашій країні. Представте результати вашого дослідження у вигляді переліку пропозицій щодо такого навчання на зорельоті. Ваша думка має бути аргументованою.

Група 3. Дослідіть, які способи навчання протягом життя існують у світі та які з них, на вашу думку, відповідають потребам сталого розвитку. Представте результати дослідження у вигляді переліку пропозицій щодо такого навчання на зорельоті. Ваша думка має бути аргументованою.

Група 4. Дослідіть, якими шляхами люди отримують інформацію сьогодні. Представте результати вашого дослідження у вигляді переліку пропозицій щодо організації інформування мешканців зорельота. Ваша думка має бути аргументованою.

Група 5. Дослідіть, які проблеми, пов'язані з навчанням і освітою, існують сьогодні у світі та які програми щодо вирішення цих проблем пропонує світова спільнота. Обговоріть, що з того, про що ви дізнались, було б доцільно запозичити для подорожі на зорельоті.

Підсумкова частина

Обговоріть із учнями в загальному колі такі запитання: *Що під час заняття виявилось найважливішим для вас особисто? Що було цікавим? Чого ви хотіли б навчитися вже зараз? Чого ви плануєте навчатись у майбутньому? Які вміння, навички, знання вам необхідні для щасливого життя?*

Нагадайте, що домашнім завданням буде підготовка своєї частини дослідження за проектом групи.

Заняття друге. Хід заняття.

Вступна частина

Розпочніть заняття мозковим штурмом із запитання: *Які джерела інформації ви використали для підготовки презентацій групових проєктів?* Записуйте всі висловлені учнями ідеї. Швидше за все учні назвуть *Інтернет, книжки, усну народну творчість, газети, журнали, телевізійні програми, фільми, досвід дорослих членів сім'ї.*

Проведіть голосування, попросивши представників усіх груп поставити позначки біля тих джерел інформації, якими скористалась команда при підготовці свого проєкту. Обговоріть за результатами голосування таке запитання: *Яке джерело знань на сьогодні є найпопулярнішим? Чому?*

Відведіть на цю роботу 7-8 хв. Повідомте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте групам презентувати класу результати колективних проєктів. Після кожного представлення обговоріть: *Які ідеї презентації є, на вашу думку, важливими для побудови в Україні суспільства, яке навчається?*

Зазначте, що людям необхідно вміти ефективно навчатись протягом усього життя, і зараз слід спланувати конкретні дії в цьому напрямі. За-

---

пропонуйте командам прочитати по одній дії з наведених нижче дій і розповісти про «свою» дію учням класу, а після цього отримати інформацію від представників інших груп і коротко занотовуючи дії, визначити ті, які кожний обере особисто для себе (роздавальний матеріал №4).

Роздавальний матеріал № 4.

Дія 1. Вчимося в інших людей, ставлячи запитання

Чому діяти?

Без запитання немає і не може бути пізнання. Воно — ланка, що зв'язує пізнане з непізнаним, місток, перекинутий від старого знання до нового, могутній стимулятор розвитку. Людина починає мислити лише тоді, коли в неї виникають запитання. Якщо ви мислите, у вас ці запитання є, і варто розпочати шукати на них відповіді. Кажуть, що правильно сформульоване запитання частково містить відповідь, у будь-якому разі воно є гарантією її здобуття. Відносини людини з навколишнім світом — свого роду діалог, в якому запитання і відповіді постійно змінюють одне одного. Чим більше людина знає — тим ширше коло нових запитань.

Як діяти?

- Ставте запитання по можливості коротко і ясно. Довгі, складні, нечіткі запитання ускладнюють їх розуміння і пошуки відповіді.
- Формулюйте запитання осмислено. Для перевірки його коректності слід з'ясувати істинність змісту. Приміром, у запитанні «Як високо літають крокодили?» мається на увазі, що існують крокодили і вони можуть літати. Останнє твердження хибне, отже, запитання некоректне.
- Якщо запитання складне, його краще розбити на кілька простих.
- У складних запитаннях потрібно зазначити всі можливі альтернативи. Наприклад: «Яким буде нинішнє літо — дуже спекотним чи дуже холодним?» Тут не вказано інші можливості — теплим, прохолодним тощо.

Дія 2. Знаходимо інформацію в Інтернеті

Чому діяти?

Поняття «інформація» (від латинського *informatio*) означає повідомлення або відомості про яку-небудь подію, процес, чиюсь діяльність. Часто прогрес розглядають як процес оволодіння все більшим обсягом інформації. Колись люди збирали її по крихтах, а тепер ми говоримо про лавиноподібне збільшення обсягу даних, про епоху інформаційного вибуху, інформаційне суспільство. Свідченням цього є Інтернет, який продовжує бурхливо зростати, змінюватися щодня і навіть щогодини. З кожним роком його значення як джерела відомостей про світ, здобуття нових даних збільшується, зростає й армія користувачів Всесвітнього павутиння. Тож необхідно, щоб інформація, розміщена на його теренах, була точною, достовірною, перевіреною. Проте наразі це далеко не так — будь-хто може помістити на веб-сторінках все що завгодно.

Як діяти?

- Працюючи з сайтами, відокремлюйте факти від інтерпретацій, реальні події від припущень, висновків.
- Знаходьте статті, де представлено різні точки зору, й порівнюйте їх.
- Визначайте авторство сайту і дату розміщення інформації.
- З'ясовуйте, з якою метою створено веб-сторінку і як автори цю мету досягають.
- Перевіряйте, чиї матеріали використовують автори сайту — власні чи інших людей, чи правильно вони посилаються на джерела.
- Перевіряйте: Чи є в текстах ознаки упередженості: одностороння інформація, прихований заклик до чого-небудь, оцінні слова? Наводиться вся інформація чи навмисно щось замовчується, приховується? Чиї інтереси представлено на сайті? Чиї думки, потреби залишились поза увагою?

Дія 3. Правильно використовуємо телебачення як джерело інформації

Чому діяти?

Телебачення має найбільшу з усіх ЗМІ аудиторію, його значення в повсякденному житті людей важко переоцінити. ТБ інформує, навчає, консультує, розважає, залучає до обговорення, рекламує, впливає, формує, пропонує свій особливий «товар» — телеінформацію. Його зміст дуже різноманітний: розважальні й інформаційні, культурні й спортивні програми, фільми й ток-шоу. Якщо глядач має потребу в певній інформації, найпевніше він зможе знайти її на телебаченні. ТБ чинить значний вплив на свідомість глядачів і має різні можливості для маніпулювання нею.

Як діяти?

-
- Усвідомлюйте, що думка про життя, яка звучить з екрана, і саме життя почасти абсолютно різні речі.
  - Перевіряйте інформацію, отриману з телепрограм, користуйтеся іншими джерелами.
  - Постійно пам'ятайте, що телебачення — це десятки чи сотні людей (не так вже й багато насправді), які намагаються впливати на громадську думку. Їхня позиція далеко не завжди відображає істину.
  - Не ототожнюйте себе емоційно з героями телерепортажів чи теле шоу.
  - Навчіться вимикати телевізор у будь-який момент, відмовившись із власної волі від подальшого перегляду.
  - Переглядайте новини різних каналів, щоб ваша думка про події не формувалась однобоко.
  - Відокремлюйте отримувану інформацію від емоційної упаковки, в яку вона загорнута, зважайте лише на факти. Пам'ятайте, що важливі відомості, які підштовхують нас до серйозних життєвих рішень і внутрішніх змін, можуть бути захищені в купі інформаційного мотлоху.
  - Час від часу влаштовуйте «розвантажувальні дні» — взагалі не вмикайте телевізор.

Дія 4. Читаємо вдумливо

Чому діяти?

Мало читати, просто складаючи букви у слова і запам'ятовуючи їх, — прочитане варто осмислювати. У велетенській кількості текстів, що нас оточують, може міститися корисна і шкідлива інформація, правдива і не дуже, достовірна й вигадана. Володіючи навичками вдумливого читання, ви зможете протистояти маніпуляціям авторів, не боятися висловлювати свої думки, відкинувши сумніви щодо достовірності отриманої інформації.

Як діяти?

- Розумійте текст, формулюйте власні висновки, ставте запитання, причому такі, відповіді на які неоднозначні й потребують пошуку в кількох джерелах.
- Не читайте текст механічно, а обдумуйте прочитане, прагніть сформулювати власну обґрунтовану точку зору щодо інформації, яка там міститься.
- Усвідомлюйте, що всі тексти складаються, що кожен автор підбирає матеріал на свій вибір, трактує його по-своєму, іноді свідомо

чи несвідомо щось замовчує. Тому читач зобов'язаний критично осмислювати прочитане.

- Завжди варто поміркувати: Навіщо цей текст було написано? Ким і для кого? Як, на думку автора, слід реагувати? Чи погоджуюсь я на це?

Дія 5. Навчаємо інших

Чому діяти?

Кожна людина є джерелом інформації — знань, досвіду, вмінь, і ви — не виняток, а отже, можете передавати свої знання і вміння іншим.

Як діяти?

- Замість того щоб дати однокласнику списати домашнє завдання, спробуйте пояснити йому матеріал.
- Проведіть бесіду з молодшими школярами на тему, що вам цікава.
- Організуйте гурток в школі чи за місцем проживання, де навчайте тому, що ви вмієте і знаєте найкраще однолітків та молодших за вас дітей.
- Створіть інформаційний листок, газету, блог, де розповідайте про все цікаве, що ви дізнались.
- Виступіть у ролі асистента вчителя — допоможіть у проведенні уроку.

Дія 6. Дізнаємося, де, крім школи, можна навчитись чогось цікавого чи корисного

Чому діяти?

Навколо вас існує безліч можливостей для навчання поза формальною системою освіти. Гуртки, курси (у тому числі он лайн) і дистанційне навчання, бібліотеки й аудіокнижки, диски з інформацією, блоги й навчальні сайти, безліч інших варіантів. Людина, яка хоче дізнатись щось нове, завжди знайде, де вдовольнити своє прагнення до інформації.

Як діяти?

- Дізнайтеся, чи існують поблизу секції, об'єднання, гуртки за інтересами: в школі, будинку творчості, позашкільних закладах тощо.
- Сформулюйте для пошуку в Інтернеті запит про дистанційні курси у сфері, що вас цікавить (наприклад, зі створення власного сайту), та знайдіть інформацію.
- Дізнайтеся про громадські та інші організації, які проводять тренінги у вашій місцевості.

-
- Оберіть цікавий для вас напрям і спробуйте іншу форму навчання.

Запропонуйте учням навести інші конкретні кроки, пояснивши, чому і як слід так діяти.

Попросіть учнів індивідуально протягом 2-3 хв. скласти особистий план дій на наступний місяць, обравши ті з них, які вони вважають найбільш ефективними. Запропонуйте учням представити свої плани групі чи класу (за бажанням).

Підсумкова частина

Запропонуйте учням визначити на основі наведених нижче критеріїв, наскільки ефективно вони використовують у житті різні можливості чогось навчитися: *завжди знаю, де і як можна навчитися і знаходжу спосіб це зробити; знаю, де і як можна навчитися, але не завжди знаходжу; знаю, де я можу навчитися, але не умію використовувати ці способи навчання; не знаю, де і як я можу навчитися тому, чого мені хотілося б.*

Попросіть учнів озвучити свої думки на загальне коло. Вислухайте стільки відповідей, скільки вистачить часу до закінчення заняття.

Практичне заняття з теми: ЯК СТАТИ УСПІШНОЮ ЛЮДИНОЮ

- Після цього заняття учні/учениці зможуть:
- пояснювати, що таке життєвий успіх;
- характеризувати складники життєвого успіху й оцінювати шляхи його досягнення;
- ділитися власними ідеями щодо проблем успішності людини в житті;
- виробляти власний план досягнення успіху;
- висловлювати власне ставлення до того, як стати успішною людиною.

Хід заняття

Вступна частина

Запропонуйте учням скласти кластер із центральним поняттям «успіх». Об'єднайте їх у пари й запропонуйте порівняти результати своєї роботи.

Запросіть учнів у загальному колі пригадати дві приказки або придумати два речення про життєвий успіх людини. Зверніть їхню увагу на слова-синоніми до слова «успіх», якими майорять словники (визнання, удача, перемога, талан, щастя, поступ, фурор, тріумф, рекорд, прогрес та ін.), й запропонуйте використайте їх у відповіді.

Відведіть на цю роботу 5-7 хв. Представте тему й очікувані результати заняття.

Основна частина

Запросить учнів індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №1) та відповісти на запитання: *Які думки автора найважливіші для вас? Чому? Які б ще пункти ви додали до цього переліку?*

Роздавальний матеріал № 1.

СІМ СКЛАДНИКІВ УСПІХУ

Брайан Трейсі, голова та виконавчий директор компанії Brian Tracy International, що консулює з питань лідерства, почуття власної гідності, цільовизначення, життєвої стратегії, творчості, психології успіху, виокремлює сім складників успіху, на основі яких визначається набір цілей, яких слід досягти. Це:

1. Мир у душі. Лише живучи в гармонії з власними вищими цінностями і внутрішніми переконаннями, ви можете досягти миру в душі.
2. Здоров'я й енергія — нормальний фізичний стан людини. У тіла є природна схильність до здоров'я, і воно ним піклується навіть при відсутності фізичного й ментального втручання.
3. Ставлення з любов'ю до тих, хто поруч з вами, до людей, хто любить вас і піклуються про вас.
4. Фінансова свобода. Більшість неприємностей пов'язана із занепокоєнням про гроші.
5. Високі цілі й ідеали, що складають зміст вашого життя.
6. Самопізнання та самосвідомість, що йдуть рука об руку з внутрішнім щастям і зовнішніми досягненнями.
7. Відчуття самореалізації або того, що ви стаєте тим, ким хочете стати.

Об'єднайте учнів у пари та організуйте обговорення результатів роботи.

У тих самих парах запропонуйте учням по черзі (по 2 хв.) викласти одне одному свої міркування на тему: «Як стати успішною людиною» та скласти спільний перелік того, про що вони говорили. Далі запросить учнів представити свій перелік іншій парі та визначити спільне й відмінне, а потім порівняти з порадиником. Якщо в четвірках з'являться слухні думки, запропонуйте їм доповнити порадиник (роздавальний матеріал №2).

Роздавальний матеріал № 2.

ЯК СТАТИ УСПІШНОЮ ЛЮДИНОЮ

1. Не втрачай можливостей. Якщо перед тобою перешкоди, знайди вихід з ситуації, придумай можливі кроки з їх усунення.
2. Не відкладай дії на потім. Годі жити мріями, дій у теперішньому часі.
3. Не обмежуйся тим, що маєш на зараз. Успішні люди завжди прагнуть більшого, тож не зупиняйся на досягнутому.
4. Не залишайся ниць, якщо впав. Успішні люди підніматимуться щоразу як впадуть — це прояв сили волі, наполегливості, необхідними для досягнення мети. На своєму шляху ти раз у раз зустрінатимеш людей, готових підставити підніжку. Тож загартовуй свій характер.
5. Визначайся зі своїми пріоритетами: Які вони? На що ти найбільше витрачаєш часу? Чи збігаються твої пріоритети з місцем, де ти проводиш багато часу? Якщо це так, це чудово! А якщо ні, то старанніше попрацюй над своїми пріоритетами й негайно позбудься всього, що заважає тобі займатися улюбленою справою. Адже відчути себе по-справжньому успішною людиною ти зможеш лише тоді, коли будеш витрачати свій час на те, що приносить тобі задоволення.
6. Плануй свій день. Час — це найцінніший і незамінний ресурс. Тобі слід планувати кожний свій день. Щоденний графік допоможе виділяти потрібну кількість годин для зосередження на твоїх головних пріоритетах, а також виявити те, на що ти витрачаєш час даремно.
7. Будь чесним перед людиною в дзеркалі. Адже бути чесним із самим собою — один із секретів успішних людей.

Об'єднайте учнів у малі групи (або залиште їх працювати у тих самих четвірках) та запросіть порівняти якості успішної й неуспішної людини, заповнюючи пусті рядки в таблиці (роздавальний матеріал № 3).

Роздавальний матеріал № 3.

Якості людини	
успішної	неуспішної
шукає можливості	шукає відмовки і перешкоди
?	відкладає дію на потім
прагне більшого	?
впаде і знову підніметься	боїться впасти, зробити помилку, а якщо падає, то вже не прагне піднятися
є самовмотивованою	?
?	боїться ризикувати
терпляча, готова довго йти до своєї мети	хоче все і відразу
вірить в себе	вірить словам інших про себе
слідuje поклику великої мрії	?

Запропонуйте учням визначити Топ-3 якості успішної людини та презентувати складений перелік іншій групі.

Запросіть учнів індивідуально, використовуючи перелік, записати в зошиті якості, які б вони хотіли сформувані у себе та охочих озвучити свої міркування на загальне коло (вислухайте 3-4 учнів).

Запропонуйте учням прокоментувати одне із висловлювань:

Успіх вдаряє в голову, невдача вдаряє в серце (Лоуренс Джонстон Пітер, канадський педагог)

Успіх не є ключем до щастя. Щастя — ось ключ до успіху. Якщо ви любите те, що робите, ви будете успішним (Альберт Швейцер, німецький філософ, музикант, лікар, місіонер, лауреат Нобелівської премії миру)

Успіх — це не стільки те, що ми маємо, скільки те, ким ми стаємо в результаті (Джим Рон, американський підприємець, філософ бізнесу)

Зберіть думки учнів на загальне коло (вислухайте коментарі 3-4 учнів щодо різних висловлювань).

Підсумкова частина

Попросіть учнів протягом 5 хв. записати відповіді на такі запитання:

1. *Що я вже знаю про успіх? 2) Чого ще мені треба знати/вміти для досягнення життєвого успіху? 3) Як можна використати ці знання й уміння в житті?* За наявності часу запросіть охочих озвучити свої записи на загальне коло.

ДО РОЗДІЛУ 2. ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Практичне заняття з теми: ЧОМУ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ Є ОСНОВОЮ ДЕМОКРАТІЇ⁹⁴

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке права людини та називати види прав людини;
- характеризувати взаємопов'язаність прав людини і демократії;
- ділитися власними ідеями щодо проблем реалізації й захисту прав людини в Україні і світі;
- висловлювати власне ставлення до прав людини як загальнолюдської цінності.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть заняття з коротких відповідей учнів на запитання: *У яких шкільних предметах згадувалось про права людини? Що таке права*

---

⁹⁴ використано матеріали: Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії: уроки громадянської освіти / За ред. О.І.Пометун. К.: АПН, 2001. 128 с.

людини? Які покоління прав людини ви знаєте? Які види прав і свобод людини за сферою життєдіяльності людини розрізняють? Відведіть на цю роботу 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням пригадати, які права людини називають позитивними, а які — негативними. Запросіть їх індивідуально опрацювати розділ II Конституції України та скласти в зошиті таблицю (роздавальний матеріал №1), вписавши кілька прикладів прав та зазначивши номер статті.

Роздавальний матеріал № 1.

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

негативні права і свободи	позитивні права

Об'єднайте учнів у пари та запропонуйте їм порівняти результати роботи, а потім разом обговорити зафіксовані в статтях 21 та 22 Конституції України принципи прав людини й записати значення 2 із них: *невідчужуваність; рівність; непорушність; невичерпність.*

Запросіть учнів індивідуально протягом 7 хв. опрацювати фрагмент публіцистичного тексту (роздавальний матеріал №1), зробивши на полях такі позначки: «+» — добре відома інформація; «-» — нова інформація; «!» — емоційно для мене забарвлена інформація; «?» — хочу дізнатися більше.

Роздавальний матеріал № 1.

ПОПУЛЯРНО ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Про права людини сьогодні говорять усі. Це словосполучення використовують політики, журналісти, юристи настільки часто, що воно стало звичним для нашої свідомості. При цьому терміни «права», «свобода» тлумачаться як завгодно: правами людини називають і можливість торгувати в людному місці, і претензії на більш високу зарплату, і небажання платити податки, і демонстрацію мундиру з вигадливою свастикою... І одна з причин цього явища — це споконвічна розпливчастість, почасти двозначність того, що усталено називають концепцією прав людини.

Права людини можна визначити як права, властиві природі людини, без яких вона не може існувати як людська істота. Права людини й основні свободи дають нам можливість розвитку і використання наших

людських якостей, нашого інтелекту, наших талантів і совісті, задовольняють наші духовні й інші потреби.

Відмова в наданні людині прав і свобод — це не особиста трагедія окремої людини, а підґрунтя соціальних і політичних безладів, на якому проростає насіння насильства і конфліктів у суспільстві та між державами. Загальна декларація прав людини проголошує, що людська гідність «є основою свободи, справедливості і загального миру».

Власне кажучи, права людини є правами, якими ми маємо вже тому, що ми люди. Ця начебто проста ідея, однак, має істотні соціальні і політичні наслідки.

Права людини з тої простої причини, що вони лише такі й не більш того, є універсальними, рівними і невід’ємними. Вони належать усім людям на планеті. Або ти людина, або ти не людина. Те ж саме з правами — або як людина ти маєш права людини, або не володієш ними. І позбавитися цих прав так само неможливо, як перестати бути людиною, як би нелюдяно до тебе не ставилися.

Кожна людина має права людини, що захищають її від держави й суспільства, створюють певні рамки для політичної організації і визначають рівень політичної легітимності. За систематичного недотримання прав людини вимоги цих прав можуть бути революційно-позитивними. Навіть у суспільствах, де права людини в цілому поважають, вони постійно тиснуть на уряд, і тим самим забезпечують своє дотримання. Історія людства є історією боротьби за права людини.

Поширення прав людини у світі не є природним чи невідворотним процесом. Ще зберігаються у світі диктатури, і вони можуть виявитися дуже живучими. Однак головний урок людства полягає в тому, що коли людям надається шанс вибору, вони вибирають визнані міжнародною спільнотою права людини. І, як свідчить сучасна історія, в світі залишається все менше режимів, спроможних відмовити своїм громадянам у праві зробити такий вибір...

По витіканню часу обговоріть у загальному колі результати роботи учнів відповідно позначок. Запитання, які в них виникли, запишіть на окремому великому аркуші паперу (з цих запитань можна запропонувати учням підготувати міні доповіді на наступний урок).

Запропонуйте учням коротко пригадати (можна обмежитись одним запитанням на вибір): *Що лежить у природі прав людини? Коли виникла і як розвивалася ця ідея (назвіть кілька історичних документів та імен)? Які документи закріплюють права людини на міжнародному рівні?*

Запросіть учнів індивідуально визначити власну позицію («згоден/ згодна», «не згоден/не згодна», «це складне для мене питання») щодо такого проблемного запитання: *Чи залежить реалізація й захист прав людини від її особистої ініціативи?*, записавши 2-3 аргументи.

Тепер об'єднайте учнів у 3 групи відповідно тій чи іншій позиції. Запропонуйте їм обговорити напрацьовані аргументи та сформулювати два найвагоміших від групи. Проведіть міні дискусію в загальному колі.

Запросіть учнів індивідуально обрати одне із трьох запитань і дати обґрунтовану відповідь на нього: 1) *Чи будь-яку несправедливість можна пояснити мовою прав людини? Чому?* 2) *Чи є права людини основою демократії? Чому?* 3) *Чому права людини вважають загальнолюдською цінністю?* Запросіть охочих озвучити свої міркування на загальне коло (надайте слово 3-4 учням).

Підсумкова частина

Обговоріть із учнями в загальному колі (чи запропонуйте їм це письмово) такі запитання: 1) *Що ви вже знаєте про права і свободи людини?* 2) *Про що ви хочете дізнатися більше або чого навчитися?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?*

Практичне заняття з теми: ЯК ЗВЕРТАТИСЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ⁹⁵

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- називати права людини, які можна захистити в Європейському суді;
- характеризувати Європейський суд з прав людини як наддержавний юрисдикційний орган;
- описувати процедуру звернення до Європейського суду з прав людини;
- ділитися власними ідеями щодо захисту прав людини в Європейському суді;
- висловлювати власне ставлення до ініціативності людини в реалізації й захисті прав і свобод.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть заняття з коротких відповідей учнів на запитання: *Коли набула чинності Європейська Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини? Який регіональний юрисдикційний орган створено*

---

95 використано матеріали: Пометун О.І., Ремех Т.О. Права людини : навч. посіб. для 10(11) кл. / О.І.Пометун, Т.О.Ремех. К.: Літера ЛТД, 2008. 192 с.

для захисту ЄКПЛ? Із якого моменту (року, події) громадяни України отримали право й можливість звертатись до ЄСПЛ?

Відведіть на цю роботу 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запитайте в учнів: *Що вам відомо про Європейський суд з прав людини?* Після 2-3 відповідей запропонуйте їм порівняти їхні думки з текстом (роздавальний матеріал №1).

Роздавальний матеріал № 1.

ЯКІ ПРАВА МОЖНА ВІДСТОЯТИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ

Європейський суд з прав людини (м. Страсбург, Франція) належить до європейської системи захисту прав людини. Це юрисдикційний орган, що працює на постійній основі. Його повноваження, визначені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, поширюються на всі питання, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції і Протоколів до неї.

Суд — наднаціональна міжнародна установа, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами — сторонами Конвенції.

Європейський суд захищає лише права, зафіксовані в Європейській Конвенції, як-от: право на життя; на свободу й особисту недоторканність; на вільне пересування; свобода думки і слова; свобода совісті, релігії, вираження поглядів; право на мирні збори; на об'єднання й асоціації; на створення сім'ї, повагу особистого і сімейного життя; на справедливий судовий розгляд; на мирне володіння майном; заборона дискримінації, катувань, рабства і примусової праці;

неприпустимість покарання без закону.

Європейський суд ухвалює рішення стосовно тих держав-порушниць, що приєдналися до неї й додаткових Протоколів. Його рішення є обов'язковими, вони носять характер прецеденту.

Коротко обговоріть результати роботи учнів за таким запитанням: *Що нового про Європейський суд з прав людини ви дізналися?*

Значте, що багато висловів, крилатих фраз щодо прав, явищ і фактів стали класикою юриспруденції. Одним із таких є «Pro domo mea (sua) — для себе; в особистих інтересах; на захист своїх справ. Запросіть учнів у парах прочитати положення нормативного акту та відповісти на запитання: *Яке право людини закріплює стаття Конституції України? Яким правилом, виробленим міжнародним звичаєм, мають керуватися громадяни України при зверненні до Європейського суду?*

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ. СТАТТЯ 55.

Права і свободи людини і громадянина захищаються судом...

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна...

Запропонуйте учням у парах подумати й записати в зошит відповідь на запитання: *Чому кількість звернень громадян України до ЄСПЛ зростає?* Потім запропонуйте учням порівняйте свої думки з думками іншої пари.

Об'єднайте учнів у групи та запропонуйте їм опрацювати текст (роздавальний матеріал №2) та на його основі скласти пам'ятку «Як звернутися до Європейського суду з прав людини» (можна також скористатися посиланням сайту Міністерства юстиції України: <http://old.minjust.gov.ua/12704#3>). Організуйте презентацію результатів роботи груп на загальне коло.

Тепер запропонуйте разом скласти спільну пам'ятку від класу та після заняття розмістити її на сайті школи або органу місцевого самоврядування (попередньо узгодивши це з адміністратором сайту).

Роздавальний матеріал № 2.

ЯК ПОДАТИ ПЕТИЦІЮ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ

Європейський суд розглядає лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав (одного або кількох).

Суд розглядає заяви, що надійшли від громадян, груп громадян (у випадку порушення однакового для них права одним й тим самим державним органом чи посадовою особою), іноземців та осіб без громадянства. Недержавні юридичні особи можуть скаржитися до Європейського Суду щодо порушення права власності, свободи асоціацій, а ЗМІ — щодо порушення свободи вираження своїх поглядів.

Суд може приймати до розгляду й скарги щодо дій фізичних осіб і недержавних організацій, але лише тоді, коли визначить, що держава зобов'язана була захистити людину від цих порушень. Це, як правило, скарги щодо порушення права на свободу вираження поглядів, права на приватність, права на власність.

Форма, в якій викладено скаргу, є довільною. Зазвичай суд розглядає заяви, що надійшли на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи. Од-

---

нак до розгляду приймаються й заяви на зразок «в Європу» або «тому, хто може допомогти».

До петиції висуваються такі вимоги: 1) скарга не повинна бути безпідставною — заявник має розкрити наявність порушення права державою-відповідачем; 2) заява не має містити заздалегідь неправдивої інформації чи писатися в образливій для держави-відповідача формі або порушувати правило конфіденційності; 3) петиція не може бути анонімною, однак заявник має право вимагати від суду не розголошення його істинного імені (заявникові може присвоюватися псевдонім); 4) суд не розглядає петицій, що по суті своїй є аналогічними вже розглянутим або які вирішені іншими міжнародними правозахисними органами. Після прийняття петиції секретаріат суду надсилає заявникові офіційний бланк, який він має ретельно заповнити (бланк формуляра заяви (чинний із 2016 року) викладений на сайті ЄСПЛ українською мовою за покликанням: <http://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/forms/ukr&c>).

Грамотно скласти петицію допоможе правник (юрисконсульт, адвокат, захисник), послугами якого варто скористатися заявнику.

У тих самих групах запропонуйте учням проаналізувати поетапно справу, розглянуту ЄСПЛ та рішення в ній (роздавальний матеріал №3) (чи проаналізувати будь-яку іншу справу, скориставшись, наприклад, сайтом Міністерства юстиції України: <http://old.minjust.gov.ua/19613>) за відповідними запитаннями й завданнями.

Роздавальний матеріал № 3.

1. Прочитайте фабулу справи та визначить, які права Федорова було порушено. Назвіть судові інстанції, що мав пройти Федоров перед зверненням до ЄСПЛ. Спрогнозуйте рішення ЄСПЛ. Запишіть відповіді.

СПРАВА ПРО... ФЕДОРОВ І ФЕДОРОВА ПРОТИ УКРАЇНИ

Володимир Федоров конфліктував і вчиняв бійки з сусідами. За такі діяння він був засуджений до умовного позбавлення волі. Через певний час за заявою сусідки додому до Федорова приїхав лікар-психіатр районної лікарні й провів коротку бесіду з ним та діагностував його психічний розклад. На підставі скарг односельчан Федорова головний лікар районної лікарні направив районному відділу міліції (подібний орган тепер зветься «поліція») лист з проханням посприяти госпіталізації заявника. Через кілька днів Володимира Федорова із застосуванням сили було доправлено до психіатричної лікарні. Під час примусової госпіталізації заявнику було зламано щелепу, а його дружині, Тетяні Федоровій,

---

яка «відбивала» чоловіка у міліціонерів, завдано легких тілесних ушкоджень. Психіатричну лікарню Федоров залишив наступного як особа, що не потребує стаціонарного лікування.

Працівники міліції стверджували, що заявник сам собі заподіяв тілесні ушкодження, вдарившись головою об машину швидкої допомоги, коли опирався працівникам міліції, які намагались посадити його в автомобіль.

Федоров звернувся до суду. Суд першої інстанції встановив, що психічний огляд і встановлення діагнозу були незаконними. Проте далі апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції, а касаційний — залишив у силі рішення апеляційного суду. Федорови звернулись до Європейського Суду з прав людини.

Запросіть учнів представити результати роботи груп на загальне коло.

2. *Прочитайте рішення ЄСПЛ. Чи співпали ваші міркування щодо справи Федорова у 1-й частині аналізу ситуації? Що для вас виявилось неочікуваним?*

Європейський суд встановив порушення: 1) ст. 3 Конвенції у зв'язку з тим, що розслідування відповідних скарг Федорових було неефективним; 2) ст. 8 Конвенції у зв'язку з тим, що спосіб, у який заявника було піддано психіатричному огляду та діагностовано психічний розлад, не відповідав закону; п. 1 ст. 6 Конвенції стосовно заявника у зв'язку з тим, що під час розгляду апеляційним судом справи заявника не було дотримано принципу рівності сторін (судовий розгляд справи заявника відбувався за його відсутності).

У своєму рішенні Європейський суд, зокрема, зазначив таке: «незалежно від того, спричинив (...) заявник тілесні ушкодження сам собі, внаслідок ударів об різні предмети (...), чи вони були нанесенні співробітниками міліції (...), Уряд не зміг довести, що ці пошкодження могли бути отримані внаслідок застосування сили, доречної у даних обставинах».

Європейський Суд з прав людини постановив: держава-заявник має виплатити: Федорову В.Г. — 15 000 євро, Федоровій Т.С. — 2000 євро і плюс будь-які податки, що нараховуватимуться на ці суми.

Запросіть учнів представити результати роботи груп на загальне коло.
Підсумкова частина

Обговоріть з учнями в загальному колі такі запитання: 1) *Що ви вже знаєте про Європейський суд з прав людини?* 2) *Чого ви навчилися під час заняття?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?* 4) *Про що ви розповісте батькам, іншим представникам вашої родини після заняття?*

Практичне заняття з теми: ЯК ЗАХИЩАЮТЬ ПРАВА ДИТИНИ

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, чому діти потребують особливих прав;
- називати державні органи й установи, що опікуються правами дитини;
- ділитися власними ідеями щодо проблем реалізації й захисту прав дитини;
- висловлювати власне ставлення до прав дитини як особливої групи людських прав.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть заняття з коротких відповідей учнів на запитання в загальному колі: *Що таке права дитини? У якому міжнародному документі закріплені права дитини?* Відведіть на цю роботу 3—4 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запросіть учнів протягом 7 хв. індивідуально заповнити опитувальник (роздавальний матеріал № 1).

Роздавальний матеріал № 1.

ОПИТУВАЛЬНИК

Із чим Ти стикаєшся стосовно прав дітей	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто
а. На уроках окремих предметів вивчаються права людини та права дитини	☐	☐	☐	☐
б. У школі проводяться позакласні заходи, присвячені правам дітей	☐	☐	☐	☐
в. Я можу знайти інформацію щодо захисту прав дитини в шкільній бібліотеці, навчальному кабінеті, на сайті школи	☐	☐	☐	☐
г. На батьківських зборах мої батьки обговорюють із педагогами питання прав дітей	☐	☐	☐	☐
д. Коли я щось роблю, я задумуюсь над тим, щоб моя поведінка відповідала приписам законів	☐	☐	☐	☐
е. Мене цікавить робота державних органів, що працюють з дітьми	☐	☐	☐	☐

Якою є Твоя особиста думка/позиція з проблем прав дитини

	<i>Повністю не згоден/не згодна</i>	<i>Не згоден/Не згодна</i>	<i>Згоден/Згодна</i>	<i>Повністю згоден/Згодна</i>
а. Я знаю більше про свої права, аніж мої однолітки	☐	☐	☐	☐
б. Коли обговорюються питання, пов'язані з правами дітей, мені зазвичай є що сказати	☐	☐	☐	☐
в. Я розумію більшість соціальних проблем суспільства, пов'язаних із захистом прав дитини	☐	☐	☐	☐
г. Я знаю, куди звернутись у разі необхідності захистити права дитини	☐	☐	☐	☐
д. Нам не потрібно захищати свої права і свободи, адже це справа держави.	☐	☐	☐	☐
е. У нашій державі закони не захищають дітей належним чином	☐	☐	☐	☐

Із ким Ти спілкуєшся стосовно прав дитини

<i>Я обговорюю теми, пов'язані з правами дитини, з...</i>	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Іноді</i>	<i>Часто</i>
а....своєю родиною	☐	☐	☐	☐
б....своїми близькими друзями	☐	☐	☐	☐
в....своїми знайомими	☐	☐	☐	☐
г....людьми, думки яких відрізняються від моїх	☐	☐	☐	☐
<i>Я неохоче спілкуюсь з тем щодо прав дитини, тому, що...</i>	<i>Повністю не згоден/згодна</i>	<i>Не згоден/не згодна</i>	<i>Згоден/згодна</i>	<i>Повністю згоден/Згодна</i>
а... я не люблю/уникаю суперечок	☐	☐	☐	☐

б... я боюсь, що мене сприйматимуть як невігласа	☐	☐	☐	☐
в... це породжує вороже ставлення до мене	☐	☐	☐	☐
г... мене хвилює, що люди подумають про мене	☐	☐	☐	☐

Як Ти налаштований/налаштована реалізувати і захищати свої права і свободи в майбутньому

Коли я досягну відповідного віку, я буду...	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто
а...голосувати на виборах	☐	☐	☐	☐
б...приймати участь у вирішенні соціальних питань життя місцевої громади	☐	☐	☐	☐
в... приймати активну участь у вирішенні політичних питань держави	☐	☐	☐	☐
г...приймати участь у програмах допомоги дітям	☐	☐	☐	☐
д... звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування з заявами, скаргами, пропозиціями	☐	☐	☐	☐
е... приймати участь у роботі органів самоврядування (в класі, школі, громаді)	☐	☐	☐	☐

Об'єднайте учнів у пари й запропонуйте їм порівняти результати роботи та відповіді на такі запитання: *Чому діти потребують спеціальних прав? Які державні інституції в Україні опікуються захистом прав дітей?* Організуйте представлення результатів роботи пар учнів на загальне коло.

Об'єднайте пари в четвірки й запропонуйте їм виконати поетапно таке завдання:

1. *Знайдіть на електронних ресурсах Укази Президента України «Про Уповноваженого Президента України з прав дитини» та «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини». Ознайомтеся зі статтями цих документів, присвяченими завданням (повноваженням) цієї посадової особи. Коротко прокоментуйте їх.*

2. У групах, використовуючи електронні пошукові системи, складіть інформаційну довідку (можна використати іншу форму — буклет, порадник):

**ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ, УСТАНОВИ ТА НЕДЕРЖАВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ
НАШОГО МІСТА/РАЙОНУ, ЩО ОПІКУЮТЬСЯ ПРАВАМИ ДІТЕЙ**

назва	адреса	телефони, сайт

Організуйте презентацію результатів роботи груп у загальному колі. Запропонуйте учням розмістити цю інформацію на сайті школи (попередньо узгодивши з адміністратором сайту) або в шкільній стіннівці чи виготовити тематичні буклети.

Запросіть учнів, працюючи в тих самих групах, проаналізувати: групи за №№1,3,5 «Справу про... прапорці» (роздавальний матеріал №2); групи за №№2,4,6 «Справу про... несекретну таємницю» (роздавальний матеріал №3), відповівши на такі запитання: *Чи порушені права дитини в цій ситуації? Чому ви так думаєте? Якщо права дитини порушено, то які саме?*

Роздавальний матеріал № 2.

СПРАВА ПРО... ПРАПОРЦІ⁹⁶

У листопаді місцева влада містечка N. вирішила влаштувати теплий дружній прийом делегації депутатів парламенту іноземної держави. За наказом Департаменту з питань управління освіти учні 5-11 класів усіх місцевих шкіл із самісінького ранку замість уроків мали прибути на центральну вулицю міста в супроводі кураторів класів для створення так званого «живого коридору». Кожний учень згідно наказу мав тримати у руці прапорця та енергійно розмахувати ним. Участь учнів у такому заході попередньо з батьками не узгоджувалась. Не передбачалося й скасування наказу в разі погіршення погодних умов.

96 використано матеріали: Пометун О.І., Ремех Т.О. Права людини : навч. посіб. для 10(11) кл. / О.І.Пометун, Т.О.Ремех. К. : Літера ЛТД, 2008. с.36.

СПРАВА ПРО... НЕСЕКРЕТНУ ТАЄМНИЦЮ

Серед батьків учнів новоствореного класу державного освітнього закладу стали ходити чутки про те, що в клас зараховано дитину, хвору на СНІД. Занепокоєні здоров'ям власних дітей, батьки створили в соціальній мережі групу, в якій активно обговорювали це питання, висували ті чи інші гіпотези та плануючи варіанти дій.

За кілька днів такого обговорення було вирішено створити групу батьків-активістів, яка звернулася листом до міського управління охорони здоров'я з вимогою негайно повідомити їм прізвище цієї дитини.

За 25 днів батьки-заявники отримали офіційного листа, в якому з посиланням на чинне законодавство їм було відмовлено в наданні такої інформації. Тоді група батьків влаштувала галасливий пікет під будівлею місцевої державної адміністрації, в якій розміщувалися управління освіти й охорони здоров'я. Врешті-решт, начальник управління освіти, не витримавши галасу й тиску батьків, наприкінці робочого дня вийшов до пікетувальників і усно повідомив їм прізвище учня, який мав цей діагноз.

Організуйте презентацію результатів роботи груп таким чином: доповідач однієї групи кожного варіанту (почережно) представляє групу рішення, доповідачі інших груп, що виконували таке ж завдання, коментують.

Підсумкова частина

Запропонуйте учням повернутися до опитувальника й протягом 3 хв. позначити запитання, на які вони б зараз відповіли інакше. Запросіть охочих поділитися думками на загальне коло.

або

Попросіть учнів протягом 5 хв. написати в зошиті відповіді на такі запитання: 1) *Що я вже знаю про права дитини?* 2) *Про що я хочу розповісти своїм батькам, іншим дорослим представникам родини?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?* За наявності часу надайте слово 2-3 учням.

Практичне заняття з теми: ЯКОЮ Є РОЛЬ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ПРАВОЗАХИСНИКІВ

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- *пояснювати різницю між правоохоронними органами й правозахисними організаціями;*

-
- описувати основні напрями діяльності правозахисних організацій та наводити приклади;
  - ділитися власними ідеями щодо проблем, із якими стикаються правозахисні організації та правозахисники в обстоюванні прав людини;
  - висловлювати власне ставлення до суспільної значимості діяльності правозахисних організацій і правозахисників в Україні й світі.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть заняття з того, що запишіть на дошці словосполучення *правозахисні організації*. Запитайте в учнів, що означає це словосполучення. Їхні думки запишіть. Тепер попросіть учнів визначити різницю між правозахисними організаціями й правоохоронними органами в Україні (поліція, СБУ, прокуратура). Висловлені думки запишіть.

Відведіть на цю роботу 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням у парах опрацювати текст (роздавальний матеріал №1), виписати основні завдання правозахисних організацій та відповісти на запитання: *Чи потребує цей перелік доповнення? Якщо так, то що, на вашу думку, слід додати?*

Роздавальний матеріал № 1.

ДЛЯ ЧОГО СТВОРЮЮТЬ ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Правозахисні організації є особливим видом недержавних (неурядових) організацій, діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав і свобод людини, ефективний контроль за їх дотриманням державою, її органами і посадовими особами. Основні напрями діяльності такі: захист прав людини в конкретних ситуаціях, громадські розслідування порушень прав людини державними органами, надання допомоги жертвам порушень прав людини; поширення інформації про права людини, правове виховання, аналіз (моніторинг) стану прав людини.

Предметом контролю правозахисних організацій є поточна державна політика в галузі прав людини, рішення, дії/бездіяльність державних органів та їх посадових осіб, які порушують права і свободи людини чи створюють перешкоди для здійснення людиною своїх прав і свобод, або людину незаконно залучають до виконання яких-небудь обов'язків чи незаконно притягають до юридичної відповідальності. Ці порушення,

---

перешкоди і примус можуть бути системними, тобто стосуватися групи людей. Тому правозахисні організації розглядають заяви і скарги фізичних осіб та юридичних осіб, звернення групи людей, а також проводять розслідування за власною ініціативою.

Правозахисні організації активно діють на захист прав людини та громадських інтересів, сприяючи при цьому зменшенню організованого насильства над людиною, здійснюваного державою (її органами та посадовими особами).

Об'єднайте пари по три та запросіть учнів у такій групі обговорити результати роботи з текстом.

Далі запропонуйте учням, працюючи в тих самих групах, використати електронні ресурси й скласти на аркуші паперу перелік (до 3-4 позицій) правозахисних організацій, що діють на різних рівнях — міжнародному, всеукраїнському, регіональному, указавши питання, які вони розв'язують.

ПРАВЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

назва	рівень	сфера діяльності	офіційний сайт

Запросіть доповідачів груп прикріпити аркуші з результатами роботи на дошку. У загальному колі обговоріть запитання: *Які у вас враження від роботи? Чому, не зважаючи на існування міжнародних, регіональних та національних (на державному рівні) механізмів захисту прав людини, чисельність правозахисних організацій сьогодні є значною?*

Об'єднайте учнів у трійки (або залишіть їх працювати в тих самих групах) і запропонуйте їм поетапно виконати таке завдання:

1. Пригадайте та запишіть імена (3-4) відомих правозахисників.
2. Складіть протягом 3-4 хв. перелік якостей (4-5) та вмінь (4-5), якими має володіти людина, яка здійснює правозахисну діяльність: *особисті якості; уміння й навички.*
3. Представте результати роботи іншій трійці/групі.

Організуйте обговорення з учнями запитання: *Чи можна назвати активну діяльність правозахисника громадянським подвигом? Чому?.*

Запросіть учнів індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №2) і визначити власну позицію щодо викладеного в ньому — «згоден/згодна», «не згоден/не згодна» та записати 2-3 аргументи на її підтримку.

Тепер об'єднайте учнів у 2 групи (якщо учнів багато — в 4 (по 2 з кожної позиції) відповідно тій чи іншій позиції. Запропонуйте в групах обговорити аргументи та сформулювати 2-3 найвагоміших від групи. Проведіть міні дискусію в загальному колі.

Роздавальний матеріал № 2.

ПРАВОЗАХИСНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА СУСПІЛЬСТВО

Відносини правозахисних організацій з іншою частиною громадянського суспільства є специфічними й можуть бути далеко не безхмарними. Недержавна організація захищає інтереси громадян, а оскільки конфлікти інтересів у суспільстві неминучі, то правозахисні організації за природою своєї діяльності мусять залагоджувати ці конфлікти. Фактично правозахисні організації мають відігравати роль буфера між суспільством, державою та різноманітними суспільними групами. При цьому може трапитись і ситуація, коли правозахисники відстоюватимуть інтереси держави у випадку загрозової поведінки яких-небудь екстремістських, радикальних структур суспільства.

Підсумкова частина

Попросіть учнів протягом 5 хв. написати в зошиті відповіді на запитання: 1) *Що я вже знаю про правозахисні організації та правозахисників?* 2) *Про що я хочу дізнатися більше або чого навчитися?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?* За наявності часу надайте слово 2-3 учням.

ДО РОЗДІЛУ 3. ЛЮДИНА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Практичне заняття з теми: ЧОМУ РІЗНОМАНІТНІСТЬ — ЦЕ РЕСУРС⁹⁷

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке різноманітність і в чому вона виявляється;*
- характеризувати різноманітність як ресурс людського суспільства та наводити приклади;*
- ділитися власними ідеями щодо проблем співжиття різних людей;*
- висловлювати власне ставлення до збереження різноманітності людей в суспільстві.*

---

97 використано матеріали: Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для 10(11) класів / О.Пометун, І.Сущенко, І.Баранова ; за ред. О.Пометун. К.: Педагогічна думка, 2016. С.23-27.

Хід заняття

Вступна частина

Попросіть учнів принести на заняття по одній картоплині. Розпочніть заняття з вправи за таким алгоритмом:

Покладіть свої картоплини в один кошик або коробку. Нехай кожний і кожна візьмуть з кошика по одній картоплині. Уважно придивіться до неї, спробуйте пізнати її, «подружитися» з нею. За бажанням представте свого «друга» класові, розповідаючи про те, скільки йому років, сумний він чи щасливий і як він став таким, яким є. Покладіть всі картоплини знов у кошик і перемішайте їх. Після того, як вони будуть викладені на стіл, спробуйте відшукати свого картопляного «друга».

Обговоріть з учнями в загальному колі: *Чи вдалося вам відшукати свою картоплину? Що вам потрібно було, для того, щоб легко її впізнати? Які думки відносно груп людей у суспільстві у вас викликала ця вправа?*

Запропонуйте учням поміркувати, відповідаючи на запитання, над словами відомого чеського педагога Яна Корчака: *«Я помітив, що тільки нерозумні люди хочуть, щоб усі були однакові. Розумні раді з того, що є день і ніч, літо та зима, молоді й старі, що є метелики та птахи, різнобарвні квіти й різного кольору очі, що є дівчатка й хлопчики. А хто не любить думати, того різноманіття, що змушує думку працювати, дратує».*

Запросіть учнів обговорити такі запитання: *Чи погоджуєтесь ви з його словами, що тільки «нерозумні люди хочуть, щоб усі були однакові»? Чому ви так думаете? Чи подобається вам людське різноманіття навколо вас? Чому? Поясніть свої думки на прикладах.*

Відведіть на цю роботу до 12 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням у парах опрацювати текст (роздавальний матеріал №1) за запитаннями й завданнями до нього: *Що таке різноманітність суспільства? Як ставляться до неї різні люди? На основі тексту визначте, як слід діяти, щоб різноманітність українського суспільства, була ресурсом, а не перешкодою для його розвитку.*

Роздавальний матеріал № 1.

КОЛИ РІЗНОМАНІТНІСТЬ – ЦЕ РЕСУРС

Чи замислювались ви над тим, що інколи ми можемо мати зовсім різні думки (погляди), утім, жодна з них не є єдино правильною. Чи можемо ми вважати когось поганою людиною, виходячи лише з того, що він/вона думають або діють не так, як ми? Всі ми різні, але жодна лю-

---

дина не є більш чи менш людиною, ніж будь-хто інший. Кожна людина є неповторною й має право бути такою.

Особливості окремої людини пов'язані не лише з її індивідуальністю, а й з її належністю до тих чи інших груп. Люди різні за віком, політичними поглядами, регіональними особливостями, етнічними, мовними, релігійними ознаками; вони різняться походженням, соціальним статусом, рівнем освіти тощо. Люди можуть мати різні традиції, різну історичну пам'ять, різні уявлення про майбутнє, різні цінності. Приміром, для одних цінностями є стабільність і збереження того, що було, для інших — розвиток і нові можливості.

Чи може різноманітність бути чинником, що послаблює суспільство? Так, якщо люди живуть у системі координат «Ми — Вони», де «Вони» дорівнює «Чужі». Тоді відмінності перебільшуються і викликають відчуження на кшталт: «Хто не з нами, той проти нас».

Так було у первісні часи, коли людина з іншого племені сприймалась як ворог, що претендує на вашу їжу та територію. Ця первісна логіка продовжує жити в головах окремих людей і цілих спільнот і в XXI столітті, про що свідчать як підліткові бійки, так і військові конфлікти між державами.

Сприйняття різноманітності як загрози веде до намагання «ліквідувати» відмінності в середині спільноти, забезпечити «єдність». Наприклад, коли забороняють ті чи інші релігійні течії або використання той чи іншої мови, тоді не визнають меншини, засуджують носіїв інших поглядів.

А чи може різноманітність бути чинником розвитку і зміцнення суспільства? Звичайно, так! Однак, такий підхід до різноманітності передбачає іншу систему координат: замість стіни між «Ми» і «Вони» з'являється знак додавання «Ми + Вони», «Я + Ти». І вся історія людства демонструє переваги цього підходу.

Для того, щоб африканський джаз став частиною музичної культури світу, іншим народам потрібно було не забороняти його, а слухати і навчатися у африканців навичкам гри. Щоб досягнення стародавньої китайської медицини або індійські практики допомагали лікувати хворих в різних частинах світу, треба було не переслідувати лікарів, а вивчати їхній досвід і поєднувати його з досвідом інших. Отже, різноманітність суспільства, якщо навчитися її використовувати, є цінним ресурсом. Побудована на взаємоповазі співпраця різних груп людей сприяє інноваціям і розвитку, призводить до взаємозбагачення та розширення можливостей.

Різноманітність у суспільстві стає ресурсом для розвитку тоді, коли суспільство демократичне й поважає всіх громадян. А громадяни *свідомо шукають* і знаходять спільне, *не замість* існуючих відмінностей, а *разом* з ними, надаючи кожному і кожній право і можливості бути со-

---

бою. Потрібно лише сприйняти одне одного як партнерів та домовитись про спільні правила співжиття і закони.

Запропонуйте учням індивідуально відповісти на запитання до плакату: *Кому, на вашу думку, адресований плакат? Чим можна пояснити його появу? Чи можна доповнити наведений на плакаті перелік, якщо йдеться про вас? Про що змушує задуматися зміст плакату? До чого, на вашу думку, він закликає?*

На замовлення місцевої влади Кельну в місті з'явився такий плакат:

ТВІЙ ХРИСТОС	-	ЄВРЕЙ,
ТВОЄ АВТО	-	ЯПОНСЬКЕ
ТВОЯ ПІЦЦА	-	ІТАЛІЙСЬКА
ТВОЯ ДЕМОКРАТІЯ	-	ГРЕЦЬКА
ТВОЯ КАВА	-	БРАЗИЛЬСЬКА
ТВОЯ ВІДПУСТКА	-	У ТУРЕЧЧИНІ
ТВІЙ ЛІЧБА	-	АРАБСЬКА
ТВІЙ АЛФАВІТ	-	ЛАТИНСЬКИЙ...
ТАК ХТО ТУТ ІНОЗЕМЕЦЬ: ТВІЙ СУСІД ЧИ ТИ САМ?		

Об'єднайте учнів у групи й запропонуйте їм обговорити запитання: *Що, на вашу думку, означає враховувати людську різноманітність у життєвих ситуаціях?*

Запропонуйте учням скласти перелік правил (із 4-5 позицій), обов'язкових для дотримання людиною (групою людей/групадою), яка намагається врахувати різноманітність і використовувати її ресурс для власного розвитку.

Зберіть результати роботи груп колом ідей.

Запросіть учнів у тих самих групах прочитати ситуацію (роздавальний матеріал №2) та виконати завдання до неї.

Роздавальний матеріал № 2.

СПРАВА ПРО... КЛУБ ОДНОДУМЦІВ

Віталій вступив до університету іншого міста. У гуртожитку, де він оселився, мешкали вітчизняні студенти й студенти-іноземці. Віталій вирішив створити мовний клуб, де можна було б збиратися у вільний час і спілкуватися — по-перше, цікаво дізнаватися про життя інших, а по-друге, можна покращувати навички спілкування іноземною мовою та навчати одне одного. Віталій знайшов однодумців, утім, виявилось,

що справа непроста: пошук приміщення, отримання дозволів, реклама, байдужість інших...

Завдання: *Уявіть себе на місці Віталія та його друзів. У вас є спільна мета — мовний клуб у гуртожитку. Щоб досягти її швидше, варто ефективно використовувати потенціал кожного. У кожної людини є щось, що може стати скарбом для всієї команди: наприклад, здатність переконувати чи вміння малювати, хороша фізична форма чи знання кількох мов. Нехай кожний з групи по черзі назве, чим він володіє. Складіть список «скарбів» вашої групи, заповнюючи таблицю (роздавальний матеріал №2А).*

Роздавальний матеріал № 2А.

ім'я	скарби: особливі якості, знання, вміння	яким питанням по створенню клубу буде займатися відповідно до власних особливостей

Організуйте презентацію результатів роботи груп у загальному колі. Проведіть із учнями обговорення за запитаннями: *Чи легко було «шукати скарби»? Чому? Чи була ця робота важливою особисто для вас? Чому? Що ви додали до своїх уявлень про різноманітність під час спільної роботи?*

Підсумкова частина

Попросіть учнів написати в зошиті (подати усно на загальне коло) власний коментар щодо твердження відомого англійського письменника й журналіста кінця ХІХ — початку ХХ ст. Г. К. Честертона: *«Ми самі заводимо друзів, ми самі створюємо ворогів, і лише наші сусіди — від Бога».*

Запропонуйте учням у зошиті в таблиці коротко представити власні враження від заняття.

плюс (+)	мінус (-)	цікаво (!)
усе, що сподобалось: інформація, форми роботи, емоції, користь і т.п.	усе, що не сподобалось: було надто складним чи нудним, залишилось незрозумілим і т.п.	усе, що викликало інтерес: нові факти, думки, питання й міркування, що з'явилися, і т.п.

За наявності часу надайте слово 3-4 учням (наполягайте, щоб учні зачитували записане, а не переказували).

Практичне заняття з теми: ЯК ОПАНУВАТИ МИСТЕЦТВО СПІЛКУВАННЯ⁹⁸

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке комунікація й спілкування;
- характеризувати способи ефективного спілкування;
- ділитися власними ідеями щодо спілкування як мистецтва;
- висловлювати власне ставлення до важливості спілкування для людей і суспільства.

Хід заняття

Вступна частина

1. Запропонуйте учням пригадати визначення таких термінів: *комунікація, спілкування, активне слухання*. Поставте учням запитання: *Чи важливою для вас є тема нашого практичного заняття? Чому?* Надайте слово 2-3 учням для коротких відповідей.

Відведіть на цю роботу 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням індивідуально прочитати ситуацію (роздавальний матеріал №1), а потім обговорити в загальному колі (групі) запитання: *Чи стикалися ви з подібною ситуацією? Які думки, почуття вона у вас викликає? Що, на вашу думку, варто зробити для розв'язання цієї ситуації?*

Роздавальний матеріал № 1.

ПРО ЩО СПІЛКУЮТЬСЯ НА ФОРУМІ

Нік 1: Цікаво, як взагалі навчитися спілкуватися? Таке відчуття, що між мною та іншими людьми стоїть блок. Я переїхала і пішла у новий 10 клас, дуже хотіла з усіма подружитися, дзвонила, розмовляла.... Але ось минув рік, а я ні з ким не стоваришувалась. Булі літні канікули, а мені ніхто не дзвонив. Свої спроби я залишила, адже зрозуміла, що не потрібна. Може вони винні, може і ні. Чому так вийшло? Не знаю. Я зневірилася в людях.

Нік 2: Складна ситуація! І тут може бути багато причин. Але, як на мене, головне — розібратись, чому постає стіна між тобою і іншими. Може потрібно щось змінити і у собі?

---

⁹⁸ використано матеріали: Пометун О. Кроки до порозуміння : навч. посіб. для 10(11) класів / О.Пометун, І.Сущенко, І.Баранова ; за ред. О.Пометун. К. : Педагогічна думка, 2016. с.6-11.

Запросіть учнів індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №2) та відповісти на запитання: *Чи погоджуєтеся ви з думкою, що спілкуванню варто навчатись? Чому?*

Роздавальний матеріал № 2.

ЧИ ВАРТО НАВЧАТИСЬ ЕФЕКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Спілкування, під яким психологи розуміють взаємодію між людьми з обміну інформацією, досвідом, уміннями і навичками, пронизує всі сфери нашого життя. Воно є природнім для людини. Людина — це суспільна істота, яка може нормально жити і розвиватися лише в суспільстві, лише в спілкуванні з іншими людьми.

Сучасне суспільство надає багато можливостей для інтенсивного спілкування. У нас є теле- і радіостанції, які миттєво передають останні новини! У нас є Інтернет! Є електронна пошта, факси, телефони — звичайні, багатоканальні, мобільні!

Але чи стали люди ефективніше спілкуватися? Ні.

Іноді це призводить до дуже сумних результатів. Коли руйнується спілкування, починаються війни й конфлікти — будь-то сімейне оточення, клас, робоче місце чи глобальна політика.

Роботодавці кажуть, що існують серйозні проблеми з пошуком людей, спроможних ефективно спілкуватися. Можливо, це наслідок того, що навичок спілкування навчають не часто. Натомість учать змагатися, боротися, пробиватися... Однак, не навчають домовлятися, слухати, аргументувати, поводитися толерантно чи просто бесідувати.

Попросіть учнів пригадати життєві ситуації, в яких вони розуміли, що співрозмовник/співрозмовниця їх не слухає. Обговоріть у загальному колі: Якими були ваші відчуття? За якими ознаками можна зрозуміти, що вас не слухають? Що означає слухати активно?. Потім зверніть увагу учнів на пам'ятки (роздавальний матеріал №3) та запропонуйте їм порівняти власні думки з ними.

Роздавальний матеріал № 3.

ЩО ОЗНАЧАЄ «СЛУХАТИ АКТИВНО»

Пам'ятай, що повноцінне спілкування об'єднує дві «мови»: **мову слів і мову тіла.**

Використовуй мову тіла: сідай обличчям до того/тої, з ким говориш, нахилийся вперед, встанови контакт очима.

Застосовуй звуки та жести заохочення: підтримуй співрозмовника/співрозмовницю доброзичливою посмішкою, словами «так-так», «м-м-м...» тощо, хитанням головою.

Використовуй уточнюючі запитання — короткі запитання, що допомагають прояснити ситуацію, уточнити дещо з того, про що розповідає людина. Їх треба застосовувати обережно: коли людина схвильована або роздратована, слід повністю утриматися від будь-яких запитань, а дати їй висловитись.

Чого бажано уникати під час активного слухання:

Перебивати

Демонструвати позою/виразом обличчя про неготовність зараз слухати

Давати поради

Змінювати тему розмови або переводити розмову на себе

Оцінювати людину, яка говорить

Підганяти того/ту, хто говорить

ЯК ВИСЛОВЛЮВАТИ СВОЮ ДУМКУ, ЩОБ ТЕБЕ ЗРОЗУМІЛИ

Пам'ятай, що успіх спілкування залежить від обох сторін, що спілкуються.

Чітко формулюй свою точку зору, підбирай слова, які зрозумілі тобі і співрозмовнику.

Говори від себе «я думаю», «я вважаю», «я відчуваю».

Говори конкретно — не висловлюй загальних або всім відомих речей.

Намагайся **зацікавити** партнера із спілкування.

Надайте слово 2-3 учням для коротких коментарів.

Об'єднайте учнів у пари й запропонуйте їм протягом 2 хв. розказати по черзі одне одному про себе: «У вільний час я люблю...», застосовуючи прийоми активного слухання (попросіть їх не занотовувати те, про що їм розповідає співрозмовник). Потім запропонуйте їм переказати одне одному почуте. Обговоріть з учнями в загальному колі: *Які прийоми активного слухання продемонстрував ваш партнер? Чого вам не вистачало, коли вас слухали? Що вам було легше/важче — розповідати, слухати, переказувати? Чому?*

Підсумкова частина

Запропонуйте учням у загальному колі обговорити відоме висловлювання французького письменника й льотчика Антуана де Сент-Екзюпері: «Єдина реальна розкіш — це розкіш людського спілкування».

Попросіть учнів протягом 5 хв. написати в зошиті відповіді на запитання:

1. *Що я вже вмію у спілкуванні? 2) Чого ще мені треба навчатись для ефективного спілкування? 3) Як можна використати ці знання й уміння в житті?* За наявності часу надайте слово 2-3 учням.

Практичне заняття з теми⁹⁹: ЯК ПОВОДИТИСЬ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ¹⁰⁰

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке конфлікт;
- описувати способи розв'язання конфліктних ситуацій;
- ділитися власними ідеями щодо ролі конфліктів у житті людей і суспільства;
- висловлювати власне ставлення до важливості спілкування для життя людей і суспільства.

Хід заняття

Вступна частина

Запропонуйте учням індивідуально скласти асоціативний куш до слова «конфлікт». Надайте слово 3-4 учням для представлення асоціацій.

Далі запропонуйте учням індивідуально обрати із наведених словосполук ті, які, на їхню думку, характеризують конфлікт, записавши номери пунктів (роздавальний матеріал №1).

Роздавальний матеріал № 1.

Під час конфлікту переважна більшість людей:

1. сперечаються
2. намагаються зрозуміти один одного
3. допомагають одне одному
4. кричать один на одного
5. уважно слухають одне одного
6. підозрюють одне одного
7. намагаються образити одне одного
8. посміхаються
9. поступаються власними інтересами заради іншого
10. звинувачують одне одного

---

⁹⁹ заняття потребує 2 навчальних годин

¹⁰⁰ використано матеріали: Пометун О. Кроки до порозуміння: навч. посіб. для 10(11) класів / О.Пометун, І.Сущенко, І.Баранова; за ред. О.Пометун. К.: Педагогічна думка, 2016. С.17-23.

-
11. ображаються одне на одного
  12. співпрацюють
  13. намагаються перервати розмову
  14. спільно шукають вихід із складної ситуації

Відведіть на цю роботу 4—5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №2), позначаючи ті думки, з якими вони згодні, знаком «+», а ті, які для них суперечливі, — знаком «-».

Роздавальний матеріал № 2.

ЩО ТАКЕ КОНФЛІКТ І ЧИ МОЖНА ЙОГО РОЗВ'ЯЗАТИ

Слово **конфлікт** (від латинського *conflictus* — боротись разом) викликає у більшості людей відверто негативні почуття і думки. Його усталене визначення — це боротьба між двома протилежними сторонами, гостра суперечка в спілкуванні. Більшість людей намагаються не конфліктувати, адже наслідки конфлікту завжди болючі.

Водночас конфлікти — невід'ємна частина нашого життя. Варто зрозуміти, що конфлікт — це нормально. Всі люди різні, і конфлікти є проявом незгоди між двома чи кількома людьми або ідеями. Така незгода вимагає насамперед взаємодії, діалогу. Сторони конфлікту завжди впливають одна на одну — дії однієї сторони викликають «відповідь» словами чи діями іншої сторони. Тому конфлікт може стати початком розвитку гармонійних стосунків, а може реально щось змінити. Але така можливість виникає лише за умови позитивного спілкування, взаємодії між його сторонами.

Об'єднайте учнів у пари й запросіть їх обговорити результати роботи. Далі запропонуйте їм скласти перелік із 3-4 запитань, на які б вони хотіли знайти відповідь на практичному занятті.

Потім об'єднайте учнів у групи та запропонуйте їм виконати таке завдання:

У групах оберіть з переліку найтипівіших причин виникнення конфліктів (роздавальний матеріал №3) одну причину. Наведіть приклади подібних конфліктів з власного життя чи життя ваших знайомих. Зробіть передбачення, як можна було б попередити виникнення конфлікту з такої причини. Запишіть міркування й представте їх на загальне коло.

ЯКИМИ Є НАЙПОШИРЕНІШІ ПРИЧИНИ КОНФЛІКТІВ

Обмеженість ресурсів. Виконуючи ті чи інші дії, люди часто хочуть мати більше ресурсів. Тому, якщо ресурси обмежені, це іноді провокує суперечки.

Невиконання кимось спільного завдання. Якщо одна людина чи група людей залежать у виконанні свого завдання від іншої людини або групи, безвідповідальність когось може призвести до конфлікту.

Неузгодженість інтересів. Якщо люди мають різні інтереси або ставлять перед собою різні цілі, живучи чи працюючи разом або поряд, вони прагнуть задовольнити їх або досягти власних цілей, не узгоджуючи їх з інтересами інших. Почасти це суперечить інтересам чи цілям всієї громади.

Відмінності в життєвому досвіді, цінностях, віці, інших соціальних характеристиках. Такі відмінності часто зменшують рівень взаєморозуміння і співпраці між людьми. Це породжує конфлікт.

Запропонуйте учням обрати з-поміж себе двох «акторів». Доручить їм розіграти невеличку сценку з повсякденного життя, в якій вони використовуватимуть «Ти-повідомлення» (наприклад, один товариш чекає іншого біля потягу, а той запізнюється й прибігає в останню хвилину як потяг має рушити). Далі, не обговорюючи з учнями побачене й почуте, попросіть цих самих учнів відтворити ту ж ситуацію, використовуючи «Я-повідомлення». Подякуйте і організуйте в загальному колі обговорення таких запитань: *До яких наслідків призводить використання моделі поведінки, ґрунтованій на «Ти-повідомленні»? Чи змінилася ситуація з використанням «Я-повідомлення»? Якщо так, то як саме?.* Далі запропонуйте учням порівняти свої міркування з текстом (роздавальний матеріал №4).

ЩО ТАКЕ Я-ТИ-ПОВІДОМЛЕННЯ

Коли виникає конфліктна ситуація, люди зазвичай можуть поводитись двома способами, застосовуючи словесні (вербальні) формули, які називають «Я-повідомлення» і «Ти-повідомлення».

Коли звучить «Ти-повідомлення», то воно має таке емоційне забарвлення, коли людина звинувачує іншу в егоїзмі, недбалості, жадобі, жорстокості, неухважності. У такій діалозі весь час звучить «Ти — така/

такий...», «Ти завжди...» і т.п. «Ти-повідомлення» завжди веде до поглиблення конфлікту.

Проте, у конфлікті можна посісти й іншу позицію, в основі якої лежить «Я-повідомлення». Тоді людина говорить від себе, про себе і свої почуття, постійно вживаючи слова «Коли я бачу, чую..., я відчуваю, що...», «Мені шкода...», «Я думав/думала, що...», «Я хвилювався/хвилювалась, що...», «На майбутнє мені б хотілось...». «Я-повідомлення» часто може усунути конфлікт чи зупинити його.

Поділіть учнів класу на два варіанти й запросіть виконати такі завдання: *Варіант I: індивідуально прочитати текст А (роздавальний матеріал №5), виписати з нього типи поведінки людей в конфліктній ситуації та підкреслити ту поведінку, яка найчастіше характерна кожному з них;*

Варіант II: індивідуально прочитати текст Б (роздавальний матеріал №6), виписати з нього те, що є наслідками конфлікту, навести 2-3 приклади.

Роздавальний матеріал № 5.

А. ЯК ЛЮДИ ПОВОДЯТЬСЯ В КОНФЛІКТНІЙ СИТУАЦІЇ

У житті ми можемо зустрітись із різною поведінкою людей у конфлікті. Хтось намагається ухилитись від нього, перестаючи спілкуватись з протилежною стороною. Дехто прагне «згладити ситуацію», роблячи вигляд, що нічого не сталося і немає причин гарячкувати. Можна зустрітись з тим, що люди (інколи навіть друзі) розв'язують проблеми застосуванням примусу, сили: за допомогою бійки, або погрожуючи силою чи владним становищем дорослої особи, начальника, якимсь авторитетом тощо.

Утім, щоб розв'язати конфлікт і продовжувати мирне співіснування, ми мусимо навчитися досягати консенсусу та компромісу. **Консенсус** (від латинського consensus) — загальна згода із суперечливого питання, до якої приходять учасники обговорення. Досягнення консенсусу (позиції «перемога-перемога») можливо лише за умов визнання обома сторонами відмінностей в думках, готовності ознайомитися з іншими точками зору, з'ясувати інтереси кожної сторони, щоб зрозуміти причини конфлікту і знайти спосіб дій, прийнятний для обох сторін.

Проте консенсус не завжди можливий. Тоді сторони конфлікту можуть піти на взаємні поступки — **компроміс** (від латинського compromissum) — згода на підставах взаємних поступок. Зазвичай консенсус та компроміс ми шукаємо шляхом переговорів.

Б. ЯКІ НАСЛІДКИ КОНФЛІКТУ

Якщо не знайти ефективного способу розв'язання конфлікту, його наслідки можуть породжувати незадоволеність і поганий настрій учасників, їхнє небажання спілкуватись і співпрацювати навіть через певний проміжок часу. З іншого боку, люди можуть шукати поплічників і навіть створити групу незадоволених осіб, продукувати уявлення про іншу сторону як про «ворога»; уявлення про свої цілі як про позитивні, а про цілі іншої сторони — як негативні. Нарешті дуже часто сторони конфлікту надають великого значення «перемозі» в конфлікті, забуваючи про рішення реальної проблеми. Утім така «перемога» частіш за все або примарна, або має надвисоку ціну (витрачені моральні й фізичні сили, час тощо). Якщо не вдалося уникнути конфлікту, попередивши причини його виникнення, розв'язати його простіше на початку.

Далі об'єднайте учнів у пари (по 1 представнику кожного варіанту) й надайте їм 4 хв. для обміну результатами індивідуальної роботи.

Тепер запропонуйте учням сформулювати і записати 2 поради для себе щодо конфлікту (наголосіть, що це мають буди звернення до себе, визначення власних поведінкових моделей на майбутнє). Надайте слово охочим.

Підсумкова частина

Запросіть учнів висловити свою думку стосовно запитання та проілюструйте її прикладом: *Чи може конфлікт бути конструктивним?* Надайте слово 2-3 учням.

Запропонуйте учням сформулювати власні висновки із заняття, обговоривши в загальному колі такі запитання: 1) *Що я вже знаю про конфлікти?* 2) *Чого ще мені треба навчатись для ефективного розв'язання конфліктів?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?* або

Запропонуйте учням обрати (позначити в таблиці) один із смайлів та прокоментуйте його у відповідному стовпці/рядку, відповідаючи на запитання: *Яким було для вас це заняття?*

Супер	Сподобалось	Не сподобалось	Жахливо

ДО РОЗДІЛУ 4. ДЕМОКРАТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ЦІННОСТІ

Практичне заняття з теми: **ЯК БУТИ СВІДОМИМ ВИБОРЦЕМ**¹⁰¹

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- визначати поняття «вибори», пояснювати принципи виборчого права;
- визначати роль виборців у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, контролі за їх діяльністю;
- розповісти, як робити обґрунтований вибір представників до органів державної влади і місцевого самоврядування;
- ділитися власними ідеями стосовно систематичності й прозорості виборів як критерію демократії; абсентеїзму як негативного суспільного явища;
- висловлювати власне ставлення щодо важливості громадян брати участь в політичному житті власної держави.

Хід заняття

Вступна частина

Запропонуйте учням уявити, що завтра відбуватимуться вибори депутатів органу місцевого самоврядування (сільської, селищної чи міської ради) і що вони вже мають право голосувати. Обговоріть з учнями такі запитання: *Хто піде голосувати? Чому ви це зробите? А хто не збирається голосувати? Чому ви ухвалили таке рішення?* Запропонуйте учням поміркувати: *Участь у виборах як виборців, на вашу думку, — це право громадянина чи його обов'язок? Чому?* Вислухайте кілька відповідей.

Відведіть на цю роботу 4-5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

Основна частина

Запропонуйте учням прочитати текст (роздавальний матеріал № 1), поставити до нього запитання та запропонувати їх однокласникам.

Роздавальний матеріал № 1.

ЩО ТАКЕ ВИБОРИ

У демократичній правовій державі єдиним джерелом і носієм державної влади є народ. Народ може здійснювати владу безпосередньо, прямо виявляючи свою волю (наприклад, через референдум) або ж обирати представницькі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, яким народ делегує (передає) владні повноваження.

---

¹⁰¹ використано матеріали: Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії : уроки громадянської освіти / За ред. О.І.Пометун. К. : АПН, 2001. с75.

Способом формування представницьких органів є *вибори*. Вони відбуваються на основі принципів, закріплених в Конституції держави та виборчому законодавстві про вибори. Ці закони закріплюють волю народу, роблять передачу влади від громадян до представницьких органів легітимною (законною).

Розрізняють три виборчі системи (це порядок формування виборних органів держави, спосіб, у який розподіляються депутатські мандати):

- *пропорційна*, за якої виборці голосують за політичні партії, а відсоток голосів, які партія отримує на виборах, визначає відсоток представників цієї партії в парламенті (при цьому партія має подолати встановлену законодавством обов'язкову відсоткову межу («бар'єр», наприклад, набрати більше 5% голосів виборців в окрузі);

- *мажоритарна*, за якої представники від регіональних виборчих округів обираються виборцями цього регіону, а обраним вважається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів виборців;

- *змішана*, за якої проводять вибори й розподіляють одну частину мандатів за пропорційною, а іншу — за мажоритарною виборчою системою.

В окремих державах світу право участі у виборах та можливість бути обраним до органів державної влади й місцевого самоврядування регламентуються так званими *виборчими цензами* — спеціальними умовами надання або обмеження виборчого права (це, наприклад, розмір особистого річного прибутку, рівень освіти, осілість, наявність громадянства, досягнення певного віку, приналежність до певної верстви населення (жінки, військові).

Проведення систематичних і прозорих виборів є одним із основних показників демократичного поступу держави.

Об'єднайте учнів у 6 груп (за літерами алфавіту) й запропонуйте кожній групі проаналізувати по одній позиції з роздавального матеріалу №2 й виконати таке завдання: *Прочитайте окремі положення виборчого «законодавства» уявної держави та визначить: Чи є такі положення демократичними? Чому? Підготуйтеся до представлення своїх міркувань класу.*

Роздавальний матеріал № 2.

ЯК «ПРОТЕСТУВАТИ» ДЕМОКРАТІЮ

А. Право голосу надається виключно чоловікам, оскільки, на думку чоловіків-членів парламенту, жінки не настільки зацікавлені політичним життям, щоб ухвалювати важливі рішення.

Б. Наявність права голосу у громадян залежить від їхнього майнового стану: чим вищий рівень доходів виборця, тим більше виборчих бюлетенів під час голосування він отримує, оскільки заможні громадяни ризикують більше втратити у разі невдалих виборів.

В. Виборці повинні зазначати в бюлетені для голосування всі відомості про себе для того, щоб при підведенні підсумків виборів можна було б визначити, хто і як проголосував.

Г. Вибори Президента тривають доти, поки той кандидат, який програв, утім вважає себе гідним, вимагатиме повторного голосування, щоб дати виборцям шанс остаточно визначитися.

Д. Президент обирається пожиттєво для економії державних коштів, що витрачаються на вибори, та для того, щоб із досвідом він удосконалював свою діяльність.

Ж. Після оголошення початку виборчої кампанії та висування кандидатів лише один з них має доступ до мас медіа. У бюлетенях прізвище цього кандидата підкреслено для того, щоб виборці швидко зорієнтувалися та обрали «правильного» кандидата.

З. Для заощадження часу і коштів на голосування вибори непрямі: громадяни повідомляють про свій вибір спеціальних делегатів, які, як правило, є поліцейськими, а ті передають зібрану інформацію в центральну виборчу комісію, яка підраховує голоси і оголошує результати.

Організуйте представлення результатів роботи груп у загальному колі.

Обговоріть такі запитання: *Чи є порядок проведення виборів, на вашу думку, тестом на демократію? Чому? Чи може організація виборчої кампанії й виборів бути показниками того, що держава є демократичною? Чому?*

Запропонуйте учням поетапно виконати вправу «Як виважено й розумно голосувати».

І етап. *У парах прочитайте текст (роздавальний матеріал №3) і одне одному поясніть, що таке активне і пасивне виборче право.*

Роздавальний матеріал № 3.

ЯКІ ПРИНЦИПИ ВИБОРІВ

Принципи та процедура виборів в Україні закріплені в її законодавстві. Саме зазначені вище принципи роблять вибори в Україні демократичними, надають рівні можливості активної участі всіх громадян у суспільному і державному житті. Виборче право громадян передбачає не лише можливість обирати — *активне виборче право* (з 18 років для дієздатних громадян), а й право бути обраним до органів державної вла-

---

ди — пасивне виборче право громадян України (з 21 року для кандидатів до Верховної Ради; з 35 років для кандидатів на посаду Президента України; з 18 років для кандидатів у органи місцевого самоврядування).

II етап. У парях ознайомтеся зі статтями 70-71 Конституції України (скористайтесь, наприклад, сайтом Верховної Ради України) і поясніть кожний із принципів: загальні вибори; вільні вибори; рівні вибори; таємність голосування; прямі вибори. Представте результати роботи іншій парі учнів. Разом обговоріть такі запитання: Чому неповнолітні громадяни і особи, визнані судом недієздатними, не можуть брати участі у виборах? Чи справедливо, на вашу думку, що засуджені до покарання особи мають право голосувати?

III етап. У загальному колі оберіть 3-х учнів, які «гатимуть» роль кандидатів на посаду міського голови, і 3-х учнів, які будуть їхніми довіреними особами. Вони матимуть 5 хв. для підготовки виступів тривалістю 1 хв.: кандидатів зі своїми програмами та їхніх довірених осіб на підтримку цих програм (можна скористатися зразками програм).

Програма першого кандидата

- Збільшення кількісного складу працівників муніципальних правоохоронних органів і запровадження в місті комендантської години для підвищення ефективності боротьби із злочинністю.
- Боротьба з корупцією шляхом збільшення зарплати чиновникам і посадовим особам.
- Розширення повноважень органів місцевої влади у розподілі коштів місцевого бюджету на потреби соціальної сфери.

Програма другого кандидата

- Розвиток науки і культури, зміцнення системи освіти і безкоштовного медичного обслуговування.
- Своєчасна виплата зарплат, пенсій, стипендій шляхом розширення безготівкових розрахунків.
- Благоустрій міста (освітлення, водопостачання, транспорт, дороги) за рахунок благодійних внесків та місцевих податків.
- Підтримка середнього і малого бізнесу.

Програма третього кандидата

- Боротьба із злочинністю шляхом організації загонів народних дружин для патрулювання міста.
- Покращення роботи комунальних служб за рахунок підвищення цін на комунальні послуги.
- Розвиток системи приватних закладів освіти і медицини.
- Охорона навколишнього середовища за рахунок благодійних внесків і місцевих податків.

Поки учні готуються до виступів, об'єднайте інших учнів у групи і запропонуйте їм виконати вправу «Кого ми обираємо» за таким завданням:

У групах оберіть із переліку якостей та рис особистості ті, які мають бути властиві міському голові. Випишіть у порядку значимості 5 головних рис. Обґрунтуйте свій вибір та представте іншій групі учнів.

ЯКІ РИСИ МАЮТЬ БУТИ ПРИТАМАННІ НАШОМУ МІСЬКОМУ ГОЛОВІ

- рішучість і сміливість у прийнятті рішень
- справедливість, чесність і порядність
- досягнення мети будь-якою ціною
- високий рівень культури і освіченості
- спеціальні знання і вміння в сфері державного управління
- амбіційність, прагнення до влади
- чуйність, уміння працювати з людьми, щирість
- політична незалежність
- твердість характеру, безкомпромісність
- уміння чітко і зрозуміло викладати свої думки
- м'який характер, поступливість
- відповідальність

IV етап. Організуйте уявну передвиборну агітацію кандидатів та їхніх довірених осіб. Потім розіграйте з учнями процедуру відкритого чи таємного (заздалегідь підготуйте бюлетені) голосування.

Проведіть у загальному колі обговорення таких запитань: *Чому ви проголосували так? Які емоції/почуття викликала у вас ця вправа? Чи ваша активність була високою? Що стимулювало чи гальмувало її?*

Підсумкова частина

Запросіть учнів обговорити в загальному колі такі запитання (можна обрати окремі з них): *Чи потребує впровадження і розвиток демократії, на вашу думку, коштів? Чому? Чи можлива реальна демократія в суспільстві, де громадяни є пасивними і не цікавляться державним життям? Чому? Чому в демократичному суспільстві від активності громадян на виборах залежить, яким буде суспільне життя і життя окремих людей? Що означає бути свідомим і активним громадянином?*

Попросіть учнів накреслити в зошиті координатну пряму із цифрами від 1 до 12 та позначити крапками на ньому одну цифру, що відповідає їхньому рівню обізнаності в темі до початку заняття, другу — по закінченню заняття.

За наявності часу надайте слово 2-3 учням для коментарів.

Практичне заняття з теми: ЯКИМИ Є ФОРМИ Й ПРОЯВИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ¹⁰²

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- називати міжнародні документи, що закріплюють відповідні права людини, та законодавчі акти, що регулюють їх реалізацію;
- описувати форми й прояви громадянської активності людей;
- ділитися власними ідеями стосовно впливу громадян на державу (органи держави) та її політику;
- висловлювати власне ставлення щодо важливості активної громадянської позиції людини.

Хід заняття

Вступна частина

Запропонуйте учням разом створити асоціативний куш до словосполучення «громадянська активність». Записуйте на дошці протягом 3 хв. усі ідеї учнів. Запитайте: *Яке ваше враження від того, що ми разом створили? Які основні форми громадянської активності ви знаєте?*

Відведіть на цю роботу 4-5 хв. Представте тему заняття та очікувані результати.

Основна частина

Запропонуйте учням у парах, скориставшись електронними ресурсами, ознайомитись із ст. 21 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та ст. 39 Конституції України. Обговоріть запитання: *Яке право людини зафіксоване у цих статтях? Що є його сутністю?*

Запросіть учнів індивідуально опрацювати публіцистичний текст (роздавальний матеріал №1), зробивши на полях такі позначки: «+» — добре відома інформація; «-» — нова інформація; «!» — емоційно забарвлена інформація; «?» — інформація, що викликає запитання.

Роздавальний матеріал № 1.

ЯК ЛЮДИ РЕАЛІЗУЮТЬ ПРАВО ЗБИРАТИСЯ МИРНО БЕЗ ЗБРОЇ, ПРОВОДИТИ ЗБОРИ, МІТИНГИ І ДЕМОНСТРАЦІЇ

Свобода зборів, мітингів, демонстрацій є політичними правами людини. Реалізуючи їх, люди виробляють колективну думку чи попереднього оформлюють політичну волю за допомогою спілкування, яке відбувається головним чином колегіально.

---

¹⁰² використано матеріали: Пометун О., Ремех Т., Ламах Е. Кроки до демократії : уроки громадянської освіти / За ред. О.І.Пометун. К.: АПН, 2001. С.97-102.

Однією з найактивніших форм участі громадян у політичному житті держави є різноманітні *акції* — ненасильницькі, колективні, публічні дії, спрямовані на зміну або запобігання можливій зміні ситуації шляхом драматизації та привернення уваги до цієї ситуації. Як правило, метою акцій є вплив на громадську думку, процес ухвалення рішення або саме рішення.

Залежно від поставлених цілей люди застосовують такі форми громадянських акцій як-от: демонстрації, збори, мітинги, пікети, бойкоти, походи, пробіги, пікетування, кампанії в мас-медіа, петиції, бойкоти, громадянська непокора, громадські слухання, демонстративне залишення засідання, публічні театралізовані виступи, символічне запалення вогнів чи свічок, написання та передача колективних звернень. Спільним для всіх них є їх ненасильницький характер. Це можуть бути акції протесту, акції на захист або підтримку, для попередження ухвалення рішення.

Мирними визнаються такі збори (акції), які не носять насильницького або підбурювального характеру. При цьому поняття «насильство» передбачає активну дію правопорушника, спрямовану на інших осіб чи суспільний порядок. Така дія повинна бути агресивною і достатньо значною.

Для обмеження зазначеного права держава через свої органи може вдатися до запровадження обов'язку реєстрації й отримання дозволу для проведення громадянських акцій або розпуску й заборони зборів (акцій). Частина 2 ст. 39 Конституції України передбачає можливість обмеження в реалізації цього права судом відповідно до закону і лише з мотивів національної безпеки та громадського порядку — з метою попередження заворушень або злочинів; охорони здоров'я населення; захисту прав і свобод інших людей. Крім того, сам зміст цього права містить в собі й певні обмеження, указуючи на можливість проведення лише таких масових акцій, які проводяться мирно і без зброї.

По закінченню роботи обговоріть, що і як позначили учні.

Далі запропонуйте учням повернутися у пари, в яких вони працювали, та виконати таке завдання: *Оберіть в тексті одну із форм громадянської активності й коротко опишіть її суть. Представте результати своєї роботи іншій парі.*

Запросіть учнів у загальному колі обговорити таке запитання: *У чому полягає важливість цього права людини у демократичній державі?*

Об'єднайте учнів у групи та запропонуйте поетапно проаналізувати ситуацію (роздавальний матеріал №2) за запитаннями до кожної з її частини.

СПРАВА ПРО...НАМЕТОВЕ МІСТЕЧКО¹⁰³

I. У місті N. розпочалася акція протесту проти намірів уряду тимчасово скасувати соціальні пільги всім категоріям населення. Акція зібрала велику кількість прибічників, які вдалися до вже випробуваного способу — надвечір на центральній площі міста вони розбили сім наметів, на яких майоріли плакати з вимогами учасників акції.

Наступного ранку протестувальники вирішили продовжувати акцію доти, аж поки уряд не задовольнить їхні вимоги. За декілька днів кількість наметів значно зросла — на площі виникло наметове містечко, що зажило власним життям.

Стихійне містечко значно ускладнило рух транспорту в центральній частині міста. Мешканці навколишніх будинків, учні найближчих шкіл, працівники установ стали невольними «учасниками» акції — наметове містечко повністю змінило порядок їх повсякденного життя. Територія, зайнята наметами, площа і сквер, де раніше відпочивали містяни, перетворювалися на смітник.

Спочатку мешканці міста N. доброзичливо ставились до учасників акції, деякі навіть приносили їм продукти харчування або й залишалися в наметовому містечку на знак підтримки. Однак з часом зацікавленість поступила місцем роздратуванню. До міської ради почали надходити скарги містян з вимогами прибрати намети з центру міста. Рада міста N. були змушена була втрутитися в ситуацію.

Яке рішення, на вашу думку, має ухвалити орган місцевого самоврядування? Які шляхи розв'язання ситуації ви б запропонували?

2. Історія мала продовження. Через місяць міська рада, намагаючись забезпечити себе на майбутнє від подібних ситуацій, ухвалила «Положення про проведення масових заходів у місті N.», де, зокрема, значилося так:

«...13. З метою забезпечення належних умов безпеки, громадського порядку, додержання санітарних норм і правил при проведенні масових заходів організатори зобов'язані:

1. забезпечити встановлення металевого огороження навколо сцени те ред натовпу;
2. забезпечити встановлення необхідної кількості пересувних санвузлів;
3. застрахувати свою відповідальність перед третіми особами (глядачами, запрошеними, учасниками);
4. проводити масові заходи не пізніше 23 години.

103 використано матеріали: Пометун О.І., Ремех Т.О. Права людини : навч. посіб. для 10(11) кл. / О.І.Пометун, Т.О.Ремех. К. : Літера ЛТД, 2008. с.125-126.

---

14. Організатори масових акцій спільно з представниками поліцейського управління міста, підприємства електромереж зовнішнього освітлення, транспортного управління, управління з питань надзвичайних ситуацій, вибухотехнічної служби міста, пожежної охорони міста повинні за три години до початку масового заходу скласти акт обстеження місця проведення заходу та подати його до міської ради...».

Чиї інтереси намагалася відстояти місцева влада? Чи суперечить ухвалене органом місцевого самоврядування «Положення...» міжнародним стандартам у галузі прав людини? Поясніть.

Запросіть учнів у загальному колі (групах) обговорити поради організаторам акцій (роздавальний матеріал №3) та доповнити запропонований порадник своїми пропозиціями.

Роздавальний матеріал № 3.

ОРГАНІЗОВУЮЧИ Й ПРОВОДЯЧИ ГРОМАДЯНСЬКІ АКЦІЇ

- не захоплюйтесь зовнішньою стороною заходу технологія не мусить підмінити ідею, а ідея має бути позитивною

- пам'ятайте, що перед вами не ворог, а опонент із конкретної проблеми, тому оцінюйте не саму особу, а її дії

- уникайте фізичного й емоційного насильства

- оберіть ініціативну групу, якій доручить:

- визначити проблему;

- виробити вимоги;

- скласти сценарний план акції;

- отримати дозвіл на проведення акції;

- підготувати промови, гасла, листівки;

- оформити місце проведення акції;

- контролювати та забезпечувати порядок під час самої акції;

- поінформувати громадськість, підтримувати зв'язки з мас медіа до і після акції;

- проаналізувати результати.

Об'єднайте учнів у групи і запропонуйте їм протягом 10-12 хв. виконати таке завдання: *У групах опрацюйте текст (роздавальний матеріал №4) та статтю 23-1 Закону України «Про звернення громадян» (скористайтесь електронними ресурсами). Визначить одну актуальну для вашої групи проблему (наприклад, сортування сміття, облаштування стадіону тощо) й складіть петицію, зазначивши орган, до якого ви звертатиметесь. Представте результати роботи іншій групі.*

ЩО ТАКЕ ЕЛЕКТРОННА ПЕТИЦІЯ І ЯК ЇЇ ПОДАТИ

Чи начувані ви про електронні петиції? Або ж ви вже голосували за таке звернення? Чи знаєте ви, що першим електронним зверненням, яке набрало необхідну кількість голосів, була петиція до Президента України від Української асоціації власників зброї щодо вимоги законодавчо закріпити право громадян України на захист? Правда, під час обробки інформації стосовно підписів виявили так званих «ботів», які намагалися «накручувати» кількість підписів...

Наше законодавство визначає електронну петицію як колективне звернення в електронній формі до суб'єкту владних повноважень у формі скарги та/або пропозиції. Це особлива форма колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування.

Суб'єкт владних повноважень має публічно оголосити свою позицію стосовно згоди/незгоди по суті петиції. І в разі незгоди інформувати про аргументи, а у разі згоди — організувати спільну з авторами та їх прихильниками роботу з розроблення та втілення плану реалізації петиції.

У 2015 році ухвалено Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції». У Законі України «Про звернення громадян» з'явилась стаття 23-1, яка й визначила детальний порядок подання та розгляду електронної петиції. Тож перед створенням (поданням) електронної петиції буде корисно ознайомитися з положеннями цієї статті.

З електронними петиціями можна звернутися до відповідного органу через його офіційний веб-сайт або веб-сайт громадського об'єднання, яке збирає підписи на підтримку електронної петиції. Щоб зробити це якісно й швидко, слід знати, як працює сервіс електронних петицій. Зазвичай поради й детальні інструкції розміщують на тих самих офіційних веб-сайтах (можна скористатись, наприклад, сайтом <https://petition.president.gov.ua/about>).

Електронна петиція, адресована Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядається у особливому порядку за умови збору на її підтримку не менш як 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції. А от кількість підписів громадян на підтримку електронної петиції до органу місцевого самоврядування та строк збору підписів визначаються статутом територіальної громади.

Якщо петиція не набрала необхідної кількості підписів, її розглядають в порядку, встановленому законом для звичайних звернень громадян.

Запропонуйте учням у загальному колі обговорити запитання: *Чому електронну петицію називають одним з інструментів електронної демократії?*

Підсумкова частина

Запросіть учнів у загальному колі методом Прес підтримати/спростувати думку Г.Брандейса: *«Найбільшою небезпекою для свободи є пасивність народу».*

Запропонуйте учням письмово протягом 3-4 хв. відповіді на такі запитання: 1) *Що я вже знаю про громадянську активність людей?* 2) *Про що я хочу дізнатися більше або чого навчитися?* 3) *Як можна використати ці знання й уміння в житті?* За наявності часу надайте слово 2-3 учням.

ДО РОЗДІЛУ 5. СВІТ ІНФОРМАЦІЇ ТА МАС-МЕДІА

Практичне заняття з теми: ЧОМУ ВАРТО БУТИ

ПОІНФОРМОВАНОЮ ЛЮДИНОЮ¹⁰⁴

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке інформація, чим відрізняються джерела інформації, що розуміють під оцінкою інформації та які існують способи її оцінки;*
- визначати значимість інформації для людини та її достовірність;*
- висловлювати власні ідеї щодо цінності інформаційних повідомлень;*
- формулювати власну позицію щодо інформації та її ролі в сучасному світі.*

Хід заняття

Вступна частина

Створіть разом із учнями кластер із (до 15 слів) із ключовим поняттям «інформація». Запишіть на дошці всі висунуті учнями ідеї протягом 3 хв. Потім попросіть їх визначити зв'язки між поняттями і термінами (словами), що були записані. На завершення запитайте: *Які ідеї відображає кластер?*

Відведіть на цю роботу 4-5 хв. Представте тему та очікувані результати заняття.

---

¹⁰⁴ використано матеріали: Пометун О. Кроки до порозуміння: навч. посіб. для 10(11) класів / О.Пометун, І.Сущенко, І.Баранова ; за ред. О.Пометун. К.: Педагогічна думка, 2016. С.35-39.

Основна частина

Запропонуйте учням прочитати текст (роздавальний матеріал №1) та відповісти на запитання: *Що означає для людини жити в сучасному інформаційному суспільстві? Чи варто відмовлятися від можливостей отримувати інформацію?*

Роздавальний матеріал № 1.

ЧОГО ПОТРЕБУЄ ВІД НАС ІНФОРМАЦІЙНИЙ СВІТ

Слово «**інформація**» чуємо часто і в різних словосполученнях: брак інформації, потік інформації, пошук інформації тощо. Цей термін (з латинської — *informatio*) означає повідомлення або відомості про явища, події, процеси, чийсь діяльність. Це не лише те, що викладено у книгах чи на сайтах, а й те нове, що ви виявили, здобули і пізнали самі.

Ми живемо в епоху інформаційного суспільства, в якому інформація і знання є головними продуктами виробництва, яке ґрунтується на інформації.

Уже зрозуміло, що інформація має здатність швидко нагромаджуватись. А комп'ютерні технології збільшують можливості її легкого поширення. Створено глобальний інформаційний простір, в якому люди ефективно взаємодіють, отримують доступ до світових інформаційних ресурсів, задовольняють власні потреби в інформації. У такому суспільстві змінюються не лише можливості людини, а й вимоги до неї. Особливу цінність становлять ті люди, які озброєні інформаційними технологіями, вміють здобувати інформацію та працювати з нею.

Інформація допомагає нам діяти правильно в конкретних життєвих ситуаціях, обираючи оптимальний спосіб реагування. Коли ми купуємо продукти або речі, вирішуємо, де вчитися чи працювати, нам потрібна відповідна інформація. Громадяни демократичної держави мають долучатися до ухвалення важливих рішень: кого обрати до органів влади, як покращити життя в своєму селі чи місті, як голосувати на референдумі тощо. Тому їм потрібна інформація про власну державу та її устрій, про свій регіон та його проблеми.

Отже, насамперед треба знати, де і як шукати та яким чином використовувати потрібну нам в житті різноманітну інформацію. Очевидно, що не кожному джерелу інформації можна довіряти. Оцінка інформації починається з оцінки її джерела. Ви навряд чи будете довіряти повідомленням про візит інопланетян, прочитаному в «глянцевому журналі». Але в цьому вас може переконати документальний

фільм. А виступ експерта з цієї проблеми може остаточно розвіяти ваші сумніви в правдивості інформації. Існує безліч різних прийомів, за допомогою яких люди можуть впливати на вашу думку: від відвертої фальсифікації фактів до тонкої непомітною маніпуляції.

Перший крок в оцінці інформації — перевірка повідомлення за «правилом 3-х»: слід знайти підтвердження інформації ще як мінімум в трьох різних джерелах, перш ніж прийняти її як факт.

Запропонуйте учням у парах (або послідовно вголос на загальне коло) прочитати наведені ситуації (роздавальний матеріал №2) та визначити, в яких джерелах слід шукати потрібну в таких випадках інформацію. Запросіть представників учнівських пар по черзі презентувати свої ідеї.

Роздавальний матеріал №2.

А. Учень 10 класу Павло П. після першого семестру вирішив змінити школу й обрати ту, в якій є класи з поглибленим вивченням іноземних мов. Йому хотілося б також, щоб це була технічно обладнана школа й така, де відносини між учнями та вчителями будуються на основі партнерства.

Б. Учениця 11 класу Ганна О. на уроці історії отримала завдання підготувати повідомлення про основні тенденції розвитку української культури початку ХХІ ст.

В. Депутату Андрію М. для підготування виступу на засіданні міської ради потрібні відомості про рівень матеріального забезпечення мешканців міста за останні 5 років.

Г. Сім`я Соколенків планує придбати земельну ділянку в межах міста С. для зведення житлового будинку. Вони хочуть довідатись про ціни на такі ділянки та плани впорядкування території міста.

Запросіть учнів продовжити працювати в парах і виконати таке завдання (роздавальний матеріал №3): Упишіть в таблицю перелік відомих вам джерел інформації та особливості кожного з них щодо інформації, яку вони містять.

Роздавальний матеріал № 3.

джерело інформації	особливості джерела
художня книга	зазвичай не містить достовірної інформації, відображає погляди автора
?	?

Організуйте презентацію результатів роботи учнів на загальне коло. Запропонуйте учням індивідуально прочитати пам'ятку (роздавальний матеріал №4) і, скориставшись запитаннями, проаналізувати поданий за нею публіцистичний текст (роздавальний матеріал №5).

Роздавальний матеріал № 4.

ЯК ПЕРЕВІРИТИ ДОСТОВІРНІСТЬ ІНФОРМАЦІЇ

Критично мисляча людина при опрацюванні інформації, може поставити собі такі запитання:

1. Чи зазначено під інформацією **автора**? **Хто він** — очевидець події, вчений, який давно і серйозно досліджує тему, випадковий оглядач, який виказує своє бачення фактів, експерт відомого дослідницького центру, самопроголошений експерт, журналіст, який передав чийсь думки?
2. **Кому належить** видання чи канал, де з'явилась інформація?
3. **Навіщо і для кого** був написаний цей текст?
4. **Якими джерелами** скористався автор інформації? Звідки взяв відповідні цифри і факти? Чи є вони надійними? Чи можна їх перевірити?
5. Як, на думку автора, слід **реагувати** на цю інформацію?
6. **Чиї ідеї та переконання** відображені в тексті, а чиї — проігноровані? Чи відсутні в автора **упереджене ставлення** до певних груп людей або їхніх думок, позицій?
7. Чи можна цей текст написати **інакше**?

Роздавальний матеріал № 5.

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ДОНБАСУ: ПРИМАРНА ЗАГРОЗА¹⁰⁵

...Якщо в більшості європейських країн існують відпрацьовані механізми роботи з мігрантами, то Україну проблема заскочила зненацька. Буквально за рік Україна піднялася на 9-те місце в світі за кількістю внутрішньо переміщених осіб — за підрахунками ООН, їхня кількість сягає 1,3 млн осіб.

Страхи і заботони

Чи не головний мотив неприязні до мігрантів — страх перед тероризмом. Над сирійцями витає тінь ІДІЛ, а над внутрішніми переселенцями — вихідцями з Донбасу — сепаратистських «республік». Тому не дивно, що нових сусідів часто сприймають з острахом. Втім, зв'язок між тероризмом і впливом мігрантів — тема дуже спекулятивна. Принайм-

---

105 М. Віхров, газета «Тиждень» <http://tyzhden.ua/Columns/50/145892>

ні, в Україні за півтора роки конфлікту переселенці не дали жодного вагомого приводу для таких підозр.

Більшість пліток про «звірства біженців» не витримали перевірки ані журналістами, ані волонтерами. Проте чимало переселенців з Донбасу та Криму самі займаються волонтерством, допомагаючи не лише землякам-біженцям, а й українському війську...

Утім, справа не лише в тероризмі. Мігрант завжди сприймається як Інший, а отже — як носій інакшої ідентичності, цінностей, звичок. Тому реакція на них завжди є тривожною і часто ірраціональною. Наприклад, у Львові деякі активісти вже б'ють на сполох через русифікацію міста переселенцями, хоча на 2,5 млн. мешканців Львівщини припадає лише 11 тисяч внутрішньо переміщених осіб. Так чи інакше, питання інтеграції прибульців — одне з найбільш болючих....

Переваги міграції

Ще один привід для тривоги — побоювання, що мігранти стануть нахлібниками.... Втім, навіть за великого бажання, зловжити підтримкою держави переселенці не можуть. Хоча б тому, що державна допомога є маленькою і отримати її вдається далеко не всім. Та й не всі по неї звертаються: за даними Мінсоцполітики, з 1 млн сімей переселенців по допомогу звернулися менше 400 тисяч. При цьому обсяг виплат досяг 1,4 млрд грн, тобто в середньому по 3500 грн на родину.... З житлом ситуація ще гірша: за оцінками волонтерів, лише один переселенець з тисячі отримує притулок від держави...

Для деяких переселенців це закінчується трагічно. Проте в історичній перспективі ситуація складається на користь України, позаяк найбільші шанси почати нове життя мають найбільш конкурентоспроможні вихідці з Донбасу. Передусім йдеться про кваліфікованих фахівців, молодих та економічно активних — тих, кому нічого втрачати, але є що запропонувати на вітчизняному ринку праці....

Запросіть учнів поділитись результатами індивідуальної роботи в загальному колі.

Запропонуйте виконати завдання у два етапи:

1.Оберіть одне із повідомлень і визначте: Чи варто перевіряти подану в ньому інформацію? Якщо так, то як саме? Які запитання ви б поставили для такої перевірки?

А. «У неділю, 25 жовтня, в усіх українських республіках відбулись місцеві вибори» (телеканал «Россия—24»)

Б. «Ми наведемо в країні порядок» (передвиборчий плакат)

В. «Купуйте це — і за 10 днів мінус 10 кг» (реклама)

II. Роздивіться заголовки інформаційних повідомлень та вирішіть, чи варто вам читати текст цих повідомлень повністю. Обґрунтуйте свою думку.

А. «В Одесі перекинулася маршрутка, є постраждалі»

Б. «Чи вистачить запасів газу в Україні для опалювального сезону»

В. «Вибори пройшли. Як подорожчають продукти»

Г. «Хто відповідь за зрив ЗНО-2020?»

Д. «Українців в Європі не чекають»

Е. «Голодні українські вояки готуються до зими в холодних землянках»

Коротко обговоріть результати роботи учнів у загальному колі.

Підсумкова частина

Обговоріть у загальному колі запитання: Чому, на вашу думку, існує вислів: «Хто володіє інформацією — володіє світом»? Чи зміните ви щось у своїх підходах до роботи з інформацією в подальшому? Що саме?.

ДО РОЗДІЛУ 6. ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯН І ДЕРЖАВИ В ДОСЯГНЕННІ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Практичне заняття з теми: ЯК НЕ СТАТИ ЖЕРТВОЮ ТОРГІВЦІВ ЛЮДЬМИ¹⁰⁶

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- називати міжнародні документи та законодавчі акти, що стосуються торгівлі людьми;
- описувати форми й способи торгівлі людьми;
- ділитися власними ідеями стосовно того, як не опинитися в тенетах торгівців людьми;
- висловлювати власне ставлення щодо виваженої обдуманого поведінки людини та її ініціативності стосовно проблеми торгівлі людьми.

Хід заняття

Вступна частина

Розпочніть заняття з обговорення таких запитань: *Як ви думаєте, наскільки давнім є таке явище як торгівля людьми? Чому, на вашу думку, торгівлю людьми називають найбрутальнішим злочином сучасності? Чи погоджуєтесь ви з тим, що цей злочин не знає кордонів?*

Відведіть на цю роботу 5-7 хв. Оголосіть тему й очікувані результати заняття.

---

¹⁰⁶ використано матеріали ОБСЄ для первинної підготовки патрульної служби

Основна частина

Запросіть учнів протягом 7 хв. індивідуально опрацювати текст (роздавальний матеріал №1) і підкреслити в ньому нову для них інформацію.

Роздавальний матеріал № 1.

ЩО ТАКЕ ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ

Торгівля людьми — це злочин, що посягає на невід’ємні права людини — право на повагу, на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування і вільний вибір місця проживання, а почасти й право на життя. Торгівці людьми використовують жінок, чоловіків і дітей для жебракування, сексуальної експлуатації, залучення до інших незаконних видів діяльності, що принижують честь та гідність людини.

Торгівля людьми не оминула жодну країну світу. Україна, яка донедавна була країною походження, транзиту людського товару поступово стала країною призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких піддають примусовій праці та сексуальній експлуатації. Громадяни України стають жертвами торгівлі людьми на території власної країни, в Росії, Польщі, Іраку, Іспанії, Туреччині, Кіпрі, в Республіці Сейшельські острови, Португалії, Чехії, Ізраїлі, Італії, Об’єднаних Арабських Еміратах, Чорногорії, Великобританії, Казахстані, Тунісі. В Україні піддаються примусовій праці іноземці із Молдови, Узбекистану, Пакистану, Камеруну, Азербайджану та інших держав. Найуразливішими до торгівлі людьми є українці, які проживають у сільській місцевості, де обмежені можливості працевлаштування. Вербувальники застосовують до них насильство, обман та боргову кабалу. Жертв торгівлі людьми експлуатують у будівництві, сільському господарстві, промисловості, лісозаготівлі, їх змушують до домашньої роботи, догляду за дітьми та жебрацтва.

На міжнародному рівні визначення торгівлі людьми міститься в Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермський протокол). У національному законодавстві поняття торгівлі людьми визначена статтею 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми».

Найчастіше як засіб впливу на свою жертву торгівці людьми використовують її уразливий стан (визначений статтею 149 ККУ): 1) нездатність особи (часткова або повна): а) усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними; б) ухвалювати за своєю волею самостійні рішення; в) чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям; 2) збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

Торгівля людьми — це злочин, передбачений статтею 149 Кримінального кодексу України. Однак виявити, розслідувати, довести такий злочин й покарати винуватих непросто: складно відслідкувати весь ланцюжок злочинних дій, виявити вербувальників чи експлуататорів (вони можуть перебувати в різних країнах), умовити жертву свідчити й звертатись до суду. Для отримання комплексної соціальної допомоги від держави передбачено, що людині має бути встановлений статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, що можливо лише за активних дій жертви. В Україні існує Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаним з торгівлею людьми, Міністерства внутрішніх справ України.

По закінченню роботи зберіть думки учнів на загальне коло.

Запропонуйте учням протягом 7-8 хв. у парах розглянути одну із схем (роздавальні матеріали №№2,3) на вибір та прокоментувати її (бажано скористатись інтернет-ресурсами).

Роздавальний матеріал № 2.

«ЛАНЦЮЖОК» ЗЛОЧИННИХ ДІЙ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Роздавальний матеріал №3.

ЕЛЕМЕНТИ (СКЛАДНИКИ) ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Надайте слово представникам 3-4 пар для коментування тої чи тої схеми.

Об'єднайте учнів у групи і запропонуйте їм проаналізувати ситуацію (роздавальний матеріал №4) за такими запитаннями (можна також скористатися схемами): *Хто, на вашу думку, може бути вербувальником жертви? Які три елементи злочину «торгівля людьми» є в ситуації? Які способи злочинних дій використані торговцями людьми в цьому прикладі?*

Роздавальний матеріал № 4.

СПРАВА ПРО... ПРИМАРНІ ЗАРОБІТКИ

Ірині 25 років, вона мешканка Донецької області, спеціальної освіти не має, незаміжня. Дівчина ніколи не бачила свого батька, а мати зовсім не переймалася її вихованням. Коли мати скоїла злочин і її засудили до позбавлення волі, Ірину влаштували до школи-інтернату. Після її закінчення, Ірина, як і більшість вихованців, вступила до училища, де навчалася на маляра.

Одного разу Олена, з якою вона товаришувала, запропонувала Ірині податися на заробітки до Москви. Мовляв, вже там була, працювала реалізатором продукції на ринку, отримувала гарну платню. Ірина з радістю погодилася, адже у місті її нічого не тримало, до того ж хотілося заробити побільше грошей. За підробленими документами (бо Ірина навіть не одержала паспорт), подруга привезла її до Москви. Але там на дівчину очікувала геть інша, ніж обіцяла Олена, «робота». Хазяїн відверто заявив, що працювати Ірина буде на «точці», надаючи сексуальні послуги клієнтам, утім їй не платитимуть доти, доки вона не відпрацює борг. Дівчина спробувала пручатися, за що її зґвалтували та жорстоко побили. Потім їй ще не раз доводилося терпіти побої, ґвалтування та приниження, але вирватися з цього жаху можливості не було, бо її пильнували й обмежили свободу пересування. Так продовжувалося зо два місяці, доки хазяїн не потрапив за ґрати. Контроль послабшав, й Ірині вдалося втекти. Обманним шляхом дівчина перетнула кордон і повернулася додому.

Запросіть учнів у групах, використовуючи Інтернет ресурси (наприклад, сайти <http://www.la-strada.org.ua/> (Ла Страда-Україна), <http://cfscom.org/> (фондація «Гармонізоване суспільство»)), скласти пам'ятку «Як не потрапити в тенета торговців людьми». Зберіть думки від груп на загальне коло. Складіть із учнями одну пам'ятку на клас і запропонуйте ініціативній групі класу розмістити її на офіційному сайті школи чи органу місцевого самоврядування (з дозволу адміністратора сайту).

Підсумкова частина

Поверніть учнів до запитань вступної частини заняття й обговоріть: *Чи змінилися тепер ваші відповіді на ці запитання? Як саме? Щоб ви хотіли обговорити з батьками, дорослими членами родини після заняття? Які знання й вміння вам знадобляться в житті? В яких саме ситуаціях?*

Запропонуйте учням висловитися стосовно твердження давнього мудреця *«Раби ненавидять не хазяїна, а тих, хто став вільними»*. *Чи пов'язане, на вашу думку, це твердження з темою заняття? Якщо так, то як саме?»*.

ДО РОЗДІЛУ 8. УКРАЇНА, ЄВРОПА, СВІТ Практичне заняття з теми: ЯКІ ПРАВИЛА РЕГУЛЮЮТЬ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ¹⁰⁷

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке міжнародне гуманітарне право та описувати сферу його регулювання;
- ілюструвати прикладами значення правил, встановлених міжнародним гуманітарним правом;
- висловлювати власні думки щодо проблеми забезпечення миру в окремих регіонах планети і в світі;
- формулювати власне ставлення щодо регулювання збройних конфліктів на міжнародному рівні.

Хід заняття

Вступна частина

зверніть увагу учнів на плакат із цитатою письменника, політика, дипломата XVII-XVIII ст. Франсуа-Рене де Шатобріана: *«Коли свобода зникла, залишається ще країна, та вітчизни вже немає»*. Попросіть учнів коротко прокоментувати цей вислів.

Напишіть на дошці тему заняття й запитайте в учнів: *Як ви думаєте, про що йтиметься на занятті?* Вислухайте 3-4 відповіді, напишіть на дошці поняття «збройний конфлікт», «цивільне населення», «некомбатанти», «військовополонений», «міжнародне гуманітарне право» та знову запитайте учнів: *Чи пов'язані ці поняття, на вашу думку, з темою заняття? Чому?*

Відведіть на цю роботу 5-6 хв. Оголосіть очікувані результати заняття.

Основна частина

Об'єднайте учнів у групи і запропонуйте їм пригадати історичну подію, пов'язану з воєнними діями, чи історію людини, якій довелося воювати.

---

¹⁰⁷ використано матеріали: Досліджуючи гуманітарне право : Підручник для серед. загальноосв. навч. закл. / Т.В.Бакка, Р.І.Свтушенко, Т.О.Ремех та ін. Вид. 1-е. К. : Генеза, 2006. 152 с., іл.

Попросіть їх у групах обговорити запитання: *Чи дотримувалися в цій події/ історії правила поведінки в збройних конфліктах? До чого це призвело?*

Надайте слово представникам груп для короткої презентації результатів роботи.

Запросіть учнів індивідуально прочитати текст (роздавальний матеріал №1) і підкреслити в ньому нові для них поняття чи нову інформацію.

Роздавальний матеріал № 1.

ЩО ТАКЕ МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО

Міжнародне гуманітарне право має коротку, утім багату на події історію. Лише в другій половині XIX століття держави дійшли згоди щодо міжнародних норм, які необхідні для уникнення невиправданих страждань у війнах...

Коли в червні 1859 року французька і австрійська армії вели бої в Сольферіно на півночі Італії, в голові Анрі Дюнан, молодого швейцарського громадянина, майнула думка про дії на міжнародному рівні для полегшення страждань хворих і поранених у війнах. Після бою Дюнан випадково опинився серед тисяч поранених французів та австрійців і ще з декількома добровольцями зробив усе, що міг, аби полегшити їхні страждання. Вражений побаченням, згодом він написав книгу «Un souvenir de Solferino» («Спогади про Сольферіно»), яка побачила світ у 1862 році. В ній він радив створити національні товариства для догляду за хворими і пораненими незалежно від їх раси, національності чи релігії. Він також запропонував державам укласти угоди, в яких визнавалась би робота таких організацій і гарантувалось би краще поводження з пораненими військовими.

Зі своїми друзями Анрі Дюнан організував Міжнародний комітет допомоги пораненим (незабаром перейменований у Міжнародний комітет Червоного Хреста). Ідеї Дюнан знайшли широкий відгук. У кількох країнах були засновані національні товариства, і на дипломатичній конференції в Женеві 1864 року делегати з 16 європейських країн ухвалили Першу Женевську конвенцію, ґрунтованій на принципах універсальності й терпимості в питаннях раси, національності й релігії, щодо поліпшення участі хворих і поранених у арміях, які воюють. Було прийнято емблему — червоний хрест на білому тлі, яка стала розпізнавальним знаком військово-медичного персоналу. В мусульманських країнах на емблемі зображено червоний півмісяць на білому тлі. Відтоді медичний персонал і шпиталі вважаються нейтральними. Ця Конвенція офіційно заклала підвалини міжнародного гуманітарного права.

Уже після Другої світової війни, 12 серпня 1949, на Дипломатичній конференції ООН в Женеві були підписані Женевські конвенції про захист

жертв війни — міжнародні багатосторонні угоди в галузі законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів.

Що ж таке Міжнародне гуманітарне право? Його можна визначити як сукупність міжнародно-правових принципів і норм, які: регулюють питання забезпечення та захисту прав і свобод людини як у мирний час, так і в період збройних конфліктів; регламентують співробітництво держав у гуманітарній сфері; регулюють правове становище всіх категорій індивідів; встановлюють відповідальність за порушення прав і свобод людини.

Міжнародне гуманітарне право утворюють дві підгалузі — гуманітарне право в мирний час і гуманітарне право в період збройних конфліктів, а також міжгалузеві інститути та норми — інститут консульського захисту громадян, норми про відповідальність індивідів за злочини міжнародного характеру і т.д.

Надайте слово кільком учням для представлення результатів роботи.

Запропонуйте учням пояснити вислів відомого філософа Конфуція (551-479 рр. до н.е.): *«Поводьте з полоненими добре і піклуйтеся про них»*.

Тепер запросіть учнів у загальному колі обговорити такі запитання: *Чому, на вашу думку, в окремих регіонах планети тривають збройні конфлікти? Чи варто державам і людям брати участь у військових збройних конфліктах? Як ви особисто ставитесь до такої позиції: «Якщо я перемагаю в цій війні, чому я повинен підкорятися правилам, що обмежують мої дії?»*.

Обговоріть з учнями: *Чому міжнародне право, про яке йшлося на занятті, називають гуманітарним? Яким чином міжнародне співтовариство може запобігти порушенням міжнародного права щодо людини, дитини?*

Підсумкова частина

Запросіть учнів коротко прокоментувати висловлювання Дена Мільмана *«Мир настає не через відсутність конфлікту, а завдяки здатності з ним впоратися»*. Запитайте в учнів: *Чи пов'язане це висловлювання з темою заняття? Як саме?*

Попросіть учнів накреслити в зошиті координатну пряму із цифрами від 1 до 12 та позначити крапками на ньому одну цифру, що відповідає їхньому рівню обізнаності в темі до початку заняття, другу — по закінченню заняття.

За наявності часу надайте слово 2-3 учням для коментарів.

Поверніть учнів до понять, що були записані на дошці на початку заняття. Запропонуйте їм вдома: 1) скласти міні словничок із визначенням цих понять; 2) підготувати повідомлення (за бажанням) щодо залучення дітей як комбатантів у збройні конфлікти.

РОЗДІЛ VII

ЯК ОЦІНЮВАТИ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ УЧНІВ ЛІЦЕЮ З КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА»

Що таке оцінювання учнів

Оцінювання є процесом визначення рівня результатів навчання учня в оволодінні змістом предмета у порівнянні з вимогами Державного стандарту та програм. Оцінювання виступає особливим (діагностувальним) складником контролю, а оцінка — його результатом. В науковій літературі поширена думка про те, що основні функції контролю й оцінювання результатів навчання учнів такі: діагностувальна, корегувальна, прогностична, навчально-перевірювальна, розвивальна й виховна¹⁰⁸.

Оцінювання — це вимірювання результатів навчання учня — порівняння і встановлення співвідношення того, що учень знає й уміє, до того, що він має знати й уміти на певний момент навчання відповідно до навчальної програми.

Основні цілі оцінювання такі: демонстрація рівня знань, умінь і навичок учнів із теми; виявлення рівня сформованості ставлень учнів до обговорюваних проблем, явищ і процесів; мотивація учнів до отримання нової інформації з теми (обговорюваної проблеми); виявлення потенціалу кожного учня в темі та методах її опанування; розвиток навичок самооцінювання і взаємооцінювання учнів; визначення кількісного показника (балу) кожного учня з теми.

До основних функцій оцінювання уналежнюють такі: контролююча (визначення рівня досягнень очікуваних результатів навчально-пізнавальної діяльності учня/класного колективу, виявлення рівня готовності учнів до засвоєння нового навчального матеріалу); навчальна (сприяння повторенню, вивченню, уточненню й поглибленню знань учнів та зростанню рівня сформованості їхніх умінь); діагностично-коригуюча (виявлення труднощів, із якими стикаються учні в навчанні, та прогалин в їхніх знаннях і вміннях); стимулюючо-мотиваційна (спонукання учня покращити власні результати, розвиток особистої відповідальності за результати

---

108 Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник / Ю. Я. Савченко. К.: Грамота, 2012. 504 с.

навчання); виховна (формування в учнів уміння відповідально, сумлінно, творчо працювати, проявляти ініціативу, застосовувати прийоми контролю й самоконтролю). Основою оцінювання учнів із громадянської освіти є програмові очікувані результати їхньої навчально-пізнавальної діяльності та/або складники громадянської компетентності, що мають формуватись/розвиватись у ході навчання як-от: мінімальний обсяг громадянсько-навчальних знань, обов'язковий для засвоєння учнем у відповідності до його індивідуального розвитку та пізнавальних можливостей; основні уміння й навички, формування/розвиток яких передбачено навчальною програмою; формування ціннісного ставлення учня до суспільних явищ, процесів і подій, досліджуваних ним.

Діяльність учителя з оцінювання учнів має носити потрійний характер. Це означає, що слід перевіряти й оцінювати результати роботи учнів: 1) по закінченню засвоєння матеріалу розділу програми; 2) наприкінці семестру; 3) по закінченню навчального року. Оцінка результатів навчання учнів може бути якісною (виражається вербально) та кількісною (позначається балами).

При оцінюванні досягнень програмових очікуваних результатів учнів із громадянської освіти вчитель має враховувати: логічність і обґрунтованість, осмисленість, глибину, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість міркувань учня, рівень сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок, рівень володіння учнем вміннями аналізувати, синтезувати, порівнювати, класифікувати, абстрагувати, узагальнювати, формулювати висновки; вміння виявляти й розв'язувати проблеми, висувати гіпотези й передбачення; самостійність оцінних суджень учня. Зрозуміло, що безпосередньо на уроці не можна оцінити виховний ефект навчального предмета, сформованість цінностей та особистого ставлення здобувача освіти, адже система цінностей, особисте ставлення, поведінкові моделі учня проявляються в реальному житті. Завданням учителя є створення оптимальних умов для вільного висловлення й захисту учнем власної думки із суспільно значимих питань/проблем у будь-яких ситуаціях у навчальній та позаурочній діяльності.

Оцінювання учнів під час уроку передбачає дотримання вчителем таких етапів (кроків): 1) формулювання мети/очікуваних результатів уроку; 2) визначення критеріїв і показників оцінювання; 3) встановлення мети оцінювання; 4) обрання стратегій, процедур та шкали оцінювання; 5) визначення способів доведення до учнів планованих очікувань. Процедуру оцінювання можна застосовувати на будь-якому етапі уроку з громадянської освіти за будь-яких методів навчання — під час вивчен-

---

ня учнями нового матеріалу, в ході (по закінченню) інтерактивних вправ, при презентації учнями домашнього завдання тощо.

Оцінювання має бути відкритим для учнів. Учителю слід інформувати учнів про очікувані результати, показники (критерії), цілі, стратегії, методи та шкалу оцінювання. Це сприятиме свідомій і сумлінній роботі учнів на уроках і вдома, адже вони знатимуть, чого від них очікує вчитель та як він визначатиме оцінку їхньої роботи.

Для оцінювання учнів на уроках громадянської освіти застосовують опитування, вправи, тестування, спеціальні домашні завдання (складання пам'ятки, написання твору-роздуму, підготування доповіді чи презентації) тощо. Ефективними (й необхідними) в навчанні учнів громадянської освіти є самооцінювання та взаємооцінювання.

Які нові підходи до оцінювання учнів із громадянської освіти

Інтегрований курс «Громадянська освіта» є обов'язковим предметом рівня стандарту для всіх типів закладів загальної середньої освіти, тож учнів слід обов'язково оцінювати: їм мають бути виставлені семестрові й річні оцінки, тобто здійснене підсумкове оцінювання.

Водночас у навчальній програмі «Громадянська освіта»¹⁰⁹ надано переваги формульованому оцінюванню як такому, що сприяє розвитку громадянської компетентності учнів. Проте механізми (процедури) такого оцінювання не запропоновано, відсутні й критерії оцінювання результатів навчання учнів 10 класу з громадянської освіти. Це створює значні складності для вчителів, адже більшість з яких не знайома ані з теорією, ані з практикою компетентнісно орієнтованого оцінювання.

Сьогодні в більшості європейських країн формувальне оцінювання перетворюється на один із ключових критеріїв якісної освіти¹¹⁰. Воно є предметом наукових розвідок дослідників країн Європейського союзу таких як Б. Белл, П. Блек, Б. Коуві, Ф. Перрену (підхід до формульованого оцінювання прогресу учнів як інтерактивної взаємодії); П. Блек та Д. Уільям (характеристика шляхів розвитку формульованої функції оцінювання); Г. Нуазе та Ж. П. Каверні (позитиви формульованого оцінювання в школі, орієнтири для конструювання моделі формульованого оцінювання в конкретному класі). Дослідниками Л. Аллал та Л. Лопес обґрунтовано

---

109 Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Електронний ресурс : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>, с.4.

110 Локшина О. Інновації в оцінюванні навчальних досягнень учнів у шкільній освіті країн Європейського союзу / О. Локшина // Порівняльно-педагогічні студії. 2009. №2. С. 113.

відмінності між біхевіористським (за Б.Блумом) та конструктивістським концептами формувального оцінювання. Педагогами І.Фішман та Г.Голуб розроблена технологія формувальної оцінки, запропоновані алгоритми діяльності вчителя з організації такого оцінювання, наголошено на важливості зворотного зв'язку, запропоновані методи й форми формувального оцінювання учнів.

Висвітлена проблема формувального оцінювання і в працях вітчизняних дослідників: О.Локшиною здійснено ґрунтовний аналіз упровадження формувального оцінювання в освітній процес країн Європейського союзу; А.Сбруєвою розглянуто підходи до формувального оцінювання в контексті загальних тенденцій реформування середньої освіти розвинених англomовних країн; Н.Морзе, О.Барною та В.Вембер досліджено проблему формувального оцінювання учнів початкової школи, його процедури та методи¹¹¹. Утім, вітчизняні дослідження формувального оцінювання учнів із предметів і курсів історичної та громадянської освітньої галузі практично відсутні.

Традиційні завдання оцінювання виглядають так: визначити найкращих за досягненнями учнів; показати учням, як вони засвоїли матеріал; стимулювати мотивацію учнів до навчання і отримання знань; визначити рівень здібностей учнів; з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні або «перенавчанні»; поставити оцінки.

У контексті компетентнісного підходу до навчання перед оцінюванням учнів постають нові завдання. Воно має слугувати оцінці: 1) компетентностей і наскрізних умінь учнів; 2) їхньої здатності виконувати, обдумувати складні колективні завдання; 3) навичок співпраці; 4) внутрішнього стану й динаміки розвитку учня тощо.

Надання пріоритету формувальному оцінюванню змінює роль домінуючого в українській школі підсумкового оцінювання, що зводиться до обліку результатів навчання учнів й оприлюднення інформації перед батьками, вчителями, органами освіти. Відтак підсумкове оцінювання носить періодичний характер й використовується у подальшому плануванні роботи.

Загальновідомо, що формами проведення підсумкового оцінювання є тести, ДПА, ЗНО, звіти про досягнення учнів за певний час. Використовують оброблені результати підсумкового оцінювання учнів, як правило, для: 1) перевірки якості освітніх стандартів, яку мають забезпечувати вчителі, заклади освіти та місцеві органи освіти; 2) моніторингу, що умож-

---

111 Морзе Н.В., Барна О.В., Вембер В.П. Формувальне оцінювання: від теорії до практики // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. 2013. №6. С. 45—57.

ливліє порівняння результатів навчання учнів відповідно віку та етапу навчання для визначення змін в освітніх стандартах.

У пояснювальній записці навчальної програми з курсу «Громадянська освіта» знаходимо спеціальний підрозділ щодо оцінювання, основні положеннями якого такі:

важливим є не стільки підсумкове оцінювання, а насамперед постійне оцінювання — формувальне, що дає змогу відслідковувати розвиток компетентностей у процесі навчання;

головну увагу в курсі приділено не стільки здобуттю учнями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина, тому оцінювання у громадянській освіті повинне орієнтуватися насамперед на діяльнісний компонент навчання як-от вміння учня дебатувати, написання есе, проведення дослідження, організації кампаній з адвокації тощо;

оцінювання відіграє однаково важливу (ключову) роль у громадянській освіті поряд із навчанням, оскільки принципи, форма і процес оцінювання можуть сприяти формуванню громадянської компетентності учнів;

ефективним способом залучення учнів є самооцінювання та взаємне колегіальне оцінювання у класі (peer assessment)¹¹².

Розберемося в практичних аспектах зазначених положень детальніше. Як уже зазначалося, розробники навчальної програми курсу наполягають на пріоритеті формувального оцінювання й сміливо обстоюють думку про те, що тематичне оцінювання учнів не є обов'язковим. При цьому в освітніх документах чітко унормовано, що навчальні досягнення учнів з предметів інваріантного складника навчального плану закладу загальної середньої освіти (до яких належить указаний курс) підлягають обов'язковому оцінюванню¹¹³. Це означає, що на уроках з курсу обов'язковим є підсумкове оцінювання учнів.

Аналіз нормативних документів у галузі освіти, проведені нами інтерв'ювання та анкетування вчителів історії та громадянської освіти свідчать, що *підсумкове* (сумативне, завершальне) оцінювання (з англійської мови — evaluation) є традиційним для українських учителів і залишається найпоширенішим в українській школі. Спрямоване на перевірку

---

112 Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Електронний ресурс : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>, с.4.

113 Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №371 від 05.05.2008. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>

того, що опанували й здобули учні, воно оцінює результат (досягнення певного рівня) по завершенню освітнього процесу (його етапу). Тож підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість відповідно до державного освітнього стандарту.

Цілком очевидно також, що підсумкове оцінювання базується на добре відомих вчителям педагогічно-правових засадах. До них віднесемо такі: тематичне оцінювання¹¹⁴, застосування загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти в умовах впровадження компетентнісного підходу¹¹⁵, річне оцінювання, що здійснюється на основі семестрових або скорегованих семестрових оцінок¹¹⁶. До слова, в освітніх документах 2011 року згадуються й такі системи оцінювання навчальних досягнень учнів як рейтингова система та портфоліо. Однак оцінки з навчальних предметів за семестри, рік, результати державної підсумкової атестації, одержані в цих системах, переводяться в бали відповідно до вказаних у наказі критеріїв.

Отже, аналіз положень керівних освітніх документів стосовно підсумкового оцінювання приводить нас до думки, що річну підсумкову оцінку учням із курсу «Громадянська освіта» мають виставляти на основі семестрових, які, своєю чергою, формуються на основі підсумкових тематичних оцінок.

Для курсу «Громадянська освіта» нагальним є питання: яким чином оцінювати результати навчання учнів із курсу за відсутності унормованих державних критеріїв оцінювання? Очевидно, за цих умов єдиним орієнтиром для вчителів є пропонує Міністерством освіти і науки України навчальна програма, зокрема її пояснювальна записка та права колонка основної частини програми, де зазначені знання, вміння і навички, цінності та установки, що мають формуватись в учнів.

Пропонує концептуальними підходами Нової української школи (для учнів 1-2 класів) *формувальне* (постійне) оцінювання (з англійської

---

114 Про апробацію Інструкції про організацію і проведення контролю в умовах семестрової системи оцінювання навчальних досягнень учнів 5-11 (12) класів загальноосвітніх навчальних закладів. Наказ Міністерства освіти і науки України №540 від 25.06.2004. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0540290-04/sp:max15>

115 Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №329 від 13.04.2011. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11>

116 Про затвердження Інструкції з ведення класного журналу учнів 5-11(12)-х класів загальноосвітніх навчальних закладів». Наказ Міністерства освіти і науки України №496 від 03.06.2008. Електронний ресурс : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/960/

мови — assessment), здійснюється в ході освітнього процесу й спрямоване на перевірку його перебігу.

Стосовно термінологічного словосполучення «formative assessment» вживають такі терміни як «формативне», «формуєче», «формувальне», «формаційне», «розвивальне», «аналітичне» тощо. Однак, з огляду на змістове наповнення зазначеного терміна — «оцінювання, що сприяє формуванню й розвитку особистості учня» та лексико-граматичні вимоги і традиції української мови, найоптимальнішим є термін «формувальне оцінювання»¹¹⁷, яким ми й будемо послуговуватися.

Вважають, що постійне оцінювання дає дані про те, як учень отримує знання, тому виходячи з нього вчитель та учні можуть планувати та здійснювати певні дії. Саме дії вчителя та учня роблять таку оцінку «формувальною». Адже коли учні та вчитель однаково розуміють цілі та очікувані результати навчання, цей процес стає більш ефективним¹¹⁸. Порівняємо ці два види оцінювання (таблиця 1)¹¹⁹.

Таблиця 1

Традиційне (підсумкове) оцінювання	Формувальне оцінювання
Оцінювання знань предмета	Оцінювання результатів проєктної діяльності
Оцінювання кінцевого результату	Оцінювання самостійності, співробітництва, процесу навчання
Оцінювання вчителем	Оцінювання учнями, самооцінювання
Отримання звіту про результати навчання учнів, їх ранжування	Отримання більш повної картини навчання кожного учня зокрема, його поступу у досягненні цілей

Отже, тематичне та підсумкове оцінювання відбувається на основі встановленої норми, єдиного стандарту; зводиться до порівняння дії й навчального результату одного учня з аналогічним результатом іншого або всіх учнів класу.

Поточне ж оцінювання є м'яким, формувальним: результат, отриманий учнем, порівнюється з його минулими результатами, створюючи реальні умови для прогресу в розвитку особистості учня. З таблиці видно, що формувальне оцінювання є діагностувальним: воно здійснюється в тісному зв'язку з тим, як реально відбувається процес навчання та ідентифікує ті сфери освітнього процесу, де необхідне чи можливе покращення для підвищення результатів навчання окремого учня. Українські вчителі добре знайомі з підсумковим оцінюванням. Тож на перший погляд здається, що достатньо ознайомити їх із новими при-

---

йомами оцінювання формувального. Проте вивчення масової практики вчителів історії та громадянської освіти свідчить, що не можна зводити оцінювальну діяльність педагога лише до сукупності певних прийомів і методів — ця діяльність є системою, складеною з взаємопов'язаних компонентів. І лише тоді вона реально запроваджується і працює.

Подібну систему якраз для громадянської освіти, на нашу думку, вдало представлено американським педагогом Барбарою Міллер¹²⁰. У скороченому й адаптованому до української освітньої традиції вигляді представимо її таким чином.

Структура оцінювальної діяльності педагога

Визначення мети (завдань) оцінювання: *навіщо потрібна оцінка.*

Вибір терміну оцінювання відповідно до навчальної програми: *як правильно обрати такий проміжок часу, за який учні можуть чогось навчитись і набути певні знання, вміння, ставлення.*

Визначення очікуваних результатів: *що я хочу, щоб знали і вміли учні, та які ставлення висловлювали.*

Формулювання критеріїв і стандартів: *як я можу дізнатись, що учні дійсно досягли передбачуваних мною навчальних результатів, що є для мене критерієм, зразком ефективної діяльності учнів.*

Вибір прийомів перевірки/контролю навчальних досягнень і просування учнів у навчанні: *які прийоми, стратегії я маю обрати, щоб переконатись, що учні досягли запланованих результатів уроку чи засвоєння теми; як я можу впевнитись, що вони просунулись у власному навчанні предмета.*

Такій системі мають поетапно навчитися вчителі, зокрема громадянської освіти. Тож розглянемо її компоненти детальніше.

Почнемо з **мети оцінювання**. Відповідно до досліджень Б. Блума¹²¹, учня у початковій школі оцінюють приблизно 200 разів на рік, в основній та старшій — більше 2000 разів. У подальшій своїй діяльності з такою кількістю оцінювань людина не стикається ніколи в житті. Доречним за таких обставин буде питання про мету (завдання) цього оцінювання. Варіанти відповідей на таке питання, що наводить Б. Міллер у своєму дослідженні, співпадають з тими, що формулюють при опитуванні українські вчителі:

---

120 Miller, Barbara Preparing Citizens: Linking Authentic Assessment and Instruction in Civic/Law-Related Education. Social Science Education Consortium Boulder, Colorado. 247 p.

121 Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals : Handbook 1, cognitive domain. New York; Toronto : Longmans, Green. WWW document. URL[http : //coun.uvic.ca/learn/program/hdouts/bloom.html](http://coun.uvic.ca/learn/program/hdouts/bloom.html)

---

*визначити найкращих за досягненнями учнів;
показати учням, як вони засвоїли матеріал;
стимулювати мотивацію учнів до навчання і отримання знань;
визначити рівень здібностей учнів;
з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні/«перенавчанні»;
поставити оцінки.*

Компетентнісно орієнтоване навчання по суті змінює завдання оцінювальної діяльності — крім контролю засвоєння знань, оцінювання здійснюють і для того, щоб:

1. перейти від перевірки знань і невеликої кількості пізнавальних умінь до оцінки широкого спектра вмінь (зокрема соціальних, комунікативних тощо), необхідних для життя людини (наприклад, здатності спільно працювати і ухвалювати рішення, висловлювати обґрунтовані думки, вміння слухати, розв'язувати конфлікти, застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях);
2. спонукати вчителя та учнів до роздумів над якістю навчання та тим, як його можна підвищувати;
3. надати учням можливість демонструвати здатність обдумувати та вирішувати дискусійні питання і проблеми;
4. оцінювати виконання учнями складних колективних завдань, наприклад, розв'язання проблем і прийняття рішень;
5. оцінювати старанність, з якою учні беруть участь у колективному завданні, їхнє прагнення допомагати одне одному в роботі, завдяки чому вони самонавчаються, впорядковують і структурують свої результати навчання.

Такі завдання вимагають суттєвих змін у позиціях як учителя, так і учня в оцінювальній діяльності. Якщо за традиційної моделі навчання вчитель оцінює учнів сам, індивідуально (залучення в окремих випадках деяких учнів не змінює загальної картини) й оцінює лише результат їхньої навчальної діяльності, то компетентнісне навчання потребує розвитку самооцінювальної діяльності учнів, яка передбачає побудову та аналіз відповідної власної діяльності, міркування про якість роботи й про те, як її можна підвищити.

Тож за компетентнісного навчання в оцінюванні беруть участь усі суб'єкти освітнього процесу. Важливого значення набувають самооцінка і взаємооцінка учнів та зворотний зв'язок під час навчання. Оцінювання здійснюють для відстеження не лише просування учнів у знаннєвому просторі, а й розвитку їхніх умінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій. Це досягається через:

активну участь учнів у навчанні;

мотивування й усвідомлення ними відповідальності за власне навчання;

ефективний зворотній зв'язок;
 постійне корегування освітнього процесу.

Учитель, окрім звичних стратегій оцінювання, також покладається на спостереження за навчальним поступом кожного учня.

Підсумовуючи, порівнюємо зазначені види оцінювання за іншими ознаками (таблиця 2).

Таблиця 2

Підсумкове / Традиційне	Формувальне/ Компетентнісно орієнтоване
<i>Спільне:</i>	
<i>потребують критеріїв застосовують спеціальні стратегії (прийоми) вимірювання є доказовими</i>	
Оцінює результат	Оцінює процес
Ґрунтоване на оцінному судженні, обов'язково потребує бальної оцінки	Є позитивним зворотнім зв'язком, може відобразитись як у судженні, так і в балах
Застосовується згідно стандартів	Індивідуалізоване
Показує прогалини у навчальних досягненнях	Є ціннісним, відкриває перспективу подальшого навчання

Щодо вибору **терміну оцінювання**, то сьогодні в українській школі переважають тематичне оцінювання, семестрове та річне. Проте, перехід до формувального оцінювання означає поточне, поурочне оцінювання учнів.

Визначення вчителем **очікуваних результатів засвоєння змісту освіти** передбачає з'ясування таких питань: *які знання учні мають засвоїти й на якому рівні; якими вміннями, навичками вони мають оволодіти; які ставлення, ціннісні орієнтації можуть сформувати.* Опанування учнями кожною темою має передбачати досягнення ними сукупності результатів (складається із результатів кожного уроку теми), що забезпечують плановані кроки в їхньому розвитку та опануванні предметом у цілому.

Зазначимо, що обов'язковим елементом структури кожного уроку з громадянської освіти має бути представлення учням чітко сформульованих очікуваних результатів їхньої діяльності на вступному етапі уроку. Це надає учням перше уявлення про те, що оцінюватиме вчитель наприкінці уроку. Щоб сформулювати їх, вчителю необхідно також поставити собі питання: *Як я зможу переконатися, що учні досягли цих результатів?* Відповідь на це питання передбачає складання переліку дій, опе-

---

рацій, які мають вміння робити учні, якщо урок був результативним. Такі дії учнів і будуть показниками (або критеріями) оцінки. Використовуючи ці критерії, вчитель зможе краще сформулювати очікувані навчальні результати, висловивши їх через дії учнів. Наприклад:

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке життєві цінності;
- визначати значимість системи цінностей для людини;
- ділитися власними ідеями щодо проблем формування системи цінностей людини;
- висловлювати власне ставлення до цінностей як моральної основи буття людини.

Так само слід формулювати очікувані результати й до практичних занять із курсу «Громадянська освіта», при цьому акцентуючи більшу увагу на розвитку вміння учнів. Наприклад:

Після цього заняття учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке життєвий успіх;
- характеризувати складники життєвого успіху й оцінювати шляхи його досягнення;
- ділитися власними ідеями щодо проблем успішності людини в житті;
- виробляти власний план досягнення успіху;
- висловлювати власне ставлення до того, як стати успішною людиною.

Таке формулювання й оголошення учителем очікуваних результатів (мені б хотілось, щоб після цього уроку ви змогли...) є початковою умовою до переходу учнів з позиції споглядання, пасивної участі на позиції зацікавленості, відкритості, відповідальності за результати навчання.

Щодо **формулювання критеріїв і стандартів**, то зазвичай прийоми тематичного/підсумкового оцінювання добре відомі вчителям: знання перевіряють за допомогою тестів, а вміння — за допомогою завдань із відкритою відповіддю. Критеріями оцінювання тут є відповідність відповідей учнів формальним вимогам програми, наприклад оперування основними поняттями, що визначені як пріоритетні та обов'язкові для засвоєння. Наведемо приклад завдань (правильні відповіді підкреслені):

Тестові завдання

Оберіть одну правильну відповідь із чотирьох

(1 бал за кожну правильну відповідь)

1. **Відносини між людьми та відносини людини і держави регламентуються виключно системою права — конституцією та законами.**

А принцип верховенства закону;

---

*Б принцип верховенства права;
В гарантії прав і свобод людини;
В стандарти прав людини.*

2. Позитивні зобов'язання держави

А полягають у захисті особистості від неправомірних втручань держави;

Б зобов'язують її утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини;

В вимагають не обмежувати свободу слова, віросповідання, право на власність;

Г вимагають активного втручання держави, спрямованих на гарантування проголошених прав.

3. Засоби забезпечення реалізації, охорони прав і свобод людини

А принципи прав і свобод людини;

Б гарантії прав і свобод людини;

В стандарти прав людини;

Г механізми захисту прав і свобод людини.

4. Помилкове твердження наведено в рядку

А 3-поміж способів захисту прав і свобод людини та громадянина на національному рівні вирізняють адміністративні, судові та альтернативні (неюрисдикаційні).

Б Адміністративний спосіб захисту передбачає право громадян звертатися до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування

В Перед зверненням зі скаргою щодо порушення своїх прав до міжнародних інстанцій, громадянин має вичерпати всі правові механізми, передбачені у тій державі, на яку він скаржиться.

Г Для реалізації людиною прав і свобод достатньо визнати їх на міжнародному рівні й закріпити у нормах конституції держави.

5. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожної людини на території України і в межах її юрисдикції здійснює

А Президент України;

Б Кабінет Міністрів України;

В місцеві державні адміністрації;

Г Уповноважений Верховної Ради з прав людини.

6. До універсальних міжнародно-правових стандартів захисту прав людини відносять

А Африканську хартію прав людини і народів;

Б Американську конвенцію прав людини;

В Конвенцію ООН про права дитини;

Г Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

7. *Порушення прав людини подано в рядку*

А Продавчиня випадково обрахувала клієнтку. Виявивши це, клієнтка назвала продавчиню злочинницею.

Б Слідчий сфальсифікував кримінальну справу стосовно громадянки П. Керуючись матеріалами справи, суд виніс вирок про позбавлення її волі.

В. Двоє хлопців побилися в школі, внаслідок чого один із них зламав руку.

Г Мати 14 річної Ганни перечитувала особисті повідомлення доньки в поштовій скрині, щоб дізнатись, із ким і про що вона листується.

Разом з тим, наведені вище положення програми курсу «Громадянська освіта» наголошують на застосуванні учнями складних умінь і навичок: дискутувати, висловлювати власну позицію, працювати в групі тощо. Тому періодично вчителі мають оцінювати просування й досягнення учнів за певний період, застосовуючи підсумкове оцінювання. Природно виникає запитання: *Якими тут можуть бути критерії оцінювання?* Зазвичай оцінювання кожного з таких умінь потребує визначення трьох-чотирьох відповідних критеріїв, формулюючи які вчитель виходить зі своїх уявлень про ідеальні (еталонні) результати застосування такого вміння. Наприклад, при використанні методу *письмові дебати*, вчитель може обрати такі критерії оцінки: чіткість сформульованої позиції; кількість і різноманітність аргументів на її захист; наявність і глибина висновків; відсутність логічних і граматичних помилок.

Для того, щоб перейти до оцінювання в балах, а також максимально індивідуалізувати оцінку, можна скористатись *визначенням рубрик до кожного критерію*, які відображають різні рівні виконання учнями планованої діяльності (про це далі).

Тож залежно від мети і конкретної стратегії оцінювання, слід вибрати шкалу оцінки кожного з обраних показників (критеріїв). Так, рівень стартових комунікативних спроможностей учнів можна оцінити через категорії «високий», «середній», «низький» та ін. Глибину засвоєння тієї або іншої конкретної навички (наприклад, активного слухання) можна простежити, звернувши увагу на частоту її використання (наприклад, чи часто учень перефразує й уточнює те, що він почув від свого співрозмовника, ставить йому уточнюючі запитання тощо). Тоді оцінку можна висловити через категорії «завжди вико-

---

ристовує», «використовує достатньо часто», «використовує рідко», «не використовує». Якщо вчителю потрібно поставити оцінку, то шкала оцінки, очевидно, має вкладатися в 12-тибальну систему. Наприклад, оцінка «використовує достатньо часто» може відповідати 7 балам.

У традиційній дидактиці достатньо добре розроблені **прийоми й критерії оцінювання знань і вмінь учнів**. Учителю набагато складніше фіксувати зміни у діяльній сфері учня, в поточних результатах навчання (наприклад, як розвивається вміння учня організовувати свою діяльність, діяльність малої групи, працювати з текстом, слухати, ставити запитання, аргументувати відповіді та ін.). Їх якраз фіксує формувальна оцінка.

Які методи та форми оцінювання учнів

Як правило, вчитель відводить час на уроці (почасти весь урок) для оцінювання учнів (опитування, проведення вправ) або пропонує спеціальне домашнє завдання (складання документа, підготування міні-доповіді чи презентації, написання твору-роздуму).

Основні прийоми оцінювання такі: 1) тест; 2) експрес опитування (стислі усні/письмові відповіді учнів на завдання типу *продовжить речення, заповнить таблицю, створить діаграму, складить схему*; 3) обговорення запитань і завдань в загальному колі; 4) контрольна вправа (в тому числі й інтерактивна) або творче завдання (наприклад, підготування аргументів, виконання завдання в групі, упорядкування документів, написання доповіді, твору, створення портфоліо тощо); 5) спостереження; 6) самооцінювання; 7) взаємооцінювання.

Для формувального оцінювання учнів на уроках із громадянської освіти вчитель може застосовувати: спостереження (він визначає показники, які відслідковуватиме протягом уроку, та учнів, яких оцінюватиме; самооцінювання учнів; взаємооцінювання учнів. Під час спостереження за роботою учнів для полегшення контролю за дотриманням ними визначених критеріїв у ході їхньої діяльності вчитель може зафіксувати це в таблиці.

Приклади листів/форм оцінювання знань, умінь, навичок учнів із громадянської освіти

Оцінювання знань учнів

(форма, адаптована до 12-тибальної системи, дає змогу оцінити знання учнів при виконанні ними будь-яких пізнавальних завдань)

Бали	Показники
------	-----------

10-12	усі ключові поняття теми, проблеми, ідеї старанно відібрані, визначені й описані; головні факти, що підтримують деталі, враховані і докладно описані; відсутні фактичні неточності
7-9	більшість ключових понять теми, проблеми, ідеї відібрані, добре визначені й описані; більшість основних фактів, що підтримують деталі, враховані й достатньо добре описані; є невеликі фактичні неточності
4-6	приблизно половина ключових понять теми, проблем, ідей відібрано, визначено і описано; включено біля половини основних фактів, що підтримують деталі; більша половини інформації є правильною, інша – помилковою, неточною чи взагалі відсутня
1-3	незначна кількість ключових понять теми, проблем, ідей відібрана, визначена і описана; факти, що підтримують деталі, не враховані або враховані недостатньо; в основному інформація помилкова, неточна або не стосується питання

Оцінювання навичок мислення учнів

(форма, адаптована до 12-бальної системи, дає змогу при виконанні будь-яких завдань оцінити навички мислення учнів як-от *пояснювати, застосовувати, аналізувати, синтезувати, оцінювати інформацію*, зокрема: виокремлювати головне; порівнювати; ставити запитання (*хто?; що?; де?; коли?; чому?*); розповідати про проблему; відокремлювати факти від суб'єктивної думки, вирізняти необ'єктивність судження; виявляти причиново-наслідкові зв'язки; наводити аргументи; формулювати висновки; визначати варіанти рішення; перевіряти висновки на практиці; передбачати наслідки; демонструвати логічно обґрунтовані судження)

<i>Бали</i>	<i>Показники Учень:</i>
10-12	знаходить/відбирає й логічно організує інформацію; використовує всі відповідні навички мислення; повно формулює поінформовані висновки, базуючись на фактах
7-9	знаходить/відбирає й логічно організує більшість даних стосовно питання; достатньо використовує відповідні навички мислення; формулює поінформовані висновки, базуючись на даних
4-6	знаходить/відбирає й логічно організує близько половини даних стосовно питання; використовує окремі навички мислення; формулює неповні висновки, базуючись на даних

1-3	знаходить/відбирає й логічно організує незначну кількість даних стосовно питання; використовує навички мислення нечітко або неправильно; формулює неточні висновки, базуючись на даних, або не формулює їх взагалі
-----	--

Оцінювання застосування учнем методу ПРЕС

(учитель/учень, використовуючи цю форму, спостерігає за зазначеними позиціями й відмічає, яким показником (критеріям) відповідає/не відповідає виступ конкретного учня (цю форму оцінки можна використовувати для самооцінки учнів).

Позиція	ясно сформульована коротко сформульована доступно сформульована для розуміння аудиторією
Пояснення	є посилання на цінності, конституцію, законодавство, міжнародні документи підтримує заявлену позицію переконливе
Приклад	викликає загальний інтерес є суспільно значимим посилається на мас медіа, експертів, особистий досвід має достатню (не надлишкову) кількість деталей
Висновок	коротко повторює суть позиції формулює резюме, результат виступу пропонує конкретні дії для розв'язання проблеми
додаткові критерії	Спроможність учня виявити одну або більш протилежних позицій уявити аргументи в підтримку протилежної позиції визначити й охарактеризувати цінності, задіяні в конфлікті пояснити позицію, протилежну власній

*Приклади форм для оцінювання роботи учнів
у малих групах та під час дискусії
Оцінювання роботи учнів у малій групі*

	Критерії оцінювання/бали
--	---------------------------------

Імена учнів	презентує результати роботи групи	доповнює, коментує доповідача	дотримується правил роботи в групі, ефективно виконує свою роль	веде записи, нотатки	Загальна оцінка
	1-3	1-3	1-3	1-3	

Оцінювання участі учнів у дискусії

Критерії оцінювання/бали							
Імена учнів	ретьєльно працює над питанням	порівнює викладені ідеї з власними	узагальнює ідеї, коли це необхідно	формулює висновки, що приводять до нового розуміння проблеми	є уважним слухачем	дотримується культури дискусії	Загальна оцінка
	0-2	0-2	0-2	0-2	0-2	0-2	

Наведемо приклад оцінювання виконаної учнем презентації результатів групового дослідження (проєкту), його індивідуального повідомлення (реферату) чи доповіді. Критеріями оцінки тут можуть бути: глибина знань із досліджуваної теми; відповідність презентації темі, ступінь її розробки; чітка структура й організація презентації; культура презентації (мова, застосування наочності та ін.). Тепер представимо ці критерії, встановивши для кожного з них показники, що оцінюються від нуля до трьох балів за 12-тибальною системою.

Оцінювання презентації результатів групового дослідження (проєкту), індивідуального повідомлення (реферату) чи доповіді

	Показники й рівні
--	--------------------------

Критерії	Високий 10-12 балів	Середній 7-9 балів	Достатній 4-6 балів	Низький 1-3 бали
1) глибина знань із досліджуваної теми (0-3 бали)	усі ідеї подані таким чином, що демонструють глибокi знання учня, здатність мислити логічно	більшість ідей презентації подані так, що свідчать про глибокі знання учня, здатність мислити логічно	близько половини ідей презентації подані так, що свідчать про знання учня про предмет	більшість ідей у презентації виражені нечітко
2) відповідність презентації темі та ступінь її розробки (0-3 бали)	тема презентації чітко визначена і добре розроблена	тема презентації чітко визначена і добре розроблена, але зустрічаються порушення логіки в розповіді	тема презентації визначена нечітко і недостатньо добре розроблена	тема презентації визначена нечітко і погано розроблена
3) структура і організація презентації (0-3 бали)	презентація має ясну і логічну структуру (поділи), добре організована	презентація має структуру (розділи), організована	презентація має нечітку структуру, недостатньо добре організована	презентація має неясну структуру або взагалі її не має
4) культура презентації (мовна, застосування наочності та ін.) (0-3 бали)	дотримані прийняті норми культури презентації, автори творчо підійшли до її оформлення	дотримано більшість прийнятих норм культури проведення презентації	не достатньо приділено уваги дотриманню прийнятих норм культури проведення презентації	наявні багато порушень прийнятих норм культури проведення презентації

Окремо зупинимось на оцінюванні вміння учнів відповідати на запитання високого рівня мислення (на аналіз, синтез, оцінку) та формулювати й ставити їх. Адже навичка критичного мислення є наскрізною, а курс «Громадянська освіта» має значний потенціал за змістом й формами організації пізнавальної діяльності учнів для розвитку в них цієї навички. Оцінювання рівня опанування учнем таким умінням є непро-

стим завданням учителя громадянської освіти. Тут важливо визначити критерії сформованості вказаної навички.

Оцінювання навички учня відповідати на запитання високого рівня та ставити такі запитання

Рівні сформованості навички			
Відмінний	Достатній	Задовільний	Потребує покращення
Учень:			
ставить учителю та однокласникам запитання високого рівня, відкриті запитання, що вказують на важливі моменти у матеріалі та активне слухання; відповідає на запитання високого рівня вчителя та однокласників, змістовно доповнюючи в разі потреби	у переважній більшості випадків відповідає на запитання високого рівня, що ставлять йому вчитель і учні; у переважній більшості випадків ставить вчителю та однокласникам запитання високого рівня	інколи здатний відповідати на запитання високого рівня, що ставлять йому вчитель і учні; почасти ставить вчителю та однокласникам запитання високого рівня	відповідає, як правило, на відтворюючі запитання та такі, що потребують запам'ятовування; ставить учителю та однокласникам в основному відтворюючі запитання на запам'ятовування

Маючи достатньо широкий спектр критеріїв оцінки пізнавальної діяльності учнів, учитель може обрати три-п'ять найважливіших із них та повідомити їх учням, щоб вони орієнтувались на ці критерії, працюючи на уроці або вдома. Бажано не лише оголосити ці критерії учням, а й обговорити їх із учнями, пояснити та записати на дошці чи аркуші паперу.

Щодо самооцінювання та взаємооцінювання учнів, то перш ніж учень надасть учителю зворотній зв'язок відносно того, що відбулося (чого він навчився, які проблеми в нього виникли тощо), він має проаналізувати власну діяльність. Відтак постає потреба введення в освітній процес механізму самооцінки, рефлексії. Адже вироблення

в учнів здатності самостійно оцінювати власний прогрес є невід'ємним складником оцінювальної діяльності¹²².

Наведені в науковій літературі дані спеціальних досліджень самооцінки учнів у навчанні свідчать про наявність принаймні чотирьох рівнів її розвитку: від низького — коли учень не вміє, не пробує і не має потреби в оцінці своїх дій ані самостійно, ані за вказівкою вчителя, до високого — коли, починаючи розв'язання нового завдання, учень може самостійно оцінити свої потенційні можливості та передбачити результат¹²³. Очевидно, що формування й розвиток в учнів навичок самооцінювання є одним із спеціальних завдань учителя.

Для ефективного розвитку самооцінки (взаємооцінки) учнів важливим є дотримання кількох умов, а саме:

1. Розробка вчителем для кожного конкретного випадку чітких критеріїв (еталонів) оцінювання.
2. Створення необхідного психологічного настрою учнів на аналіз їхніх власних результатів. Важливо пам'ятати про вплив оцінки вчителя на учнів, тому самооцінювання має завжди передувати оцінюванню вчителя.
3. Повідомлення критеріїв оцінки учням, щоб вони могли самостійно зіставити з ними свої результати, зробивши при цьому власні висновки про ефективність роботи.
4. Складання учнями власної програми діяльності на наступний етап навчання з урахуванням отриманих результатів.

Учитель залучає учня до процесу оцінювання самого себе та однокласників, щоб розвинути його вміння ставити перед собою цілі, на основі них оцінювати власні навчання та поведінку, підвищувати мотивацію до навчання.

---

122 Методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів першого класу. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 20.08.2018 №924. Електронний ресурс : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/924.pdf>

123 Григальчик Е. К. Обучаем иначе. Стратегия активного обучения / Е. К. Григальчик, И. И. Губаревич, С. В. Петрусев. Минск : БИП-С, 2003. 182 с., С.51.

Приклади форм, прийомів, методів самооцінювання учнів

1. Визначить своє «місце» на пропонуваній осі координат стосовно результатів заняття. Сформулюйте цю оцінку кількома реченнями.
2. Яким був для вас цей урок? Оберіть (позначте в таблиці) для оцінки один із смайлів та прокоментуйте його у відповідному стовпці/рядку.

Дуже сподобалось	Сподобалось	Не сподобалось	Жахливо

3. Накресліть у зошиті координатну пряму з цифрами від 1 до 12 та позначте крапками (обведіть) на ньому одну цифру, що відповідає вашому власному рівню обізнаності в темі до початку заняття, другу — по закінченню заняття.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

або

Оцініть, чи змінилося що-небудь у вашому вмінні... внаслідок участі в занятті. Для цього поставте на осі дві відмітки, що стосуються рівня вашого вміння, — «раніше», «тепер».

1 3 6 9 12

4. Пригадайте свою діяльність на уроці та оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з наступними твердженнями (2 бали — повністю погоджуюся, 1 бал — частково погоджуюся, 0 балів — зовсім не погоджуюся).

Твердження	Бали
Я знаю, що таке...; я можу назвати...	
Я вмію порівнювати...; я вмію визначити відмінності...	
Я можу навести приклади....	
Я вмію описувати (характеризувати)...	
Я вмію аналізувати (документ, ситуацію, подію, явище)...	
Я можу висловити думку щодо...; оцінити...	

5. У таблиці коротко представте власні враження від уроку.

плюс (+)	мінус (-)	цікаво (!)
усе, що сподобалось: інформація, форми роботи, емоції, користь і т.п.	усе, що не сподобалось: було надто складним чи нудним, залишилось незрозумілим і т.п.	усе, що викликало інтерес: нові факти, думки, питання й міркування, що з'явилися, і т.п.
<i>Коментар</i>	<i>Коментар</i>	<i>коментар</i>

6. Проаналізуйте свою діяльність на уроці, заповнивши таблицю.

Критерії	Коментарі
Що із зробленого на уроці викликало позитивні емоції	
Що вдалося мені найкраще	
Що вдалося мені менше	

7. Оцініть власні результати роботи на уроці за таблицею.

Тепер я вмію...	1-3 бали
Пояснювати, що таке...	
Відрізнати...	
Пояснювати причини і наслідки...	
Висловлювати власне ставлення до результатів уроку	

Отже, введення самооцінки і взаємооцінки учнів в освітній процес потребує ґрунтовної, тривалої, професійної роботи вчителя. Як правило, в масовій практиці навчання учням значно легше поставити собі оцінку в балах, аніж провести змістовну самооцінювальну діяльність. Тому розвиток самооцінки і взаємооцінки учнів у навчанні може бути представлений як перехід від виставлення учнем оцінки в балах до її змістового вираження.

Цей перехід може бути організований за допомогою певних прийомів. Наприклад, після виконання письмової роботи учням пропонують у зошиті оцінити її якість за критеріями: *правильність, повнота викладу, охайність* та виставити оцінки в балах. Під час перевірки роботи учня вчитель здійснює аналогічну діяльність: якщо він погоджується з оцінкою учня, то обводить її, якщо ні — ставить власну, коментуючи усно чи письмово. Таким чином відбувається процес погодження оцінок. Оцінити свою діяльність учень може також за допомогою спеціальних таблиць або інших оцінювальних форм.

Наведемо приклади табличних форм для окремих стратегій формувального оцінювання учнів на уроках із курсу «Громадянська освіта».

Самооцінка членами малої групи її роботи

<i>наші дії / показники</i>	<i>Завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>Ніколи</i>
1. Ми перевіряли, чи розуміють члени групи, що потрібно зробити				
2. Ми відповідали на запитання, пояснювали, коли це було необхідно				
3. Ми з'ясували те, що було незрозуміло				
4. Ми допомагали одне одному зрозуміти і застосувати на практиці інформацію, що ми отримали				
Підписи членів групи: _____				

Оцінка учнем власної участі в роботі малої групи

<i>мої дії / показники</i>	<i>Завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>Ніколи</i>
1. Я співпрацював / співпрацювала з іншими над досягненням загальних цілей				
2. Я ретельно працював / працювала над завданням				
3. Я висловлював / висловлювала нові ідеї				
4. Я залучав / залучала до роботи інших				
5. Я вносив / вносила конструктивні пропозиції				
6. Я підбадьорював / підбадьорювала інших				

Важливо, щоб учитель поступово вводив самостійне змістовне оцінювання учнів, пропонуючи їм охарактеризувати свою діяльність кількома реченнями. З цією метою можуть бути застосовані такі методи як *явний мікрофон, незакінчене речення* та ін.

Приклади формулювань незакінчених речень для оцінювання учнями своєї діяльності на уроці: *Я відчув, що...; Було цікаво...; Мене здивувало...; Своєю роботою сьогодні я..., тому що...; Мені захотілося, щоб...; Мені найкраще вдалося...; Навів на роздуми...; Сьогодні я дізнався...; Було складно..., тому що...; Я виконував завдання...; Я зрозумів, що...; Тепер я можу..., тому що...; Я навчився...; Завдання для мене здалися..., тому що...; Для мене було відкриттям те, що...; Мені видається важливим..., тому що...*

У підсумковій частині уроку або практичного заняття можна організувати обговорення учнями запитань на кшталт:

1. *Що ви вже знаєте про...?*
2. *Про що ви хочете дізнатися більше або чого навчитися?*
3. *Як можна використати ці знання й уміння в житті?*

Також ефективною формою буде заповнення учнями таблиці самооцінювання за змістом уроку чи практичного заняття. Наприклад:

Пригадайте свою роботу на уроці. Оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з такими твердженнями (2 бали — цілком погоджуюся, 1 — погоджуюся частково, 0 балів — не погоджуюся).

№	Твердження	Бали
1	Я можу назвати документи щодо звернень громадян	
2	Я можу пояснити зміст права на звернення	
3	Я можу перерахувати види звернень громадян	
4	Я знаю, що таке звернення	
5	Я вмію написати заяву до органів влади чи органів місцевого самоврядування	
6	Я можу висловити думку щодо важливості права громадян на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування	
Усього балів		

Для оцінювання творів-роздумів учнів (есеїв) учитель може визначити критерії та призначити кожному із них певну кількість балів (щоб їх максимальна сума становила 12 балів), наприклад:

формулювання учнем власної позиції	0-2 бали
використання відповідних понять, назв тощо	0-2 бали
наявність аргументів	0-4 бали
логіка викладу	0-2 бали
наявність висновку	0-2 бали

У розвитку самооцінювальної діяльності слід звертати увагу на вміння учнів працювати із змістом, який вони засвоюють на уроці: фіксувати основні моменти, виокремлювати головне, конкретизувати поняття тощо. Для цього також можуть бути застосовані *обговорення у загальному колі, ланцюжок (шкала) думок, вільне письмо* та ін. Для вчителя цінним є збагачення його арсеналу інтерактивних прийомів оцінювання взагалі й прийомів отримання зворотного зв'язку зокрема.

Таким чином, підсумкове та формувальне оцінювання результатів навчання та рівня сформованості компетентностей учнів із курсу «Громадянська освіта» мають стати рівноправними моделями оцінювання в закладах загальної середньої освіти. Вони доповнюють одне одного, слугуючи різним цілям: підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість навчання, а формувальне — підвищити її.

Підсумкове оцінювання оцінює результати опрацювання учнем матеріалу уроку, теми, семестру, року та етапу навчання відповідно до вимог державної підсумкової атестації. Формувальне оцінювання — інноваційний для України вид оцінювання, засвідчує просування учня від «учора до сьогодні» у знаннях, уміннях, ціннісних орієнтаціях, особистісних проявах та ін. і може бути поточним, поурочним, поелементним. Таке оцінювання забезпечує отримання інформації про те, як впливає діяльність вчителя на тих, для кого вона здійснюється. Фіксація учнем того, що відбувається з ним під час уроку, виступає для вчителя джерелом даних, спираючись на які він може корегувати свою діяльність. Це завжди потребує рефлексивної діяльності як вчителя, так і власне учня.

Постійне отримання зворотного зв'язку від учнів є одним з важливих принципів реалізації компетентнісного навчання громадянської освіти. Така інформація дає вчителю уявлення про те, як йде «просування» учнів у змісті матеріалу та розвитку предметних і міжпредметних умінь, на якому рівні засвоєння вони знаходяться, якої підтримки потребують. Це, своєю чергою, допомагає вчителю оперативно реагувати і змінювати програму навчальної діяльності учнів на уроці з предмета, корегувати зміст, визначати методи, що будуть найбільш ефективними, добирати актуальні джерела інформації тощо.

Водночас формувальне оцінювання спрямоване на розвиток особистості учня, його мотивацію в опануванні предмета, просуванні до освітнього результату. Зворотній зв'язок своєчасно і по можливості точно описує сильні й слабкі сторони учня, а також містить пропозиції щодо подальшої діяльності, яка підтримуватиме розвиток учня.

Отже, реалізація завдань формувального оцінювання з будь-якого предмета, в тому числі й громадянської освіти, досягається через:

1. встановлення зворотного зв'язку між якістю навчальних результатів учнів та можливістю їх досягнення;
2. активне залучення учнів до навчання;
3. вмотивованість учнів і пристосування освітнього процесу до потреб здобувачів освіти.

У навчанні учнів громадянської освіти важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання — підсумкового та формувального. Такий підхід може забезпечити дійсно ефективне навчання учнів громадянства.

ПРИКЛАДИ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ, УМІНЬ, НАВИЧОК УЧНІВ¹²⁴

До розділів: Особистість та її ідентичність

Права і свободи людини

Варіант I.

1. Побудуйте логічний ланцюжок (1 бал): індивід — персона —.... — особа — це
2. Складіть таблицю (2 бали), де в першу колонку якості/властивості, що є спільними у людей і тварин, а у другу — ті, які є відмінними: *праця, пряма хода, чуттєвість, харчування, мова, свідомість, розмноження, виховання, здатність до самозахисту, самопізнання.*

Люди і тварини

Спільне	Відмінне

3. Поміркуйте (2 бали).

Відома байка про Діогена, який у багатолюдних місцях зі свічкою шукав людину. Поміркуйте, кого саме прагнув відшукати мислитель?

4. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладами (3 бали)
Чому діти наділені особливими правами?

Приклади (3-4) прав дитини:

5. Висловіте по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

¹²⁴ Ремєх Г.О., Пометун О.І., Бондарук І.П. Громадянська освіта (інтегрований курс).

10 клас. Тестовий контроль результатів навчання. Київ: Літера ЛТД, 2018. 144 с.

Обмеження прав людини в обмін на економічну стабільність в демократичній державі виправдано

Так	Ні
Висновок:	

Варіант II.

1. Побудуйте логічний ланцюжок (1 бал).

активна громадянська позиція —... — адаптивність — креативність — це...

2. Складіть таблицю з двох колонок (2 бали).

із наведеного переліку випишіть: в першу колонку якості, що є спільними у людей і тварин, а у другу — ті, які є відмінними.

пряма хода, інстинкти, мова, вміння виготовляти знаряддя праці, здатність рости, свідомість, виховання, здатність до самозахисту, допитливість.

Люди і тварини

Спільне	Відмінне

3. Поміркуюте (2 бали).

Антуан де Сент-Екзюпері (французький льотчик і відомий письменник) назвав Землю Планетою людей. Який зміст ви вкладаєте в це твердження?

4. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладами (3 бали).

Які права людини є правами третього покоління? Коли вони виникли? Приклади (3-4) прав людини 3 покоління:

5. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

Безпека держави є важливішою за реалізацію права на інформацію

Так	Ні
Висновок:	

**До розділів: Людина в соціокультурному просторі
Демократичне суспільство та його цінності**

Варіант I.

1. **Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладом (1 бал)**
Чи завжди конфлікт деструктивний? Поясніть свою думку.
2. **Дайте коротку відповідь на запитання (1 бал)**
Які форми участі громадян у політичному житті суспільства ви знаєте?
3. **Складіть таблицю в три колонки, куди впишіть відповіді на запитання (2 бали)**

Які основні сфери соціалізації людини	Які групи людей взаємодіють у цих сферах	В яких інституціях/організаціях протікають такі взаємовідносини

4. **Дайте відповідь на запитання, склавши перелік із 3-4 позицій (2 бали)**
Які, на вашу думку, ознаки/прояви демократичної школи?
  1. _____
  2. _____
  3. _____
  4. _____
5. **Поміркуйте (3 бали):**

Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що демократія — це задоволення інтересів більшості з урахуванням інтересів меншості? Поясніть свою думку.

6. **Висловіте по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)**

Дискусійне павутиння

Ухвалення суворих, але справедливих законів доцільне для управління суспільством

Так	Ні
Висновок:	

Варіант II.

1. **Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладом (1 бал)**
Чи вливають мас медіа на формування стереотипів? Поясніть свою думку.
Наприклад:
2. **Дайте коротку відповідь на запитання (1 бал)**
Для чого (чому) люди гуртуються в громадські об'єднання
3. **Складіть таблицю в 3 колонки, вписавши відповіді на запитання (2 бали)**

Які основні сфери соціалізації людини	Які типи взаємовідносин людей у цих сферах	Які уміння й навички формуються в людини в цих сферах

4. Дайте відповідь на запитання, склавши перелік із 3-4 позицій (2 бали)

Якими, на вашу думку, є прояви партнерських відносин вчителя й учнів?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

5. Поміркуйте (3 бали):

Чи погоджуєтесь ви з твердженням філософа Аристотеля про те, що людина не може жити поза політики — поза нею можуть жити лише боги та тварини? Поясніть свою думку.

6. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

Голосування громадянина на виборах повинно бути його обов'язком, закріпленим законодавчо

Так	Ні
Висновок:	

До розділу:

Світ інформації та мас медіа

Варіант I.

1. Дайте коротку відповідь на запитання (2 бали)

1. Що таке мас медіа?
2. Що таке інформаційний тиск?

2. Дайте відповідь на запитання, склавши перелік із 3-4 позицій (2 бали)

Які теми, на вашу думку, мають висвітлюватись на сайті вашого освітнього закладу?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

3. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладом (2 бали)

Якими є основні функції мас медіа?

4. Поміркуйте (3 бали):

Чи погоджуєтесь ви з твердженням Б.Гейтса «Хто володіє інформацією, той володіє світом? Аргументуйте свою позицію.

5. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

У демократичній державі повинні існувати приватні мас медіа

Так	Ні
Висновок:	

Варіант II.

1. Дайте коротку відповідь на запитання (2 бали)

1. Що таке Інтернет?
2. Що таке інформатизація суспільства?

Які теми, на вашу думку, мають висвітлюватись у шкільній газеті (передачах шкільного радіо) вашого освітнього закладу?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

3. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладом (2 бали)

Що впливає на популярність тих чи інших мас медіа?

4. Поміркуйте (3 бали)

Чи є, на вашу думку, інформація товаром? Аргументуйте свою позицію.

5. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

У демократичній державі Інтернет має піддаватися цензурі

Так	Ні
Висновок:	

До розділу: Взаємодія громадян і держави

в досягненні суспільного добробуту

Варіант I.

1. Закінчить речення (2 бали)

1. Сталий розвиток суспільства — це
2. Серед основних принципів ринкової економіки такі
3. Корупцією називають

2. Дайте відповідь на запитання, склавши перелік із 3-4 позицій (2 бали).

1. Що таке «середній клас»?
2. Якими можуть бути наслідки «вимивання» середнього класу для економіки України?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

3. Поміркуйте (2 бали)

До соціально значимих відносять такі професії як вчитель, поліцейський, суддя, журналіст. Що спільного, на вашу думку, в цих професіях?

4. Складіть схему «Три основні статті витрат мого бюджету» (3 бали)

5. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

Демократична держава зобов'язана опікуватися безробітними громадянами

Так	Ні

Висновок:

Варіант II.

1. Закінчить речення (2 бали)

1. Ринок праці — це...
2. Серед основних ознак підприємництва такі...
3. Прикладами корупційного правопорушення є...

2. Дайте відповідь на запитання, склавши перелік із 3-4 позицій (2 бали).

1. Якими є основні причини безробіття в Україні?

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

3. Поміркуйте (2 бали)

У народі говорять, що вчитель лікує душу, лікар — тіло, а поліцейський — суспільство. Про які особливості цих професій, на вашу думку, йдеться?

4. Складіть схему «Три кити» ринкової економіки» (3 бали)

5. Висловіть по 2 аргументи зі сторони ствердження й заперечення з дискусійного питання та сформулюйте власний висновок (3 бали)

Дискусійне павутиння

Діяльність на території держави підприємств з іноземним капіталом є благом для суспільства і населення

Так	Ні
Висновок:	

До розділу: Україна, Європа, світ

Варіант I.

1. Дайте коротку відповідь на запитання (2 бали)

1. Що таке Рада Європи?

2. Що розуміють під інтеграцією?

2. Заповніть таблицю, вписавши в кожний стовпчик по 2 позиції (2 бали)

Наслідки процесу глобалізації для України	
плюси	мінуси
1)	1)
2)	2)

3. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладами (2 бали)

Як ви розумієте усталене словосполучення «Природа-матінка»?

Наведіть 2-3 приклади проблем, що існують у взаємодії людини з природою.

4. Поміркуйте (3 бали)

Чи є, на вашу думку, щасливим випадком чи збігом обставин здобуття Україною незалежності? Викладіть свою позицію в 2-3 тезах.

5. Викладіть та обґрунтуйте власну позицію (3 бали)

У статуті ЮНЕСКО є таке положення: «Оскільки війна починається в розумі людей, то в розумі людей повинні бути створені захисні механізми миру». Якими, на вашу думку, є такі механізми?

Варіант II.

1. Дайте коротку відповідь на запитання (2 бали)

1. Що таке ОБСЄ? 2) Що розуміють під міжнародним гуманітарним правом?

2. Заповніть таблицю, вписавши в кожний стовпчик по 2 позиції (2 бали)

Наслідки закордонної трудової міграції громадян України	
плюси	мінуси
1)	1)
2)	2)

3. Дайте відповідь на запитання та проілюструйте її прикладами (2 бали)

Яку загальнолюдську проблему позначає питання «Чи стане людству тісно на Землі»?

Наведіть 2-3 приклади прояви цієї проблеми.

4. Поміркуйте (3 бали)

Що, на вашу думку, сприятиме входженню України в європейську спільноту як повноправного її члена? Викладіть свою позицію в 2-3 тезах.

5. Викладіть та обґрунтуйте власну позицію (3 бали)

Як ви поясните записані в Біблії (Екклізіаст 8.9) слова «Запанувала людина над людиною на лихо для неї!»?

ДОДАТКИ

КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ З КУРСУ «ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА» (10 КЛАС)

Пропоноване календарне планування є одним із можливих варіантів розподілу навчальних годин і типів уроків із інтегрованого предмета «Громадянська освіта» (рівень стандарту) в 10 класі. Тут передбачені вступний і підсумковий уроки, практичні заняття, уроки узагальнення з розділу/розділів, години резервного часу. В окремих розділах змінено порядок викладу тем (у межах розділу), що, на нашу думку, допоможе краще вибудувати логіку подачі учням тої чи іншої громадянсько-інформаційної, організувати практичні заняття та провести поточний і тематичний контроль знань і вмінь учнів.

Учителю слід ретельно спланувати тематичне оцінювання в кінці I та II семестрів (у таблиці є відповідні пропозиції). Варто продумати, чим «заповнити» резервні 2 години (якщо за рік відбудеться 70 уроків).

Щодо тематики практичних занять, то вона повністю відповідає змісту навчальної програми й суголосна з темами, запропонованими в програмі.

Якщо вчитель плануватиме значну кількість практичних занять (приблизно, 20-25, що складатиме майже третину навчальних годин), то для уникнення дублювання та розвантаження уроків вартує окремі питання тих чи тих тем розглядати на практичних заняттях. Наприклад, питання «Життєві цінності і пріоритети» — в практичному занятті №1 «Якими є життєві цінності людини»; питання «Поняття прав дитини. Захист прав дитини» — в практичному занятті №5 «Як захищають права дитини»; питання «Поняття конфлікту та його види. Стадії конфлікту. Способи подолання конфліктів» — в практичному занятті №10 «Як поводитись у конфліктній ситуації» і т.п.

Крім того, вчитель може скорочувати запропоновану нами кількість практичних занять (наприклад, в кінці розділу I замість практичного заняття запланувати узагальнення з цього розділу) чи обирати для них іншу тематику. На нашу думку, будь який урок із громадянської освіти в 10 класі можна організовувати й проводити як практичне заняття чи міні тренінг за умов підготовленості вчителя, певного рівня навченості класу та наявності в розкладі спарених уроків із предмета.

Запропонований варіант планування не є імперативом — за вчителем залишалось і зостається право самостійно ухвалювати рішення щодо того, які теми, в якій послідовності та як викладати.

Календарне планування. Громадянська освіта, 10 клас (70 годин)¹²⁵

№ уроку	Зміст
1.	Вступ. Що таке громадянська освіта. Як працювати на уроках і вдома. Які є ресурси для навчання предмета.
	Розділ 1. Особистість та її ідентичність
2.	Тема 1. Що таке ідентичність Ідентичність. Види ідентичності. Громадянська ідентичність. Змінний характер ідентичності. Самовизначення. Ідентифікація. Особиста гідність. Совість.
3.	Тема 2. Соціалізація особистості Поняття соціалізації. Етапи соціалізації. Суб'єкти соціалізації. Соціалізація як ресурс формування громадянської ідентичності. Соціалізація в сім'ї. Соціалізація серед однолітків. Молодіжні субкультури. Партнерські стосунки в сім'ї. Трансформація моделей сім'ї.
4.	<i>Практичне заняття №1. Якими є життєві цінності людини.</i>
5.	Тема 3. Самореалізація людини Самореалізація і розвиток. Індивідуальність особистості. Життєві цінності й пріоритети. Активна громадянська позиція. Мобільність і адаптивність людини. Креативність.
6.	<i>Практичне заняття №2. Як стати успішною людиною.</i>
7.	<i>Практичне заняття №3. У чому цінність навчання.</i>
	Розділ 2. Права і свободи людини
8.	Тема 1. Людська гідність і права людини Поняття людської гідності. Людська гідність – основа природного права. Рівноправність. Охорона й захист людської гідності.
9.	Тема 2. Еволюція прав людини Природа прав людини. Основоположні права і свободи людини. Покоління прав людини. Класифікація прав людини. Борці за права людини. Майбутнє прав людини. Тема 3. Права дитини Поняття прав дитини. Конвенція ООН про права дитини. Захист прав дитини.
10.	<i>Практичне заняття №4. Чому права і свободи людини є основою демократії.</i>
11.	<i>Практичне заняття №5. Як захищають права дитини.</i>

¹²⁵ Укладено за джерелом: Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів / URL : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

12.	Тема 4. Людина і держава Взаємовідносини «людина – держава». Верховенство права. Права і свободи людини та відповідальність держави за їх дотримання, гарантування та захист. Позитивні і негативні зобов'язання держави.
13.	Тема 5. Механізми захисту прав людини і прав дитини Порушення прав людини. Поняття механізмів захисту прав людини. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав людини. Національні механізми захисту прав людини, їх класифікація. Правозахисні організації.
14.	<i>Практичне заняття №6. Як звертатися до Європейського суду з прав людини.</i>
15.	<i>Практичне заняття №7. Якою є роль правозахисних організацій і правозахисників.</i>
16.	Узагальнення.
	Розділ 3. Людини в соціокультурному просторі
17.	Тема 1. Соціокультурна багатоманітність. Поняття суспільства. Соціальна структура суспільства. Соціальна згуртованість, солідарність і відповідальність. Соціальні цінності. Гендерна, етнічна, конфесійна різноманітність. Рівність.
18.	<i>Практичне заняття №8. Чому різноманітність – це ресурс.</i>
19.	Тема 2. Ефективна комунікація. Роль спілкування в житті людини й суспільства. Вербальна й невербальна комунікація.
20.	<i>Практичне заняття №9. Як опанувати мистецтво спілкування.</i>
21.	Тема 3. Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти. Поняття стереотипів і упереджень. Забобони. Шляхи подолання стереотипів. Поняття дискримінації. Основні форми та прояви дискримінації. Толерантність та інклюзія. Поняття конфлікту та його види. Стадії конфлікту. Способи подолання конфліктів. Переговори і медіація. Консенсус і компроміс.
22.	<i>Практичне заняття №10. Як поводитись у конфліктній ситуації.</i>
	Розділ 4. Демократичне суспільство та його цінності
23.	Тема 1. Демократична держава Виникнення і зміст демократії. Цінності демократії. Демократичні інститути. Конституція та її призначення. Законодавча, виконавча та судова влада в демократичних країнах. Принципи виборчого права. Етапи виборчого процесу.
24.	Роль політичних партій в розвитку демократії. Правовий статус політичних партій в Україні. Діяльність та вплив політичних партій на демократію. Громадські організації: правовий статус, діяльність та вплив на демократію.

25.	<i>Практичне заняття №11. Як бути свідомим виборцем.</i>
26.	Тема 2. Громадянське суспільство Поняття громадянського суспільства. Функції громадянського суспільства. Роль громадян у становленні й функціонуванні громадянського суспільства. Громадянське суспільство та правова держава.
27.	Тема 3. Громадянська участь у житті суспільства Роль громадянина у демократизації суспільства. Демократичний громадянин. Культура громадянськості. Активна громадянська позиція.
28.	<i>Практичне заняття №12. Якими є форми й прояви громадянської активності.</i>
29.	Тема 4. Громада Поняття громади. Роль громади в житті людини, суспільства, держави. Реалізація та захист громадою своїх прав і законних інтересів. Вплив громадян на вирішення проблем громади.
30.	Тема 5. Школа – простір демократії Шкільна громада. Взаємодія учнів, учителів, батьків, шкільної адміністрації в організації шкільного життя. Врядкування та управління школою. Шкільне самоврядування (учнівське, вчительське, батьківське). Принципи та цінності учнівського самоврядування. Моделі учнівського самоврядування. Школа і місцева громада.
31.	Тема 6. Дитячі й молодіжні громадські об'єднання Свобода асоціацій. Дитячі й молодіжні об'єднання й рухи. Створення молодіжної громадської організації. Молодіжні соціальні проекти. Учнівське самоврядування он-лайн.
32.	Узагальнення.
	Розділ 5. Світ інформації та мас-медіа
33.	Тема 1. Комунікація, інформація, медіа Поняття мас-медіа(медіа). Роль інформації та медіа в сучасному світі. Мас-медіа, комунікація, аудиторія, медіатекст.
34.	Різновиди медіа (книга, преса, фото, радіо, кіно, телебачення, Інтернет, мобільний зв'язок) та їхній розвиток. Реклама. Вплив мас-медіа на формування громадської думки та власної позиції людини.
35.	Тема 2. Медіа і демократія. Свобода, етика і відповідальність Свобода слова. Обмеження свободи слова. Баланс між свободою вираження поглядів та відповідальністю. Свобода мас-медіа – критерій демократичності суспільства.
36.	Що таке цензура. Замовні матеріали («джинса») та їхні ознаки. Суспільні медіа і їхня місія. Шкільні медіа.
37.	Тема 3. Маніпулятивний вплив медіа Маніпуляції в медіапросторі. Як розпізнати фейкову інформацію, пропаганду. Роль медіа у провокуванні конфліктів та поширенні стереотипів. Що таке «мова ворожнечі», і як її розпізнати.

38.	<i>Практичне заняття №13. Чому варто бути поінформованою людиною.</i>
39.	Тема 4. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям мас-медіа Достовірність інформації в мас-медіа. Джерела інформації.
40.	Факт та судження. Авторство медіа тексту. Стандарти подання інформації. Критичний аналіз медіатекстів.
41.	<i>Практичне заняття №14. Як розпізнати маніпуляцію та захиститись від неї.</i>
42.	Тема 5. Інтернет Приватність та конфіденційність у віртуальному світі. Цифрова ідентичність. Соціальні мережі.
43.	Права людини в Інтернеті. Безпека та етика поведінки у мережі. Кіберзлочинність. Особливості захисту прав дітей та молоді в Інтернеті.
44.	<i>Практичне заняття №15. Як оцінити інформацію з Інтернету.</i>
45.	Узагальнення.
	Розділ 6. Взаємодія громадян і держави в досягненні суспільного добробуту
46.	Тема 1. Соціальні цілі економіки Економіка як сфера життя людей. Економічні потреби та блага. Процеси, що забезпечують задоволення потреб: виробництво, розподіл, обмін і споживання. Учасники (суб'єкти) економічних відносин.
47.	Тема 2. Ринкова економіка Принципи ринкової економіки. Кругообіг в ринковій економіці. Попит і пропозиція, ринкова ціна, конкуренція. Функції держави в ринковій економіці. Державний бюджет, податки, напрямки видатків.
48.	Тема 3. Ринок праці Учасники ринку праці: роботодавці і наймані працівники. Поняття професії, спеціальності, кваліфікації працівника. Заробітна плата як дохід найманого працівника.
49.	Тема 4. Підприємництво Підприємницька діяльність. Мета і соціальна відповідальність підприємця. Правовий захист бізнесу.
50.	<i>Практичне заняття №16. Як не стати жертвою торгівців людьми.</i>
51.	Тема 5. Сталий розвиток Обмеженість ресурсів. Необхідність раціонального та ефективного використання ресурсів. Вплив діяльності людини на довкілля. Сталий розвиток як спосіб збереження довкілля.
52.	<i>Практичне заняття №17. Як я можу взяти участь у сталому розвитку моєї держави.</i>

53.	Тема 6. Економіка домогосподарства Домашнє господарство як власник і споживач. Поняття про раціональне споживання. Бюджет домогосподарств: види доходів, на прямки витрат, заощадження. Права споживачів.
54.	<i>Практичне заняття №18. Як розумно будувати домашню економіку.</i>
55.	Тема 7. Лобіювання інтересів та корупція Поняття лобізму. Сутність корупції та корупціогенних ризиків.
56.	Причини та наслідки корупції в економіці та політиці. Шляхи подолання корупції.
57.	<i>Практичне заняття №19. Як протидіяти корупції.</i>
58.	Узагальнення.
	Розділ 7. Україна, Європа, світ
59.	Тема 1. Інтеграція та глобалізація Поняття інтеграції та глобалізації. Вплив глобалізаційних процесів на економіку, культуру, довкілля, людину. Витоки та процес європейської інтеграції.
60.	Міграційні процеси. Види та форми сучасної міграції. Виклики сучасного світу.
61.	Тема 2. Міжнародні відносини та міжнародне право Поняття міжнародних відносин. Особливості міжнародного права. Система безпеки.
62.	<i>Практичне заняття №20. Які правила регулюють збройні конфлікти.</i>
63.	Міжнародне гуманітарне право. Урядові і неурядові міжнародні організації.
64.	Тема 3. Україна – член європейського та світового співтовариства Європейське і світове співробітництво. Участь України в ООН, ОБСЄ, Раді Європи, СОТ тощо.
65.	Європейський вибір України. Угода про асоціацію Україна – ЄС.
66.	<i>Практичне заняття №21. Як діють волонтери в Україні та різних країнах світу.</i>
67.	Узагальнення.
68.	Підсумкове узагальнення.
69.	Резерв
70.	Резерв

ПРИКЛАДИ ПРОБЛЕМНИХ ЗАПИТАНЬ ТА ЗАВДАНЬ ДЛЯ УЧНІВ

Проблемні запитання:

- Чи завжди збігається ваша думка про себе з думкою про вас?
- Чи можуть надбання субкультури стати класикою національного або світового рівня?
- Чи закріплені гендерні стереотипи в українському фольклорі?
- Чи може учень бути медіатором?
- Чи легко бути тинейджером?
- Чи має межі територія культури?
- Чи має межі розширення прав людини?
- Образ жінки у рекламі — раціональний аргумент чи стереотип, що дискримінує стать?
- Що більше впливає на формування особистості — родина, школа, середовище?
- Індекс розвитку людського потенціалу: красива картинка чи керівництво до дії?
- Субкультура: данина моді чи спосіб самовираження?
- Абсолютна соціальна стабільність: ідеал чи реальність?
- Соціальна держава: примарний ідеал чи реальність?
- Українська нація вже сформована чи продовжує формуватися?
- Біженці: люди, які скористались правом на свободу вибору місця проживання чи втікачі з власної країни?
- Сталий розвиток: нераціональне обмеження чи піклування про майбутнє?
- Паспорт вакцинації: розширення можливостей особи чи посилення контролю держави?
- Подолання корупції в Україні: особиста чи державна справа?

Проблемні завдання:

- Визначить вектори соціальної мобільності своєї родини.
- Зобразить схематично свій родовід.
- Складіть список своїх соціальних ролей і статусів, наведіть приклади.
- Складіть перелік власних якостей, що сприяють вашій мобільності й адаптивності.
- Проаналізуйте одну із соціальних мереж (на вибір) за моделлю Г. Ласуелла.
- Американський соціолог Вільям Айзек Томас стверджував: Якщо ситуація мислиться як реальна, то вона стає реальною за наслідками. Пригадати історичні приклади, коли невірне сприйняття

ситуації привело до руйнівних наслідків. Підтвердить/спростуйте «теорему Томаса».

- Створіть фотоколаж на тему «Світ, в якому я живу»
- Визначить паритет раціонального і вигаданого в рекламі.
- Охарактеризуйте габітус учителя.
- Визначить Топ 5 якостей підприємця.
- Доберіть короткий відео сюжет, що позитивно представляє Україну. Визначить головну ідею, засоби й образи цього відео сюжету.
- Уявіть себе журналістом, який братиме інтерв'ю у міністра. Визначиться з тим, із ким ви спілкуватиметеся. Оберіть тему інтерв'ю та складіть 5-6 запитань. Що, на вашу думку, слід взяти до уваги, щоб інтерв'ю було успішним?

Проілюструємо застосування проблемного запитання чи завдання на прикладі теми 1. Комунікація, інформація, медіа (розділ 5).

Проблема може бути закладена у змісті афоризму як-от: «Засоби масової інформації в умілих руках — це дудки, під які танцює громадська думка», який стає предметом аналізу впродовж уроку. Або учням пропонується проблема в ході мотивації, приміром: Подальший розвиток української державності залежатиме від багатьох чинників, серед яких найважливіший розвиток мас-медіа. Реальна влада зосереджуватиметься в руках інфократії — соціального прошарку, який контролюватиме інформаційні ресурси. Проте вже сьогодні за вплив на громадську думку і масову свідомість мас-медіа називають четвертою владою. Мас-медіа — це дещо більше ніж тіньова влада, більше ніж гілка влади, — вона може творити реальність. Дилема: основне завдання ЗМІ — нести інформацію про реальність чи творити її?». Учні розв'язують дилему у ході дослідження теми уроку.

Як проблемні на уроці із цієї теми можна поставити й такі запитання: *Яким чином відбувається функціонування мас-медіа в суспільстві?*

Як мас-медіа формують громадську думку?

Чи існують причини, що виправдовують обмеження свободи преси?

Чи є межі соціальної відповідальності мас-медіа?

Яку роль відіграє Інтернет у формуванні громадської думки?

Мешканці Інтернету та їх активність — це їх сила чи слабкість? ЗМІ — це думка більшості чи меншості?

ВПРАВИ З НАВЧАННЯ УЧНІВ ГРОМАДЯНСТВА

Пропонуємо низку вправ, які можна використати з відповідних тем на уроках із курсу «Громадянська освіта» або у позакласних заходах.

До теми 1 «Демократична держава» (розділ IV)

Вправа «Очікування від демократії» (15-20 хв.).

1. Розпочніть з обговорення з учасниками таких запитань: *Що ви очікуєте від демократії для своєї держави? Що ви очікуєте від демократії для себе? Що є такого, чого демократія не забезпечить нашій державі? Чого, на вашу думку, демократія не може зробити для вас?*
2. Попросіть учасників уявити таке:

Ви щойно прибули до новоствореної демократичної держави. Аж раптом ви почули такі розмови громадян, які мешкають тут:

- Демократія означає, що уряд забезпечить їжею та житлом усіх!
- Демократія забезпечить кожного можливістю мати роботу, їжу та житло. А залежатиме від кожного особисто, чи матиме він усе це.
- Демократія зробить багатьох лінивими. Якщо уряд забезпечить людей усім необхідним, хто захоче працювати? Люди зазвичай працюють заради їжі, одягу та даху над головою.
- У демократичній державі ті, хто має власність і гроші, зобов'язані підтримувати тих, хто живе скрутно. Демократія — це один з шляхів перерозподілу суспільного добробуту.
- Демократія не може розв'язати всі проблеми держави за один день. Це потребуватиме часу, однак свобода, надана людям, врешті-решт принесе свої плоди.
- Демократія повинна забезпечити краще життя людям або ми повернемо авторитарну владу для наведення порядку в цій країні!

Обговоріть з учасниками в загальному колі такі запитання: *Які погляди на демократію виражено громадянами? Який із них найближчий до вашого погляду на демократію? Чим може бути корисна демократія громадянам? Які ризики для громадян несе демократія? Чи потребує розвиток демократії коштів? Чи погоджуєтесь ви з тим, що демократія — це важка праця, а не об'єкт пасивного спостереження?*

3. Завершіть вправу запитанням: *Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

До теми 1 «Демократична держава» (розділ IV)

Вправа «Дорогою до демократії» (15-20 хв.).

1. Об'єднайте учасників у малі групи. Роздайте кожній групі великий аркуш паперу і фломастери. Запросіть групи виконати таке завдання:

Наразі кожна група подорожуватиме в країну ідеальної демократії, створюючи (малюючи) власну мапу, що відобразить цей шлях. Ваше завдання таке:

1. На мапі позначте вихідний і кінцевий пункт вашої подорожі, назву вашої країни демократії.
2. Правильний шлях до країни веде через ознаки демократії, умови її розвитку, демократичні цінності та закони — вони мають бути відображені у дороговказах.
3. На окремому аркуші випишіть все, що, на вашу думку, допомагає на шляху до ідеальної демократії. На основі цього зобразіть «дорожні знаки» вздовж дороги, які про це інформуватимуть. Вони мають позначати те основне, що мусить існувати в державі з ідеальною демократією.
4. На будь-якому шляху зустрічаються річки, озера, болота, гори, ліси тощо. Вони можуть таїти небезпеку чи створювати перешкоди. Існує ймовірність невірних поворотів, заїзду в тупики чи втрати маршруту. Випишіть фактори, які заважають дістатися ідеальної демократії. Тепер позначте на мапі всі знаки про невірні повороти, перешкоди та небезпеки. Вони вказуватимуть на складнощі на шляху досягнення демократії та допоможуть тим, хто йтиме за нами, уникнути їх.
5. Підготуйте мапу й представте її класу.
2. Завершіть вправу такими запитаннями: *Чи готові ви долати шлях до ідеальної демократії? Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

До теми 3 «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти» (розділ III)

Вправа «Що таке стереотипи» (8-10 хв.).

1. Роздайте учасникам перелік слів, наприклад: *українець, селянин, шахтар, туристка, конфлікт*. Запропонуйте їм обрати з переліку одне слово й зобразити його малюнком, не підписуючи.
2. За 3 хв. попросіть учнів передати малюнок своєму однокласнику. Запропонуйте учням тепер впізнати зображене слово і пояснити свою думку.
3. Обговоріть з учасниками в загальному колі: *Чи відгадали ви слова, зображені вашими однокласниками? Чому? Які з ваших уявлень співпали? Які з них можна назвати їх стереотипами? Чому?*
4. Завершіть вправу таким запитанням: *Які думки й почуття викликала у вас ця вправа?*

**До теми 3 «Стереотипи та упередження.
Дискримінація. Конфлікти» (розділ III)**

Вправа «Мої стереотипи» (15-20 хв.).

1. Роздайте учасникам перелік ймовірних пасажирів потягу:
1. демобілізований солдат, який повертається із зони АТО;
2. телевізійний продюсер, імовірно грошовитий;
3. чорношкірий чоловік із Танзанії;
4. молодий художник, говорить, що він ВіЛ-інфікований;
5. молодий хлопець з нашивкою Правого Сектору на куртці;
6. журналістка з Росії, яка перебуває в службовому відрядженні;
7. жінка з кошиком сильно ароматних квітів;
8. жінка-переселенка з Донбасу із двома дітьми;
9. чоловік-мусульманин з дружиною у національному вбранні.

Запропонуйте учасникам уявити, що вони сідають у поїзд для тривалої подорожі. Попросіть їх обрати із переліку 3-х пасажирів, із вони б хотіли перебувати тривалий час в одному купе.

2. Після цього запропонуйте учасникам подумати над тим, чим вони керувалися, здійснюючи вибір. Обговоріть з учасниками запитання: *Чи виявились у вашому виборі стереотипи?*
3. Об'єднайте учасників у групи по 4-5 осіб. Попросіть їх ще раз звернутися до переліку пасажирів та на окремому аркуші кожному по черзі поставити знак «+» проти тих осіб, з якими вони б їхали, і знак «—» проти тих, кого б не бажали мати в супутники.

Організуйте презентацію результатів роботи груп, запропонувавши такі запитання: *Хто з переліку набрав найбільше плюсів? Як ви це пояснюєте? У кого з переліку найбільше мінусів? Чому? Чи є в списку особи, з якими бажують їхати всі члени групи? Чому? Чи є в списку ймовірні пасажири, з якими ніхто не хотів би їхати? Чому?*

4. Обговоріть з учасниками в загальному колі: *Чи проявились при виборі ваші спільні стереотипи? Які саме? До яких наслідків може призвести існування цих стереотипів?*
5. Завершіть вправу таким запитанням: *Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

**До теми 3 «Стереотипи та упередження.
Дискримінація. Конфлікти» (розділ III)**

Вправа «Крок назустріч» (10-15 хв.).

1. Об'єднайте учасників у пари й запропонуйте їм виконати таку вправу: один з пари має стиснути руку в кулак, а інший знайти будь-який спосіб (умовляння, заохочення, прохання тощо), не застосовуючи фізичних зусиль, розтиснути цей кулак.

-
-
2. За 1 хв. зупиніть гру й обговоріть у загальному колі такі запитання: *Хто з вас розтиснув кулак? Чому ви це зробили? Що відчували ті, хто тримав кулак, не розтиснувши його? Чому ви це зробили? Чому вправа називається «Крок назустріч»? Хто, на вашу думку, зараз зробив крок назустріч? Із яким явищем нашого життя пов'язана ця вправа? Чому ви так думаєте?*

До теми 3 «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти» (розділ III)

Вправа «Розв'язання конфлікту» (15-20 хв.).

1. Роздайте учасникам текст з Марининою історією. Запропонуйте їм у загальному колі **проаналізувати** наведену **ситуацію** за запитаннями: *Чи є ця ситуація конфліктною? Чому ви так вважаєте? Хто є фігурантами ситуації? Що ми про них знаємо (якими є факти)? Якими є цілі та інтереси кожної зі сторін? Чи є у сторін спільні інтереси? Які саме? Що ще може об'єднувати учасників? Занотуйте відповіді учасників на дошці.*

СПРАВА ПРО... ЦІННІСНІ НЕПОРОЗУМІННЯ

Марина навчалася якраз на 2-му курсі університету в одному з міст Луганській області на вчителя історії. Вона не могла порозумітися із своїми батьками, бо вони аж ніяк не пов'язували своє майбутнє з Україною. Стосунки в родині загострювалися. Вдома частенько лунали лайка та образи.

Врешті-решт дівчина зрозуміла, що не може жити з людьми, які сповідують інакші цінності, хоч вони й є її батьками. Марина перевелася до педагогічного університету Вінниці. Виїжджаючи з рідного дому, вона на дверцятах холодильника написала жирним синім маркером «Слава Україні!».

2. Об'єднайте учасників у групи та запропонуйте їм обговорити: *Чи можна вирішити цю ситуацію? Якщо так, то яким чином? Хто має її вирішувати? Чому? Якими можуть бути перші кроки кожної зі сторін?*

Організуйте представлення **результатів групових обговорень у загальному колі. Разом із учасниками обговоріть запитання: Які ще способи розв'язання ситуації ви б запропонували її фігурантам?**

3. Завершіть вправу таким запитанням: *Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

До теми 3 «Стереотипи та упередження. Дискримінація. Конфлікти» (розділ III)

Вправа «Толерантність» (15-20 хв.).

1. Запитайте в учасників: *Чи стикалися ви в своєму житті з випадками нетерпимого ставлення до себе за етнічною, віковою або релігійною ознакою?* (можливо, вони наведуть приклади з життя своїх близьких або знайомих). Запропонуйте їм розповісти такі історії на загальне коло, зазначивши, що вони або інші люди, про яких йдеться, відчували при цьому.

або

Запитайте учасників: *Коли у вашому житті найчастіше виникають гострі зіткнення різних точок зору?* Запишіть відповіді учасників на дошці.

2. Зазначте, що слово терпимість є синонімом поняття «толерантність» (походить від латинського *tolerantis* — терплячий). Обговоріть з учасниками запитання: *Чи важливо бути толерантною людиною? Чому? До якої межі слід проявляти терпимість, а де треба захищати свої інтереси?*
3. Створіть малі групи за літерами алфавіту й запропонуйте їм виконати таке завдання: *Прочитайте висловлювання під літерою, що відповідає вашій групі, та обговоріть: 1) Як ви розумієте це твердження (визначення)? Поясніть на прикладах це положення. 2) Що для автора (авторів) означає толерантність? Визначте одним чи кількома словами. 3) Чи погоджуєтесь ви з автором (авторами) цього висловлювання? Чому?*

А. Гідність людини полягає в тому, щоб любити тих, хто її ображає (Марк Аврелій, давньоримський імператор і філософ)

Б. Толерантність — необхідна умова плюралізму, опозиції. Толерантність потрібно відрізнати від неприпустимої байдужості до пошуку істини, оптимального шляху чи рішення. Толерантність передбачає захист і обґрунтування позиції, активність в реалізації політичних переконань кожного. Толерантність — це терпимість по відношенню до конституційно дозволеної поведінки, але вона неприпустима по відношенню до закликів до повалення влади, повстанню, ненависті, до будь-яких груп, закликаючи до війни, геноциду, терору (Основи політології: короткий словник термінів і понять)

В. Закликаю до відмови від політичної нетерпимості. Бо вона схожа на кулю зі зміщеним центром, яка розриває суспільний організм, травмує суспільну свідомість

(Леонід Кучма, Президент України у 1994-2005 рр., політик)

Г. Ваша думка для мене глибоко ворожа, але за ваше право її висловити я готовий віддати своє життя (Вольтер, французький філософ епохи Просвітництва)

Д. Толерантність — терпиме ставлення до чужих, не співпадаючих з власними, думок, поглядів, позицій, вірувань. Обов'язковий принцип правової держави, демократичного суспільства (Короткий політологічний словник)

Е. Найкращий спосіб помсти — не відповідати злом на зло (Марк Аврелій)

Зберіть міркування від груп на загальне коло. Обговоріть з учасниками запитання: *Яким є значення толерантності для кожної людини та демократичної держави?*

4. Запропонуйте учасникам, працюючи в тих самих групах, розробити і записати кілька (4-5) правил толерантного життя (наприклад, у школі). Зазначте, що вони можуть бути представлені в казковому чи віршованому вигляді, малюнком, піктограмою тощо.

Організуйте презентацію результатів роботи груп.

5. Завершіть вправу таким запитанням: *Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

До теми 4 «Громада» (розділ IV)

Вправа «Готуємо громадські слухання» (15-20 хв.).

1. Об'єднайте учасників у 4 групи й запропонуйте їм виконати таке завдання:

1 група: підготувати лист до ЗМІ щодо проведення громадських слухань за темою: «Як місцева влада нашого міста розв'язує проблеми молоді»

2 група: підготувати лист до громадських організацій та громадськості щодо залучення до проведення громадських слухань на тему: «Як місцева влада нашого міста розв'язує проблеми молоді»

3 група: підготувати лист до органів виконавчої влади про проведення громадських слухань та запрошення до участі в них на тему: «Як місцева влада нашого міста розв'язує проблеми молоді»

4 група: підготувати повідомлення в соціальних мережах про проведення громадських слухань на тему: «Як місцева влада нашого міста розв'язує проблеми молоді»

Для виконання завдання надайте групам 10 хв. Зазначте, що листи й повідомлення можна написати на великому аркуші паперу (обсягом до 1 сторінки). По витіканню часу організуйте презентацію роботи груп (листи, написані на аркушах паперу можна вивісити на дошці, в повідомлення — відкрити на відповідній сторінці в Мережі).

2. Обговоріть з учасниками такі запитання: *Чи дотримано групою структури повідомлення: тема, актуальність, аргументи на користь обговорення теми, пропозиції, місце проведення, хто проводить, контактна*

особа, підписи? Які питання/проблеми можна вирішувати шляхом їх обговорення на громадських слуханнях?

4. Завершіть вправу таким запитанням: *Які думки та почуття викликала у вас ця вправа?*

До теми 4 «Людина і держава» (розділ II)

Дискусія в загальному колі із суперечливого питання (20-25 хв.).

1. Роздайте учасникам текст і запропонуйте їм прочитати його та виокремити основні ідеї.

БІЖЕНЦІ: ЛЮДИ, ЯКІ СКОРИСТАЛИСЬ ПРАВОМ НА СВОБОДУ ВИБОРУ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ЧИ ВТІКАЧІ З ВЛАСНОЇ КРАЇНИ

Сьогодні тема біженців набула актуальності у зв'язку з воєнними діями у різних куточках планети. Утім щодо цієї проблеми існують різні думки, навіть протилежні.

Прихильники однієї точки зору стверджують, що кожна людина має право жити там, де їй краще. Якщо твоя земля у вогні, існує загроза твоєму життю та життю твоєї сім'ї, то необхідно шукати безпечну країну, територію. Для будь-якої людини найважливішими є безпека і рівень життя її та її родини, близьких, а не всього народу чи держави. Проживаючи в розвинених країнах, можна набагато швидше досягти високого рівня життя, тому залишатися в нашій бідній та ще й воюючій, немає жодного сенсу. Годі чекати припинення обстрілів, тим паче помітних позитивних змін, а життя проходить. Немає сенсу залишатися на Батьківщині, якщо ти не можеш вплинути на події. Крім того, біженці — це не без вороття — коли ситуація зміниться на краще й життя налагодиться, завжди можна повернутись.

Представники іншої позиції стверджують, що біженці — це дезертери з власної землі. Кожна людина належить до певного народу, країни, з якою її пов'язують мова, історія, сьогодення та майбутнє, яке треба будувати усім разом. Залишаючи Батьківщину в складний момент, такі люди послабляють здатність держави подолати ці труднощі, гальмують її розвиток. Можливо, саме ти потрібен своїй державі як солдат, політик, письменниця, вчителька або лікар. Замість цього дужі здорові хлопці та дівчата дряпають із поля бою, відмовляються від боротьби за свою землю, за мир і працю в себе вдома. Вони не створюють опір, вони зрадили країну, обміняли її на «соціалку» з чужої кишені. Якби всі, хто кинув свою землю та поїхав в інші краї, залишилися тут і захищали її та працювали на неї, нам було б легше. У людини є зобов'язання перед землею,

до якої вона належать. Біженці ж ухиляються від відповідальності і шукають легшого шляху для досягнення власного добробуту.

2. Об'єднайте учасників у пари та запропонуйте їм поставити одне одному по 2 запитання, що допоможуть прояснити суть інформації та протилежних позицій, а потім скласти по 2 аргументи на захист тієї чи іншої позиції.
3. Організуйте і проведіть 15-ти хвилинну дискусію в загальному колі з проблеми біженців, винісши як дискусійне питання заголовок статті. Наголосіть на важливості дотримання правил.
4. Після дискусії запропонуйте учасникам оцінити її на основі таких критеріїв та шкали оцінки:

Активність учасників (1-3 бали)	Глибина обговорення (1-3 бали)	Висловлення протилежних думок (1-3 бали)	Дотримання культури дискусії (1-3 бали)
------------------------------------	-----------------------------------	--	--

Обговоріть з учасниками такі запитання: *Чи вдалося нам провести ефективну дискусію? Чому? Чи була дискусія ефективною для вас особисто? Що вам вдалося найкраще? Які ваші вміння дискусії потребують удосконалення?*

До теми 3 «Самореалізація людини» (розділ I)

«Тиха» дискусія з проблемного питання (25-30 хв.).

1. Роздайте учасникам текст і запропонуйте їм прочитати його та поміркувати над такими запитаннями: *Що стало причиною такого розвитку подій? Чи можна було уникнути подібного фіналу? Як саме?.* Запросіть учасників представити свої думки з кожного запитання колом ідей.

СПРАВА ПРО... ПОРОСЯ

Історія почалася зі школи. Одна сім'я звернулася до вчителя з проханням заборонити в класі, де навчалася їхня дитина, авторучки із зображенням поросяти з популярного мультфільму. Адже вони мусульмани, й у них особливий табу щодо свиней. Вчитель відповів, що це вправі вирішувати лише батьки учнів.

На батьківських зборах батько дитини, про яку йшлося, підняв питання про порося, утім зробив це недостатньо тактовно, сказавши: «Іслам вчить, що свиня — нечиста тварина. З цим слід рахуватися. Ви не вправі ображати мою віру». Інші батьки, образившись, пригрозили йому поліцією.

Про інцидент стало відомо всім учням класу. За кілька днів вони прийшли в клас вдягнуті в футболки з великим малюнком того самого порося, та ще й наклеїли стікери з його зображенням на все, що лишень можна. Це спричинило істеріку дитини-мусульманина. Мусульманська

група міста звернулася до суду із заявою про катування та дискримінацію дитини.

Суддя опитав вчителів, батьків і школярів, проте не виявив у їх діях того, що можна було так кваліфікувати. Зрозуміло, що суд спричинив певні незручності дітям та їхнім батькам і викликав, за висловом преси, «свинячий бум». Його піком стали величезні гумові свині, надуті гелієм. Багато мешканців міста підняли їх над своїми будинками, кафе і магазинчиками у переддень Хеллоуїна.

Через це відбулися сутички між мешканцями міста, які належали до різних релігійних громад. У ситуацію мусила втрутитись поліція.

2. Організуйте і проведіть 15-ти хвилинну «тиху» дискусію, що імітує он-лайн обговорення. Наголосіть на важливості дотримання правил (вправа проходить у режимі повної тиші).

Порядок проведення такий:

1. Розмістіть на стінах класного приміщення 4—5 великих аркушів паперу.
2. Попросіть учасників сформулювати «про себе» свій коментар до ситуації і коротко записати його з аргументами і прикладами в зошиті.
3. Запросіть їх підвестися й на одному з великих аркушів викласти свої думки, попередньо записавши своє ім'я (або «нік» як при спілкуванні в Інтернет-чаті).
4. Далі запропонуйте кожному учаснику перейти до наступного листка, прочитати те, що там написано, вибрати думки, до яких вони хотіли б приєднатися чи ті, які б хотіли заперечити. Попросіть їх написати свій коментар, позначивши, кому він адресований. Зазначте, що можна використовувати також різні позначки схвалення/незгоди (+, -, !, ? і т.п.), поміщаючи їх навпроти тієї чи іншої позиції.
5. Запропонуйте учасникам, переходячи від аркуша до аркуша, викласти свої міркування на 2—3 із них.
6. По витіканню часу об'єднайте учасників у малі групи та запропонуйте проаналізувати написане на одному з аркушів та представити результати дискусії на загальне коло.
3. Обговоріть з учасниками в загальному колі такі запитання: *Чи задоволені ви результатами своєї участі в цій дискусії? Чого ви сьогодні навчилися? Чим ці навички можуть бути корисними для вас в житті та навчанні? Про що вам хотілося б дізнатися більше?*

До теми 5 «Інтернет» (розділ VI)

Міні дебати з проблемного питання (25-30 хв.).

1. Запропонуйте учням тему для дебатів: *«У соціальних мережах слід заборонити мову ворожнечі»*. Запишіть обране питання на дошці.

2. Організуйте і проведіть протягом 8-ми хв. міні дебати з цього питання. Наголосіть на важливості дотримання правил. Порядок проведення є таким:
  1. об'єднаєте учасників у команди по 2 особи;
  2. проведіть жеребкування для визначення позиції команди: ствердження/заперечення;
  3. запропонуйте учасникам протягом 5 хв. підготуватись до виступів, скориставшись представленим у таблиці регламентом:

№	Хто виступає	Що робить	Час
1	Стверджуюча промова №1	представте аргументи на захист своєї позиції	1,5 хв.
2	Перехресні запитання	команда заперечення ставить запитання тому, хто виступав	1 хв.
3	Заперечна промова №1	представте аргументи на захист своєї позиції	1,5 хв.
4	Перехресні запитання	команда ствердження ставить запитання тому, хто виступав	1хв.
5	Стверджуюча промова №2	спростуйте почуте від опонентів та підкріпіть свою позицію доказами	1,5 хв.
6	Заперечна промова №2	спростуйте почуте від опонентів та підкріпіть свою позицію доказами	1,5 хв.

3. Визначте перші дві команди, що братимуть участь у дебатах, і надайте їм слово. Призначте когось, хто стежитиме за часом.

Під час дебатування попросіть інших (не задіяних у дебатах) учасників посісти роль суддів і визначити, хто з дебатерів краще, переконливіше відстоював задану їм позицію.

4. Проведіть кілька дебатних раундів з одного й того самого питання.
5. Обговоріть з учасниками у загальному колі такі запитання: *Що для вас виявилось найбільш важливим сьогодні? Що викликало у вас зацікавленість під час дебатів? Які ваші вміння і навички потребують удосконалення для більш ефективної участі в дебатах?*

ОПИТУВАННЯ, АНКЕТУВАННЯ УЧНІВ

Опитувальники, анкети, інтерв'ю допомагають учителям визначити освітні потреби учнів, рівень їхніх знань і уявлень з предмета/теми, ставлення до окремих суспільних подій, явищ і процесів. Опитування учнів (в тому числі й через Гугл форми, що спрощує опрацювання відповідей респондентів) можна проводити на початку, наприкінці навчального

року та/або з метою з'ясувати ставлення учнів до конкретної проблеми та пропозицій щодо її розв'язання.

Наведемо приклади двох опитувальників для учнів, що можуть бути використані вчителями громадянської освіти: перший дасть змогу виявити позицію учнів щодо суспільно значимих питань, а другий присвячений культурі академічної доброчесності.

Опитувальник №1.

Шановні друзі! Заповніть, будь ласка, цей опитувальник. Тут запитання щодо вашої самоідентифікації, взаємодії з іншими людьми, громадянської позиції, залученості до життя спільноти й демократичного суспільства. Заповнення опитувальника потребуватиме 20-25 хв. Відповіді знатимуть лише особи, які його опрацьовуватимуть.

Вік _____ Стать _____ Населений пункт _____

I. Відповідаючи на ці запитання, подумай про те, з чим Ти стикаєшся в своїй школі

	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Іноді</i>	<i>Часто</i>
а. На уроках із різних предметів учителі приділяють увагу політичним і соціальним проблемам нашої держави й світу в цілому	☐	☐	☐	☐
б. У нашій школі учні залучені до соціального проектування чи волонтерства	☐	☐	☐	☐
в. Я можу знайти інформацію щодо заходів громадянськознавчого спрямування на сайті нашої школи	☐	☐	☐	☐
г. У вільний від уроків час ми обговорюємо з однокласниками й однокласницями суперечливі питання суспільної політики	☐	☐	☐	☐

II. У цьому розділі є міркування щодо проблем прав і свобод людини та громадянина і Твоєї особистої думки стосовно цих проблем

	<i>Повністю не згоден/не згодна</i>	<i>Не згоден/Не згодна</i>	<i>Згоден/Згодна</i>	<i>Повністю згоден/Згодна</i>
а. Я знаю більше про права і свободи людини і громадянина, аніж мої однолітки	☐	☐	☐	☐
б. Коли обговорюють питання прав і свобод людини, мені зазвичай є що сказати	☐	☐	☐	☐
в. Я здатен/здатна розуміти більшість соціальних і політичних проблем суспільства, пов'язаних з правами і свободами людини	☐	☐	☐	☐
г. Мене цікавлять проблеми, пов'язані з правами і свободами людини	☐	☐	☐	☐
	<i>Повністю не згоден/не згодна</i>	<i>Не згоден/Не згодна</i>	<i>Згоден/Згодна</i>	<i>Повністю згоден/Згодна</i>
а. У нашій державі права людини існують як ідеали, вони не мають конкретної реалізації	☐	☐	☐	☐
б. Права людини розвиваються. Це означає, що вони ніколи не можуть бути усталеними	☐	☐	☐	☐
в. Молоді не потрібно знати про права і свободи людини. Лише дорослі повинні дотримуватись їх і опікуватись ними	☐	☐	☐	☐
г. Нам не потрібно захищати свої права і свободи людини. Це справа держави	☐	☐	☐	☐

III. У цьому розділі ми б хотіли дізнатися про Твою участь в економічному житті

	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Інколи</i>	<i>Часто</i>
а. Мене цікавлять економічні питання нашої сім'ї	☐	☐	☐	☐
б. Я беру участь у плануванні сімейного бюджету	☐	☐	☐	
в. Я ощадливо ставлюсь до природних ресурсів та сортую сміття	☐	☐	☐	☐
г. Я особисто забезпечую частину власних матеріальних потреб (наприклад, працюю)	☐	☐	☐	☐
д. Я цікавлюся економічними проблемами нашої держави	☐	☐	☐	☐

IV. У цьому розділі нас цікавить Твоя думка щодо ролі Інтернету в Твоєму житті

	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Інколи</i>	<i>Часто</i>
а. Я користуюсь Інтернет джерелами для підготовки домашніх завдань і творчих робіт	☐	☐	☐	☐
б. Я використовую Інтернет виключно для спілкування в соціальних мережах	☐	☐	☐	☐
в. Я уникаю/обмежую користування Інтернетом	☐	☐	☐	☐
г. Я веду власний блог	☐	☐	☐	☐
д. Інтернет для мене – це розваги	☐	☐	☐	☐
е. Я дбаю про власну безпеку, користуючись Інтернетом і спілкуючись у соцмережах	☐	☐	☐	☐

V. У цьому розділі ми бажаємо дізнатися, як організоване Твоє життя після уроків

Я беру участь у:	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто
а.... роботі органів учнівського самоврядування нашої школи	☐	☐	☐	☐
б.... конкурсах із різних предметів	☐	☐	☐	☐
в.... учнівських дебатах		☐	☐	☐
г.... русі екологічного спрямування	☐	☐	☐	☐
д.... учнівських соціальних проєктах	☐	☐	☐	☐
е.... роботі спортивної секції	☐	☐	☐	☐

VI. У цьому розділі ми хотіли б дізнатися про те, з ким Ти спілкуєшся з питань суспільної політики

Я обговорю суспільне життя з:	Ніколи	Рідко	Іноді	Часто
а.... своєю родиною	☐	☐	☐	☐
б.... однокласниками/одно-класницями	☐	☐	☐	☐
в.... своїми знайомими	☐	☐	☐	☐
г.... людьми, чиї думки відрізняються від моїх	☐	☐	☐	☐
д.... друзями в соціальних мережах	☐	☐	☐	☐
Я неохоче спілкуюсь з соціальних і політичних тем, тому що...	Повністю не згоден/не згодна	Не згоден/Не згодна	Згоден/Згодна	Повністю згоден/Згодна
а... я не люблю суперечок	☐	☐	☐	☐
б... я не хочу уславитися невігласом	☐	☐	☐	☐
в... я уникаю ворожого ставлення до мене	☐	☐	☐	☐
г... мене турбує, що про мене подумують	☐	☐	☐	☐

VII. У цьому розділі нас цікавить, як Ти налаштований/налаштована залучатися до життя спільноти

Тепер/у майбутньому я буду...	Ніколи	Рідко	Інколи	Часто
а. голосувати на виборах	☐	☐	☐	
б. приймати активну участь у розв'язанні проблем моєї місцевої громади	☐	☐	☐	☐
в. займатись волонтерською діяльністю	☐	☐	☐	☐
г. працювати державним службовцем	☐	☐	☐	☐
д. організувати громадянські рухи чи спілки			☐	
е. звертатися до державних органів та ОМС із зауваженнями, пропозиціями	☐	☐	☐	☐
є. радити іншим людям, як відстоювати права	☐	☐	☐	☐
ж. уникати участі в громадському житті	☐	☐	☐	☐

VIII. У цьому розділі нас цікавить, якими якостями, на Твою думку, має бути наділена сучасна людина

	Повністю не згоден/не згодна	Не згоден/Не згодна	Згоден/Згодна	Повністю згоден/згодна
а. Людина має нести моральну відповідальність перед собою та своєю сім'єю	☐	☐	☐	☐
б. Людина як працівник має бути сумлінною й добросовісною	☐	☐	☐	☐
в. Головне для людини – її особисте життя	☐	☐	☐	☐
г. Людина має надавати пріоритет вирішенню суспільних, а не особистих питань	☐	☐	☐	☐
д. Політична байдужість – гарна якість людини	☐	☐	☐	☐

е. Одне із основних умінь людини – її пристосованість до змін	☐	☐	☐	☐
є. Обов'язок людини дбати про власну матеріальну забезпеченість і добробут	☐	☐	☐	☐
ж. Людина має бути мобільною в усіх сферах життєдіяльності	☐	☐	☐	☐
з. Основний навик людини – вміння робити свідомий вибір у будь-якій ситуації	☐	☐	☐	☐
і. Людина має вчитися протягом усього життя	☐	☐	☐	☐
к. Успішність людини прямо пропорційна докладеним нею зусиллям	☐	☐	☐	☐

ІХ. У цьому розділі нам цікаво, як Ти розумієш громадянознавчі поняття

Три найважливіші для Тебе слова щодо поняття:				
Відповідальність				
Вибір				
громадянська позицію				
громадянська активність				

Опитувальник № 2.

Шановне учнівство!

Для з'ясування розуміння здобувачами освіти академічної доброчесності, виявлення рівня культури академічної доброчесності, ставлення до академічного плагіату й ініціатив із протидії цьому явищу в освітньому середовищі закладу освіти просимо відповісти на запитання анкети щодо дотримання принципів академічної доброчесності в школі.

Будь ласка, ознайомтесь із запитаннями опитувальника та оберіть найбільш правильну для вас відповідь чи множинність (де це передбачено) відповідей. Просимо вас відповісти на всі запропоновані запитання. Якщо жоден із варіантів відповідей вас не влаштовує, впишіть власне міркування у відповідному рядку.

Анкета є анонімною. Дякуємо за участь!

---

1. Ваш вік (роки)

13 14 15 16 17

2. Ви навчаєтесь у класі

8 9 10 11

3. Ваш освітній заклад

опорний сільський селищний міський

4. Які види учнівських робіт Ви практикуєте у ході навчання (можливо кілька варіантів):

міні-дповіді

презентації

реферативні повідомлення

дослідницькі роботи

інфографіки/хмари слів

Інше _____

---

5. Які авторські твори/продукти Ви створюєте (створити) під час дозвілля чи навчання

літературні (вірші, п'єси, оповідання, романи, новели)

образотворчі (картини, малюнки тощо)

скульптурні композиції

блог

відео (фільм, анімація тощо)

комп'ютерні програми

сценарії

Інше _____

---

6. Чи поінформовані Ви про принципи академічної доброчесності та важливість їх дотримання

Так Ні Частково

7. Яке поняття, на Вашу думку, найточніше характеризує академічну недоброчесність

обман

крадіжка

списування

-
-
- плагіат
  - фальсифікація
  - шахрайство
  - допомога третіх осіб
- Інше _____
-

8. Що є, на Вашу думку, причинами недотримання культури академічної чесності (можливо кілька варіантів):

- низька мотивація до навчання
  - нестача часу для виконання роботи
  - непоінформованість у цій проблемі
  - брак навичок створення робіт різного виду
  - відсутність чітких інструкцій, алгоритмів із написання робіт
  - відсутність обґрунтованих критеріїв (еталонів) оцінювання робіт
- учнів
- відсутність юридичної відповідальності за порушення академічної доброчесності
- Інше _____
-

9. Чи дотримуєтеся Ви вимог академічної доброчесності

- Так Ні Частково

10. Чи потребуєте Ви роз'яснень суті, принципів, важливості дотримання академічної доброчесності

- Так Ні Частково

11. Де, на Вашу думку, мають навчати академічній доброчесності

- у дитячому садку
- у початковій школі (1-4 класи)
- у 5-7 класах
- у 8-9 класах
- у старшій школі (10-11 класи)
- у коледжі або вищому освітньому закладі
- автор роботи/твору має опановувати це питання самостійно

ВИРОБНИЧО - ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Ремех Тетяна Олексіївна

Пометун Олена Іванівна

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УЧНІВ ЛІЦЕЮ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

методичний посібник

Обкладинка - Лук'яненко Л.

Верстка – Коломієць А.

(Електронне видання)

Обсяг 13,875 авт. арк.

Віддруковано у ТОВ “КОНВІ ПРІНТ”.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12,
тел. +38 044 332-84-73.